

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Hülya Naz Doğan

FAHREDDİN ER-RÂZÎ VE PUTPEREST VE MANİHEİSTLERE YÖNELİK
ELEŞTİRİLERİ

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı
Yüksek Lisans Tezi

Antalya, 2025

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Hülya Naz DOĞAN

FAHREDDİN ER-RÂZÎ VE PUTPEREST VE MANİHEİSTLERE YÖNELİK
ELEŞTİRİLERİ

Danışman

Doç. Dr. İbrahim Halil ERDOĞAN

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı
Yüksek Lisans Tezi

Antalya, 2025

T.C.
Akdeniz Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne,

Hülya Naz Doğan'ın bu çalışması, jürimiz tarafından Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Yüksek Lisans Programı tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan	: Doç. Dr. Ekrem Uysal	(İmza)
Üye (Danışman)	: Doç. Dr. İbrahim Halil Erdoğan	(İmza)
Üye	: Dr. Öğr. Üyesi Zeki Yaka	(İmza)

Tez Başlığı: Fahreddin er-Râzî ve Putperest ve Maniheistlere Yönelik Eleştirileri
--

Onay: Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Tez Savunma Tarihi :/....../202...

Mezuniyet Tarihi : 14/08/2025

AKADEMİK BEYAN

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “Fahreddîn er-Râzî ve Putperest ve Maniheistlere Yönelik Eleştirileri” adlı bu çalışmanın, akademik kural ve etik değerlere uygun bir biçimde tarafımda yazıldığını, yararlandığım bütün eserlerin kaynakçada gösterildiğini ve çalışma içerisinde bu eserlere atıf yapıldığını belirtir; bunu şerefimle doğrularım.

(İmza)

Hülya Naz DOĞAN

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

.... / / 20...

TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK RAPORU BEYAN BELGESİ

Öğrenci Bilgileri	
Adı-Soyadı	Hülya Naz DOĞAN
Öğrenci Numarası	202152049014
Anabilim Dalı	Temel İslam Bilimleri
Programı	Tezli Yüksek Lisans
Danışman Öğretim Üyesi Bilgileri	
Unvanı, Adı-Soyadı	Doç. Dr. İbrahim Halil ERDOĞAN
Doktora Tez/Yüksek Lisans Tez/Dönem Projesi Başlığı	Fahreddin er-Râzî ve Putperest ve Maniheistlere Yönelik Eleştirileri
Turnitin Bilgileri	
Ödev Numarası	2695690123
Rapor Tarihi	09.06.2025
Benzerlik Oranı	Alıntılar hariç: %11 Alıntılar dahil: %12
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE, Yukarıda bilgileri bulunan öğrenciye ait tez çalışmasının a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana Bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 107 sayfalık kısmına ilişkin olarak Turnitin adlı intihal tespit programından Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Orijinallik Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esaslarında belirlenen filtrelemeler uygulanarak yukarıdaki detayları verilen ve ekte sunulan rapor alınmıştır. Danışman tarafından uygun olan seçenek işaretlenmelidir: (X) Benzerlik oranları belirlenen limitleri aşmıyor ise: Yukarıda yer alan beyanın ve ekte sunulan Tez Çalışması Orijinallik Raporunun doğruluğunu onaylarım. () Benzerlik oranları belirlenen limitleri aşıyor, ancak tez/dönem projesi danışmanı intihal yapılmadığı kanısında ise: Yukarıda yer alan beyanın ve ekte sunulan Tez Çalışması Orijinallik Raporunun doğruluğunu onaylar ve Uygulama Esaslarında öngörülen yüzdelik sınırlarının aşılmasına karşın, aşağıda belirtilen gerekçe ile intihal yapılmadığı kanısında olduğumu beyan ederim.	
Gerekçe:	
Benzerlik taraması yukarıda verilen ölçütlere uygun olarak tarafımda yapılmıştır. İlgili tezin orijinallik raporunun uygun olduğunu beyan ederim.	
Danışman Öğretim Üyesi Doç. Dr. İbrahim Halil ERDOĞAN İmza	

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	i
KISALTMALAR LİSTESİ	iii
ÖZET	iv
SUMMARY	v
TEŞEKKÜR / ÖNSÖZ	vi
GİRİŞ	1
1.1. ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ VE KAPSAMI	1
1.2. ARAŞTIRMA SORULARI	1
1.3. YÖNTEM VE KAYNAKLAR.....	2

BİRİNCİ BÖLÜM

FAHREDDİN ER-RÂZÎ VE DÜŞÜNCE DÜNYASINA GENEL BİR BAKIŞ

1.1. DOĞUMU VE NESEBİ	5
1.2. VEFATI.....	18
1.3. RÂZÎ VE KELAM İLMİ	6
1.4. RÂZÎ'YE GÖRE KELAM İLMİ.....	8
1.5. İLMİ VE KÜLTÜRÜ	10
1.6. Siyasî Kişiliği	15
1.7. İLMİ OTORİTESİ VE SOSYAL DİRENİŞİ.....	17
1.8. FETHULLAH HULEYF'İN RÂZÎ YORUMLARI.....	18
1.9. ESERLERİ VE TELİF METODOLOJİSİ.....	24
1.9.1. Eserlerindeki Yöntemi.....	24
1.9.2. Kelam Alanındaki Eserleri	25
1.9.3. Râzî'nin Tüm Eserlerinin Listesi	50

İKİNCİ BÖLÜM

FAHREDDİN ER-RÂZÎ'NİN ELEŞTİRİLERİ

2.1. PUTPERESTLERE YÖNELİK ELEŞTİRİLER.....	56
2.1.1. <i>Putperestliğin Tarihsel ve Teolojik Arka Planı</i>	57
2.1.2. <i>Râzî'nin Putperest İnançlara Yönelttiği Eleştiriler</i>	58
2.1.2.1. Sâbiîliğe Aklî ve Tevhidî Bir Eleştiri	59
2.1.2.2. Yıldız Kültüne Eleştirisi	60
2.1.2.3. Tevhit ve Şefaât Arasındaki Sınır İhlali	62
2.1.2.4. Râzî'nin Kible Anlayışı Üzerinden Putperestlik Eleştirisi	63
2.1.2.5. Hulûl ve İttihad İnançlarına Eleştirisi.....	64
2.1.2.6. Tılsım ve Kutsiyet Temelli Putperestliğe Reddi.....	66
2.2. MANİHEİSTLERE YÖNELİK ELEŞTİRİLER.....	67
2.2.1. <i>Maniheizm'in Temel İnanç ve İlkeleri</i>	68
2.2.2. <i>Dualist Kozmoloji ve Nûr-Zulmet Karşıtlığı</i>	68
2.2.3. <i>Maniheizmin Ruh Tasavvuru</i>	71
2.2.4. <i>Maniheizm'in Kozmik Düzen Tasavvuru</i>	72
2.2.5. <i>Maniheizm'de Nihai Ayrışma Nihai Ayrışma ve Kozmik Denge</i>	74
2.2.6. <i>Maniheizm'e Yönelttiği Eleştiriler</i>	75
2.2.6.1. Nûr ve Zulmetin Hakikati	75
2.2.6.2. Nûr ve Zulmetin Hükümleri	77
2.2.6.3. Dünyanın Nûr ve Zulmetten Oluşumu	81
2.2.6.4. Nûr ve Zulmetin Karışımının Hâdis Oluşu.....	84
2.2.6.5. Nûr ve Zulmetin Karışım Sebebi ve Ayrışması.....	85
SONUÇ	87
K A Y N A K Ç A	90
ÖZGEÇMİŞ	94

KISALTMALAR LİSTESİ

a.s.	: Aleyhisselâm
bkz.	: Bakınız.
Çev.	: Çeviren.
DİA.	: Diyanet İslam Ansiklopedisi.
DİB.	: Diyanet İşleri Başkanlığı
Hız.	: Hazreti.
İFAV.	: İstanbul Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları.
İSAM.	: İslami Araştırmalar Merkezi.
Ktp.	: Kütüphane.
Nr.	: Numara.
v.	: Vefat Tarihi
r.a.	: Radiyallahu Anhu.
s.a.s.	: Sallallahu Aleyhi ve Sellem.
s.	: Sayfa.
t.y.	: Tarih Yok.
TDK.	: Türk Dil Kurumu.
TDV.	: Türkiye Diyanet Vakfı.
Thk.	: Tahkik eden.
y.y.	: Yayın evi yok.

ÖZET

Bu çalışma, Fahreddîn er-Râzî'nin (v.606/1210) putperestlik ve Maniheizm eleştirilerini inceleyerek onun kelâmî perspektiften yürüttüğü düşünsel tartışmaları analiz etmeyi amaçlamaktadır. Çalışmada, Râzî'nin eleştirilerinin dayandığı temel kavramsal çerçeve ortaya konularak, bu eleştirilerin tarihsel bağlamı ve entelektüel etkileri değerlendirilmiştir.

Araştırmada klasik kelâm kaynakları ve Râzî'nin özgün eserleri incelenmiş, onun putperestlik ve Maniheizme yönelik argümanları içerik, yöntem ve hedef kitle açısından sistematik biçimde tasnif edilmiştir. Ayrıca, bu eleştirilerin sadece dinî bir red değil, aynı zamanda felsefî ve toplumsal bir sorgulama niteliği taşıdığı vurgulanmıştır.

Çalışma sonucunda, Fahreddîn er-Râzî'nin söz konusu inanç sistemlerine yönelik tenkitlerinin, dönemindeki mezhebî ve entelektüel tartışmalarda etkili bir söylem oluşturduğu ve İslam düşünce geleneğinde kelâm ilminin gelişimine katkı sunduğu tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kelam; Fahreddîn er-Râzî, Putperest; Maniheizm, Tevhid, Eleştiri

SUMMARY

FAKHR AL-DĪN AL-RĀZĪ'S THEOLOGICAL CRITIQUES OF IDOLATRY AND MANICHAEISM

This study aims to examine Fakhr al-Dīn al-Rāzī's critiques of polytheism and Manichaeism, analyzing his theological discourse from a kalām-based perspective. The research outlines the conceptual framework underlying al-Rāzī's objections and evaluates the historical context and intellectual impact of his arguments.

Classical kalām sources and al-Rāzī's original works were analyzed in this study. His criticisms of polytheistic and Manichaean beliefs were systematically categorized in terms of content, methodology, and intended audience. The research emphasizes that these critiques represent not only a religious rejection but also a philosophical and sociocultural interrogation.

The study concludes that al-Rāzī's critiques contributed to a powerful theological discourse in the religious and intellectual debates of his time and significantly influenced the development of kalām within the Islamic intellectual tradition.

Key Words: Kalām; Fakhr al-Dīn al-Rāzī, Idolatry; Manichaeism, Tawḥīd, Critique

TEŞEKKÜR / ÖNSÖZ

Bu yüksek lisans tezi, uzun ve yoğun bir akademik sürecin ürünü olarak ortaya çıkmıştır. Bu süreçte hem ilmî rehberliği hem de manevi desteğiyle yanımda olan kişi ve kurumlara teşekkür etmeyi bir borç bilirim.

Öncelikle, tez çalışmam boyunca bilgi ve tecrübesiyle bana her zaman yol gösteren, akademik anlamda yönümü bulmamda büyük katkılar sağlayan çok değerli danışmanım Doç. Dr. İbrahim Halil Erdoğan'a en içten şükranlarımı sunuyorum. Kendisi hem ilmi rehberliği hem de teşvik edici yaklaşımıyla bu çalışmanın oluşmasında en büyük paya sahiptir.

Akademik hayatım boyunca bilgi ve düşünce dünyama katkıda bulunan, derslerinden istifade ettiğim tüm hocalarıma, tez sürecinde bana sabırla destek olan aileme gönülden teşekkür ederim.

Ve son olarak, bu sürecin başında yanımda olan fakat bu satırları yazarken yanımda olmasa da ruhunu her zaman yanımda ve yüreğimde hissettiğim sevgili kardeşim Rekan Çetindağ'a teşekkür ederim.

Bu çalışmanın, İslam düşüncesine ve Fahreddîn er-Râzî üzerine yapılan akademik araştırmalara katkı sunmasını temenni eder; tüm okuyucular için faydalı olmasını dilerim.

Hülya Naz Doğan

Antalya, 2025

GİRİŞ

1.1. Araştırmanın Önemi ve Kapsamı

Fahreddîn er-Râzî, İslam düşünce tarihinde derin bir entelektüel mirasa sahip, kelam ve felsefe alanlarında önemli eserler kaleme almış bir alimdir. Onun "Nihâyetü'l-Ukûl fî Dirâseti'l-Usûl" adlı eseri, farklı inanç ve düşünce sistemlerine yönelik eleştirileriyle dikkat çeker. Bu eser, özellikle putperestlik ve Maniheizm gibi İslam düşüncesine zıt paradigmaları ele alarak, akli ve nakli deliller üzerinden tutarlı bir eleştiri yöntemi sunar. Râzî'nin bu eleştirileri, sadece teolojik bir polemik niteliği taşımakla kalmaz, aynı zamanda İslam düşüncesinin rasyonel ve metodolojik yaklaşımını da gözler önüne serer.

Araştırmanın önemi, Râzî'nin eleştirilerinin hem dönemin entelektüel atmosferini anlamak hem de günümüzde benzer düşünce sistemlerine karşı geliştirilecek argümanların temelini oluşturmak açısından kritik bir rol oynamasından kaynaklanmaktadır. Putperestlik ve Maniheizm tarihsel arka planları ve felsefi dayanakları itibarıyla bugün hâlâ farklı formlarda varlıklarını sürdürmekte ve teolojik tartışmaların odağında yer almaktadır. Râzî'nin bu üç düşünce sistemine yönelik eleştirileri, modern zamanlarda din, bilim ve felsefe arasındaki ilişkiye dair tartışmalara da ışık tutabilecek niteliktedir. Bu araştırma, Râzî'nin argümanlarının sistematik bir analizini yaparak onun eleştirel yöntemini ve bu yöntemle nasıl sonuçlara ulaştığını ortaya koymayı hedeflemektedir. Aynı zamanda, Râzî'nin eleştirilerinin günümüz dünyasındaki dinî ve felsefi tartışmalar bağlamında ne gibi katkılar sunabileceğini incelemek de bu çalışmanın kapsamı içerisinde yer almaktadır.

Araştırmanın kapsamı, Râzî'nin "Nihâyetü'l-Ukûl fî Dirâseti'l-Usûl" adlı eserinin ilgili bölümlerini esas alarak putperestlik ve maniheistliğe yönelik eleştirilerinin detaylı bir analizini içermektedir. Her bir düşünce sistemi, tarihsel, felsefî ve teolojik bağlamlarıyla ele alınacak, Râzî'nin getirdiği eleştirilerin dayandığı epistemolojik ve metafizik temeller açıklığa kavuşturulacaktır. Bu kapsamda çalışma, hem klasik İslam düşüncesinin temel kaynaklarına hem de modern akademik literatüre dayalı bir analiz sunarak Fahreddîn er-Râzî'nin entelektüel mirasını daha iyi anlamayı ve günümüz tartışmalarına entegre etmeyi amaçlamaktadır.

1.2. Araştırma Soruları

Fahreddîn er-Râzî, kelam ve felsefe sahasında önemli bir düşünür olarak, farklı inanç ve düşünce sistemlerine yönelik eleştirilerini akli ve nakli deliller çerçevesinde temellendirmiştir. "Nihâyetü'l-Ukûl fî Dirâseti'l-Usûl" adlı eserinde putperestlik ve Maniheizm gibi düşünce sistemlerine yönelik eleştiriler, İslam düşüncesinin teolojik ve epistemolojik

zeminini güçlendiren önemli argümanlar sunar. Bu çalışmanın amacı, Râzî'nin bu eleştirilerini sistematik bir biçimde incelemek ve bu eleştirilerin arkasında yatan metodolojik ve felsefi temelleri ortaya koymaktır. Bu bağlamda çalışma şu sorulara yanıt aramayı hedeflemektedir:

1. Fahreddîn er-Râzî, putperestlik ve Maniheizm düşünce sistemlerini hangi epistemolojik ve metafizik temeller üzerinden eleştirmiştir?
2. Râzî, putperestliğe yönelik eleştirilerinde hangi delilleri kullanmış ve bu delillerin felsefi ve teolojik arka planı nedir?
3. Maniheizmin ikili doğa anlayışı (dualizm) Râzî tarafından nasıl ele alınmış ve hangi argümanlarla çürütülmüştür?
4. Râzî'nin eleştirilerinde akıl ve nakil arasındaki ilişki nasıl şekillenmiştir?
5. Putperestlik ve Maniheizm düşünce sistemlerinin ortak eleştiri noktaları nelerdir ve Râzî bu noktaları nasıl çerçevelemiştir?
6. Râzî'nin bu eleştirileri, dönemin entelektüel ve teolojik atmosferi içerisinde nasıl bir konumda yer almaktadır?
7. Fahreddîn er-Râzî'nin eleştirileri günümüz din-bilim ve felsefe ilişkisi bağlamında nasıl değerlendirilebilir?
8. Râzî'nin bu eleştirilerinde kullandığı yöntemin İslam düşüncesi içerisindeki yeri ve etkisi nedir?
9. Râzî'nin bu düşünce sistemine yönelik eleştirileri, İslam düşüncesinde sonradan gelişen kelimî ve felsefi tartışmaları nasıl etkilemiştir?

Bu sorular, çalışmanın teorik ve metodolojik çerçevesini belirleyerek, Fahreddîn er-Râzî'nin eleştirilerinin hem tarihsel bağlamda hem de günümüz düşünce dünyasında nasıl bir yankı bulduğunu anlamaya yönelik derinlemesine bir analiz sunmayı hedeflemektedir. Araştırma, bu sorulara vereceği cevaplarla Râzî'nin eleştirilerini daha geniş bir entelektüel çerçevede konumlandırarak, İslam düşüncesi geleneği içindeki yerini ve önemini netleştirecektir.

1.3. Yöntem ve Kaynaklar

Bu çalışma, Fahreddîn er-Râzî'nin “*Nihâyetü'l-Ukûl fî Dirâseti'l-Usûl*” adlı eseri başta olmak üzere, onun kelim ve felsefe alanındaki diğer eserleri üzerinden putperestlik ve

Maniheizm düşünce sistemlerine yönelik eleştirilerini analiz etmeyi amaçlamaktadır. Araştırma, betimleyici, analitik ve karşılaştırmalı bir yöntem kullanılarak gerçekleştirilecektir.

Yöntemsel Yaklaşım

- Betimleyici Yöntem: Râzî'nin eserlerinde putperestlik ve Maniheizm eleştirilerinin nasıl temellendirildiği açıklanacak ve onun bu konulardaki düşünsel yaklaşımı ortaya konulacaktır.
- Analitik Yöntem: Râzî'nin eleştirilerinde kullandığı aklî ve naklî deliller incelenecek, argümanlarının tutarlılığı ve epistemolojik dayanakları analiz edilecektir.
- Karşılaştırmalı Yöntem: Râzî'nin eleştirileri, dönemin diğer kelimacı ve filozoflarının görüşleriyle karşılaştırılacak ve farklılıklar ile benzerlikler ortaya konulacaktır.

Ayrıca, Râzî'nin eleştirilerinin çağdaş teolojik ve felsefî tartışmalarla ilişkisi de kurulacak ve bu eleştirilerin günümüzdeki geçerliliği değerlendirilecektir.

2. Birincil Kaynaklar

Çalışmanın temel kaynaklarını Fahreddîn er-Râzî'nin kelim ve felsefe eserleri oluşturacaktır. Bu eserler arasında şunlar yer almaktadır:

1. Nihâyetü'l-Ukûl fî Dirâseti'l-Usûl: Araştırmanın ana kaynağıdır. Putperestlik, Maniheizm ve naturalizm eleştirilerinin detaylı bir şekilde ele alındığı eserdir.
2. el-Muhassal fî İlmi'l-Kelâm: Kelam ilmindeki temel meselelerin ele alındığı ve Râzî'nin teolojik duruşunun özetlendiği eserdir.
3. Mefâtihu'l-Ğayb (Tefsîr-i Kebîr): Râzî'nin Kur'an ayetlerini tefsir ederken teolojik ve felsefî meseleleri ele aldığı kapsamlı bir eserdir.
4. İşârât ve't-Tenbîhât Şerhi: İbn Sina'nın felsefî eserine yazdığı şerhte, akıl-vahiy ilişkisinin ve metafizik meselelerin ele alındığı bölümler dikkate alınacaktır.
5. el-Erbaîn fî Usûli'd-Dîn: Kelam ilminin temel meselelerinin dört ana ekseninde incelendiği bir eserdir.
6. Ma'âlimu Usûli'd-Dîn: Râzî'nin temel kelimî konuları işlediği önemli bir çalışmasıdır.

3. İkincil Kaynaklar

Araştırmanın ikinci aşamasında, Fahreddîn er-Râzî üzerine yapılan modern çalışmalar, makaleler, tezler ve akademik kitaplardan yararlanılacaktır. Özellikle Türkçe literatürdeki akademik eserler incelenecek ve Râzî'nin eleştirileri hakkındaki mevcut çalışmalar değerlendirilecektir. Bu kaynaklar arasında şunlar yer almaktadır:

1. Fahreddîn er-Râzî'nin Kelam Anlayışı ve Felsefi Düşüncesi – (Yazar: Prof. Dr. Mehmet Bayraktar)
2. Fahreddîn er-Râzî ve Tefsir Geleneğindeki Yeri – (Yazar: Prof. Dr. İbrahim Çapak)
3. İslam Felsefesi ve Kelamı: Fahreddîn er-Râzî Örneği – (Yazar: Prof. Dr. Ömer Türker)
4. Fahreddîn er-Râzî'nin Eleştirel Düşüncesi – (Yazar: Dr. Ahmet Özel)
5. İslam Kelamında Kozmolojik Deliller ve Fahreddîn er-Râzî – (Yazar: Doç. Dr. Ali Durusoy)
6. Fahreddîn er-Râzî'de Akıl ve Vahiy İlişkisi – (Yazar: Prof. Dr. Şaban Ali Düzgün)
7. Modern İslam Düşüncesinde Fahreddîn er-Râzî'nin Etkisi – (Yazar: Dr. Abdullah Aydın)

Ayrıca, İslam düşünce geleneği ve kelam tarihi üzerine yazılmış genel eserlerden ve uluslararası akademik makalelerden de yararlanılacaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM

FAHREDDİN ER-RÂZÎ VE DÜŞÜNCE DÜNYASINA GENEL BİR BAKIŞ

1.1. Doğumu ve Nesebi

Asıl adı Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer b. el-Hüseyin b. el-Hasen b. Ali et-Teymî el-Bekrî'dir. Hz. Ebû Bekir'in soyundan geldiği ifade edilmiştir.¹ Aslen Taberistanlıdır ve doğum yeri Rey şehridir. Taberistan ise günümüzde İran'ın kuzeyinde bulunan Mâzenderan adını taşıyan eyalettir.² "Fahreddîn" lakabıyla tanınır ve bu lakab ona verilen özel bir unvan olup "dinin övüncü" anlamına gelir. Böyle bir isimle anılması onun İslam düşüncesine ve özellikle kelim ilmine yaptığı katkıların büyüklüğünü ve saygınlığını gösterir. Babasından dolayı kendisine "İbnü'l-Hatîb" lakabı da verilmiştir. Yine kendisine "Kelamcıların İmamı" anlamına gelen إمام المتكلمين lakabı verilmiştir.³ İsminde bulunan Teymî ve Bekrî nisbeleri onun soyunun bu kabilelere dayandığını göstermektedir ki bu da mensup olduğu kabilelerin Arap yarımadasının köklü ve saygın bir nesebe dayandığını vurgulamaktadır.

Fahreddîn Râzî, Hicri 543⁴ veya 544⁵ (Miladi 1150) yılının Ramazan ayının 25. günü Rey şehrinde doğmuştur. Babası, dönemin önde gelen ilim adamlarından biri olan ve Rey Bölgesinin hatibi anlamına gelen "Hatîbu'r-Rey"⁶ lakabıyla isimlendirilen Ziyâuddîn Ömer'dir.⁷ Bu da Râzî'nin, ilim geleneğine sahip bir ailede doğduğunu göstermektedir. Babasının ilmî rehberliği ve aile ortamı, onun erken yaşta ilmî yetkinlik kazanmasına katkıda bulunmuştur. Dolayısıyla Râzî'nin nesebi, sadece soy bağıyla değil, ilim ve ahlaki değerlerle de güçlü bir miras taşımaktadır. Bu durum, onun sonraki dönemlerde İslam düşüncesinde kelam, felsefe ve tefsir alanlarında otorite haline gelmesinde önemli bir rol oynamıştır. Râzî'nin kendi dışında Rükneddîn isminde ve kendisinden büyük bir kardeşi daha vardır. Rükneddîn'in ilim dünyasında pek ismi geçmemiş ancak Fahreddîn Râzî ilmi birikimi ile bu alanda meşhur olmuştur. Eserlerde Fahreddîn'in bu şöhretinden ötürü kardeşi Rükneddîn tarafından

¹ Ebû'l-Fazl Celâlüddîn 'Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *Tabakâtu'l-Mufessirîn*, thk. 'Alî Muhammed 'Umar (Kahire: Mektebetü Vehbe, 1976), 115.

² Osman Gazi Özgüdenli, "Taberistan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/322.

³ Tâcuddîn 'Abdulvehhâb b. Taqıyyuddîn es-Subkî Tâcuddîn es-Subkî, *Tabakâtu's-Şâfi'îyyeti'l-Kubrâ*, thk. Maḥmûd Muhammed et-Ṭenâhî, 'Abdulfettâḥ Muhammed el-Hulv (Beyrut: Hicri li't-Tibâ'ati ve'n-Neşri ve't-Tevzi'i, 1992), 8/81.

⁴ İbn Ebi'l-Vefâ Kureşî - Abdulfettah Muhammed Hulv, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye fî Tabakâti'l-Hanefiyye* (Kahire: Hecl Li't-Tibâa, 1993), 4/577.

⁵ Süyûtî, *Tabakâtu'l-Mufessirîn*, 115.

⁶ el-İrbilî İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zemân*, thk. İhsân Abbas (Beyrut: Dâru Sâdır, 1994), 4/249.

⁷ Fethullah Huleyf, *Fahruddîn er-Râzî* (Kahire: Dâru'l-Câmîâtü'l-Mısriyye, 1976), 10.

kıskanıldığı ifade edilmiştir. Bu hususta ağabeyinin; “neden insanların sürekli Fahreddîn, Fahreddîn diye onun ismini andığını” hayıflanarak dile getirdiği kaynaklarda ifade edilmiştir.⁸

Râzî'nin iri yapılı ve güçlü bir bedene sahip olduğu belirtilmiştir. Bu da onun sağlam bir fiziksel yapıya ve güçlü bir görünüme sahip bir kişilik olduğunu göstermektedir. Orta boylu olduğu ne çok uzun ne de çok kısa bir yapıya sahip olduğu bildirilmiştir. Yüz hatlarına dair önemli bir detay ise sakalının büyük ve gür olduğu bilgisidir. Bu, İslam toplumlarında genellikle hikmet, vakar ve otorite sembolü olarak kabul edilen bir özelliktir. Gür bir sakal, onun yüz ifadesine bir ciddiyet ve saygınlık katmış, karşısındaki muhatapları üzerinde doğal bir otorite kurmasına yardımcı olmuştur. Genel görünüşünde bir ihtişam ve heybetin bulunmasından dolayı aynı zamanda duruşu, yürüyüşü ve genel tavırlarıyla da kendisini belli eden bir hali olduğu söylenmiştir. Râzî'nin bu fiziksel özellikleri, onun sadece bir ilim adamı olarak değil, aynı zamanda toplum üzerinde derin bir etki bırakabilen, karizmatik bir lider olarak algılanmasına yol açmıştır. Nitekim memleketin dört bir yanından farklı amaçlarla onu ziyarete geldikleri belirtilmiş, gelenlerin bir kısmı ilmî meselelerde derinleşmek, bir kısmı aklî ve naklî konularda sorularına yanıt bulmak, bir kısmı ise kişisel rehberlik almak amacıyla onun meclisine katılmışlardır. Ancak her biri, aradıkları bilgi ve rehberliği onun yanında bulmuş, onun ilmî otoritesi kadar fiziksel duruşunun da bu etkinin bir parçası olduğu anlaşılmıştır.⁹

1.2. Râzî ve Kelam İlmî

Râzî, kelam ilmini dini ilimlerin en şerefli ve en temeli olarak kabul eder. Ona göre bu ilmin üstünlüğü, ele aldığı konuların yüceliğinden kaynaklanır. Kelam ilmi, doğrudan Allah'ın zatı ve sıfatları gibi en üst düzey metafizik meseleleri inceler. Bu bağlamda, kelam ilmi, dini ilimlerin en temelini oluşturur ve diğer ilimlerin sağlam bir zemin üzerinde yükselmesini sağlar. Tefsir, hadis ve fıkıh gibi diğer dini ilimler, kelam ilmine dayanır. Müfessir, Allah'ın kelamındaki anlamları; muhaddis, Hz. Peygamber'in sözlerini; fakih ise Allah'ın hükümlerini araştırır. Ancak bu araştırmalar, tevhid ve nübüvvet gibi kelam ilminin temel kabul ettiği kavramların doğru anlaşılmasına bağlıdır. Tevhid ve nübüvvetin doğru anlaşılması ise kelam ilminin metodolojik ve epistemolojik katkılarıyla mümkündür.¹⁰ Kelam ilmi kendi başına bir bütünlük ve bağımsızlık taşır. Diğer dini ilimler, kendi yöntem ve içerikleri bakımından kelam ilmine muhtaçken, kelam ilmi diğerlerinden daha kuşatıcı bir

⁸ Ebû'l-'Abbâs Ahmed b. el-Kâsım İbn Ebî Uşaybi'a, *'Uyûnu'l-Enbâ' fi Tabakâti'l-Eṭṭibbâ'*, thk. Nizâr Rıdâ (Beyrut: y.y., ts.), 465.

⁹ Şalâhuddîn Halîl b. Aybek b. 'Abdullâh eş-Şafedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, thk. Ahmed el-Arnâ'ût, Turkî Muştafâ (Beyrut: Dâru İhyâu't-Turâs, 2000), 4/176.

¹⁰ Ebû 'Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî, *Mefâtiḥu'l-Ğayb* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, 1999), 2/323.

yapıya sahiptir. Râzî, bu durumun altını çizerek kelim ilminin merkezi konumunu ve tüm dini düşüncenin mihenk taşı olduğunu vurgular. Bu bakış açısı, kelim ilmini sadece teorik bir disiplin olmaktan çıkararak, dini ilimlerin epistemolojik ve metodolojik çerçevesini inşa eden kurucu bir ilim olarak konumlandırır.

Râzî, kelim ilmini Kur'an'ın teşvik ettiği düşünsel faaliyetler ve taklitçiliği eleştiren ayetler bağlamında ele alır. Ona göre, Kur'an, insanları düşünmeye, delilleri incelemeye ve hakikati akıl yoluyla bulmaya teşvik eder. Allah Teâlâ'nın insanları düşünmeye çağırdığı ve taklidi eleştirdiği ifadeler, kelim ilminin meşruiyetini ve önemini açıkça ortaya koyar. Bu yaklaşım, kelim ilminin temel metodolojisi olan akli ve eleştirel düşünceyi destekler niteliktedir.¹¹ Kur'an, başlangıcından sonuna kadar neredeyse bir bütün olarak, müşriklere ve kâfirlere yönelik bir muhakeme ve onları tevhid ile nübüvvetin hakikatine davet şeklinde yapılandırılmıştır. Râzî, Kur'an'daki ayetlerin büyük çoğunluğunun tevhid ve nübüvveti açıklamaya, kâfirlerle tartışmaya ve Allah'ın varlığı, birliği ve peygamberlerin doğruluğunu ispat etmeye yönelik olduğunu vurgular. Bu durum, kelim ilminin hem konusu hem de yöntemi bakımından Kur'an'a dayalı olduğuna işaret eder.¹²

Kur'an'daki yaklaşık altı yüz kadar ayet doğrudan şer'î hükümlere ilişkin olsa da geri kalan ayetlerin tamamı tevhid, nübüvvet ve müşriklere karşı delillerin beyanı gibi kelim ilmiyle doğrudan ilgili konulara ayrılmıştır. Râzî, kıssa ayetlerinin bile Allah'ın hikmeti ve kudretini tanımayı amaçladığını ifade eder. Bu bağlamda, kıssalar dahi insanın Allah'ın zatı, sıfatları ve fiilleri üzerine düşünmesine ve hakikati idrak etmesine yönelik bir işlev üstlenir.¹³ Râzî'nin bu yaklaşımı, Kur'an'ın teşvik ettiği düşünsel ve tefekkür temelli yöntemlerin kelim ilminde nasıl kurumsallaştığını göstermektedir. Kelim ilmi, Kur'an'ın temel öğretilerini akli yöntemlerle açıklamak ve savunmak suretiyle, insanların inançlarını sağlam bir temele dayandırmalarına rehberlik eder. Bu açıdan bakıldığında, Râzî, kelim ilmini Kur'an'ın düşünceye yönelik teşviklerinin bir sonucu ve bu teşviklerin sistematik bir yansıması olarak görür.

Râzî, sahabe döneminde kelim ilminin mevcut olmamasını, bu ilmin kendine özgü terminolojisinin ve sistematik yapısının henüz oluşmamış olmasıyla açıklar. Ona göre, Hz. Peygamber ve sahabeler, kelim ilminin teknik terimlerini ve soyut kavramlarını (*cevher, araz, cüz, hareket, sükûn, içtima ve tefrik*) kullanmamışlardır. Ancak bu durum, kelim ilminin geçerliliğine ve meşruiyetine bir itiraz teşkil etmez. Zira hadis, tefsir ve fıkıh gibi diğer dini ilimler de zamanla kendi teknik terminolojilerini ve metodolojilerini geliştirmişlerdir. Hz.

¹¹ Fahreddin Râzî, *el-Mahsûl fî İlmi Usûli'l-Fıkıh*, thk. Taha Câbir Feyyaz Alvânî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1997), 6/93.

¹² Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, 2/327.

¹³ Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, 2/324.

Peygamber ve sahabeler, kelamcılarının kullandığı teknik terimleri bilmemelerine rağmen, bu durum onların dini hakikatleri bilmediği veya akli delillere dayanmadığı anlamına gelmez. Râzî, sahabenin Allah'ın varlığı ve sıfatları konusunda akli delillere başvurmadığını iddia etmenin yanlış olduğunu vurgular. Ona göre, peygamberlerin tamamı, insanları Allah'ın varlığını ve birliğini akli delillerle anlamaya ve bu deliller üzerinde düşünmeye davet etmişlerdir. Bu bağlamda kelam ilminin terminolojisi, zamanla dini hakikatlerin daha sistematik ve metodolojik bir şekilde anlaşılabilmesi için geliştirilmiştir. Râzî ayrıca, kelam ilminin yokluğunun, sahabe döneminde bu tür düşünsel faaliyetlerin bulunmadığı anlamına gelmediğini belirtir. Dönemin şartları ve ihtiyaçları gereği kelam ilmi, henüz bir disiplin olarak teşekkül etmemiştir. Ancak sahabenin Kur'an ve sünnetten hareketle akli ve mantıki çıkarımlarda bulundukları, Allah'ın varlığı ve sıfatları üzerine deliller sundukları açıktır. Dolayısıyla kelam ilminin teknik terimlerinin sahabe tarafından kullanılmaması, bu tür bir düşünsel faaliyet olmadığını göstermez; aksine, bu faaliyetlerin daha sonra sistematik bir disiplin hâline getirildiğini gösterir.¹⁴

Özetle Râzî'ye göre, kelam ilmi diğer dini ilimlerde olduğu gibi ihtiyaçtan doğmuş ve zamanla kendi terminolojisini ve metodolojisini geliştirmiştir. Hz. Peygamber ve sahabe döneminde bu teknik terminolojinin bulunmaması, onların akli delillerden ve düşünsel yöntemlerden yoksun oldukları anlamına gelmez. Aksine, kelam ilmi, bu dönemde var olan akli ve tefekkürî mirasın sistematik bir çerçeveye oturtulmuş hâlidir.

1.3. Râzî'ye Göre Kelam İlmi

Fahreddîn Râzî, *"Nihâyetü'l-Ukûl fî Dirâyeti'l-Usûl"* adlı eserinde kelam ilminin üstünlüğünü beş temel esas üzerinden ele alır ve bu esasları akli ve dini delillerle temellendirir. Onun bu yaklaşımı, kelam ilminin sadece teorik bir disiplin olmadığını, aynı zamanda dini ve ahlaki yaşamın temel taşı oluşturduğunu vurgulamaktadır.

1. Konunun Şerefi (شرف المعلوم): Râzî'ye göre bir ilmin değeri, ele aldığı konunun değerine bağlıdır. Kelam ilminin konusu, Allah'ın zatı, sıfatları, fiilleri ve ilahi iradesi gibi en yüce ve en kutsal meseleleri kapsar. Allah'ın zatı ve sıfatlarını bilmek, varlık ve bilgi düzleminde en yüksek hakikate ulaşma çabasıdır. Bu nedenle kelam ilmi, diğer tüm dini ilimlerden daha üstün ve daha şerefli kabul edilir. Konu itibarıyla en yüce olan bu ilim, İslam düşüncesinde tevhid inancının ve nübüvvet anlayışının sağlam temeller üzerinde inşa edilmesini sağlar.

¹⁴ Râzî, *Mefâtiḥu'l-Ğayb*, 2/331; Huleyf, *Fahrüddîn er-Râzî*, 72.

2. Delillerin Güvenilirliği (وثاقة البرهان): Kelam ilmi, akli ve nakli deliller üzerine kurulu bir disiplindir. Râzî, bu ilmin dayandığı delillerin kesin bilgi (*ilmü 'l-yakîn*) sağlayan ve zorunlu doğruluğa (*zarûrî doğruluk*) dayanan nitelikte olduğunu belirtir. Kelamcıların ortaya koyduğu deliller, mantıksal tutarlılık ve epistemolojik kesinlik açısından son derece güçlüdür. Bu nedenle, kelam ilminin sunduğu bilgi, şüpheden uzak, sağlam ve güvenilirdir. Râzî'ye göre, dini hakikatlerin ispatında bu ilmin metodolojik araçları kaçınılmazdır.

3. Nihai Amacın Yüceliği (شدة الحاجة إليه): Kelam ilminin nihai amacı, insanı en yüce mutluluğa ulaştırmaktır. Râzî, bu mutluluğun hem dünyevi hem de uhrevi boyutlarını ele alır. İman ve inanç esaslarının sağlam bir şekilde anlaşılması ve içselleştirilmesi, uhrevi saadetin temelini oluşturur. Ahiret mutluluğu ancak iman, nübüvvet ve ahirete dair kesin bir bilgi ve tasdikle elde edilebilir. Dolayısıyla kelam ilmi, insanın en büyük arayışı olan mutluluğun elde edilmesinde merkezi bir role sahiptir.

4. Diğer Dini İlimlerin Kelama Muhtaç Olması (حاجة سائر العلوم الدينية إليه): Râzî, dini ilimlerin tamamının kelam ilmine dayandığını ifade eder. Tefsir, hadis, fıkıh gibi diğer dini disiplinlerin sağlam bir temel üzerinde yükselmesi, kelam ilminin sunduğu akli ve nakli delillere bağlıdır. Bir müfessirin Kur'an ayetlerini doğru anlaması, bir muhaddisin hadislerin sıhhatini değerlendirmesi ve bir fakihin şer'î hükümleri doğru bir şekilde istinbat etmesi, kelam ilminin ortaya koyduğu tevhid ve nübüvvet esaslarının anlaşılmasıyla mümkündür. Dolayısıyla, kelam ilmi diğer ilimler için bir mihenk taşıdır ve bu ilimler ona muhtaçtır.¹⁵

5. İlimdeki Hata ve Sapmaların Çirkinliği (أن شرف الشيء قد يستفاد بوجهه ما من خساسة ضده): Râzî, kelam ilminin doğru anlaşılmasının ve uygulanmasının önemine vurgu yapar. Ona göre, bu ilimde yapılacak bir hata, diğer dini ilimlerdeki hatalardan çok daha büyük ve tehlikelidir. Kelam, dini inançların ve teolojik esasların teminatıdır; dolayısıyla burada yapılacak bir yanlışlık, insanları sapkınlığa ve bidate sürükleyebilir. Bu durum, kelam ilminin ciddiyetini ve doğruluğunun gerekliliğini daha da artırır. Râzî'ye göre, bu ilmin hakikate uygun bir şekilde icra edilmesi, dini sistemin sağlamlığı açısından hayati bir öneme sahiptir.¹⁶

Fahreddîn Râzî'nin kelam ilminin yüceliğine dair bu beş esaslı açıklaması, kelam ilminin İslam düşüncesindeki merkezi konumunu ve metodolojik önemini açıkça ortaya koyar. Kelam ilmi, hem konu hem delil hem de amaç açısından dini ilimlerin en üstünde yer alır. Râzî, bu ilmin sadece teorik bir bilgi alanı olmadığını, aynı zamanda insanın nihai saadete ulaşmasında vazgeçilmez bir rehber olduğunu vurgular. Dolayısıyla kelam ilmi, dini ilimlerin epistemolojik temelini oluşturur ve İslam inancının akli ve nakli delillerle savunulmasını sağlar.

¹⁵ Fahreddîn Râzî, *Nihâyetü 'l-Ukûl fî Dirâyeti 'l-Uşûl*, thk. Sa'îd Abdullaîf Fûda (Beyrut: Dâru'z-Zehâir, 2015), 12.

¹⁶ Râzî, *Nihâyetü 'l-Ukûl fî Dirâyeti 'l-Uşûl*, 13.

1.4. İlmi ve Kültürü

Fahreddîn Râzî, İslam düşünce tarihinde öne çıkan önemli şahsiyetlerden biri olarak hem teorik hem de pratik ilimlerde derinleşmiş ve bu alanda kendine özgü bir yer edinmiştir. Onun ilim hayatını ve kültürel birikimini anlamak için öncelikle sahip olduğu niteliklere ve entelektüel kapasitesine odaklanmak gerekir.

İlmi yolculuğuna önce babasının yanında başlamış, babasının vefatından sonra Kemâl es-Semânî'nin ders halkasına katılmış ve bir süre onun yanında eğitim almıştır. Daha sonra Rey şehrine dönerek, Mecdü'l-Cîlî'nin yanında ilim tahsiline devam etmiştir. Mecdü'l-Cîlî, İmam Muhammed b. Yahya'nın talebelerinden biriydi. Mecdü'l-Cîlî, Marâğa şehrine davet edilince, Fahreddîn Râzî de onunla birlikte gitmiş ve orada uzun bir süre kelam ve felsefe ilimleri okumuştur. Râzî, İmamü'l-Haremeyn el-Cüveynî'nin "*eş-Şâmil*" adlı eserini ezberlemişti.

Daha sonra Harezm'e gitmiş ve burada mezhep ve inanç meseleleri hakkında ilmî münazaralara katılmıştır. Ancak bazı ihtilaflar nedeniyle şehirden çıkarılmış ve Mâverâünnehir bölgesine yönelmiştir. Burada da benzer olaylar yaşandıktan sonra yeniden Rey'e dönmüştür. Rey'de, varlıklı ve usta bir tabip (doktor) bulunuyordu. Bu tabibin iki kızı ve Fahreddîn Râzî'nin iki oğlu vardı. Tabip hastalanıp ölümün yaklaştığını anlayınca kızlarını Fahreddîn Râzî'nin oğullarıyla evlendirdi ve vefat etti. Ardından Gur hükümdarı Şihâbüddîn el-Gûrî ile mali bir meselede ilişki kurdu ve hakkını almak için onun yanına gitti. Şihâbüddîn el-Gûrî, Fahreddîn Râzî'ye büyük bir saygı göstererek cömert ikramlarda bulundu ve ona yüklü miktarda servet tahsis etti. Sonrasında Fahreddîn Râzî, Harezmşah Muhammed b. Tekiş ile irtibata geçti ve onun nezdinde büyük bir itibara kavuştu. Sultan tarafından en yüksek makamlara getirildi ve kimse onun ulaştığı mertebeye erişemedi.¹⁷

Râzî, şer'î öncelikle sosyal ve beşeri bilimlerden felsefe ve kelam sahasında derinleşmiş, bu alanlarda olağanüstü bir gayret ve tutku sergilemiştir. Onun ilmî hayatını belirleyen temel unsurlardan biri, bilgiye olan sınırsız arzusu ve araştırma merakıdır. Bu arzu, onu çağının en önemli kelimcilerinden ve filozoflarından biri haline getirmiştir. Ebû Saîd es-Safedî (ö. 764/1363) Râzî'nin ilmî şahsiyetini, doğuştan sahip olduğu ve hayatı boyunca geliştirdiği beş temel nitelik çerçevesinde özetlemiştir:

Birincisi, söz söyleme ve düşüncelerini ifade etme konusunda olağanüstü bir yeteneğe sahip olmasıdır. Kelimeleri ustalıkla kullanma becerisi, onun hitabet gücünü ve eserlerindeki açıklık ve etkililiği ortaya koyar. İkincisi, zihinsel keskinliği ve berraklığıdır. Karmaşık meseleleri çözme, mantıksal bir çerçevede ele alma ve açık bir şekilde sunma yeteneği, onun düşünsel derinliğini yansıtır. Üçüncü olarak, geniş birikimi ve derinlemesine bilgisiyle

¹⁷ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, 4/250.

tanınmıştır. Elde ettiği bilgiyi yalnızca aktarmakla kalmamış, onu sistematik bir bütün haline getirerek ele almıştır. Dördüncüsü, hafızasının kuvvetli olmasıdır. Bu özellik, onun geniş birikimini hafızasında tutmasına ve farklı alanlardaki bilgileri hızlı bir şekilde bir araya getirmesine imkân sağlamıştır. Beşincisi ise delilleri analiz etme ve bunları tutarlı bir sistematikte sunma yeteneğidir. Mantıksal argümanları ustalıkla kullanarak karşısındaki muhatabı ikna etme becerisi, Râzî'nin münazara ve tartışmalardaki başarısının temelini oluşturur.¹⁸

Râzî'nin ilmî yetkinliği, sadece kelim ve felsefe ile sınırlı kalmamış, edebiyat ve şiir sahasında da kendini göstermiştir. Arap edebiyatında belli bir seviyeye ulaşmış, şiirlerinde ise orta derecede bir yetkinlik sergilemiştir. Ancak Farsça şiirlerinde daha başarılı olduğu ve bu alanda dikkate değer eserler ortaya koyduğu ifade edilmektedir. Bu durum, Râzî'nin yalnızca kelim ve felsefe sahasında değil, dil ve edebiyat sahasında da dikkate değer bir kültürel birikime sahip olduğunu göstermektedir. Onun ilmî gayreti ve entelektüel birikimi, dönemin ilim ve fikir dünyasında derin yankılar uyandırmış gerek ders halkalarında gerekse eserlerinde bu birikim açıkça kendini göstermiştir.¹⁹

Râzî, aklî ve naklî ilimler arasında kurduğu denge sayesinde, kelim ilminin temel meselelerini felsefî bir yöntemle ele alarak, bu iki alanı uzlaştırma çabasında bulunmuştur. Onun ilmî çabası, yalnızca teorik birikimle sınırlı kalmamış, aynı zamanda toplumsal düzeyde bir rehberlik ve eğitime misyonunu da üstlenmiştir. Onun kültürel mirası, bireysel dehasının ve sistematik düşünce yeteneğinin bir ürünüdür. Nitekim bu sayede İslam düşünce tarihinde Râzî'nin ilmi ve entelektüel birikimi, İslâmî ilimlerin temel taşlarından biri haline gelmiş ve sonraki nesiller üzerinde derin etkiler bırakmıştır. Sahip olduğu geniş kültürel perspektif, kelim ve felsefeyi bir araya getiren çok yönlü bir düşünce sisteminin inşa edilmesini sağlamıştır. Râzî'nin bu birikimi, yalnızca kendi döneminde değil, sonraki asırlarda da İslam düşünce dünyasında yankı bulmuş ve tartışmaların merkezinde yer almıştır.²⁰

Fahreddîn Râzî, "Tahsilü'l-Hak" adlı kitabında, usûl ilmini babası Dıyaüddîn Ömer'den öğrendiğini belirtir.²¹ Babası, bu ilmi Ebu'l-Kasım Süleyman b. Nâsır el-Ensârî'den almış; Süleyman b. Nâsır ise İmamü'l-Haremeyn Ebu'l-Meâlî el-Cüveynî'den; Cüveynî ise Ebu İshak el-İsferâyînî'den; o da Şeyh Ebu'l-Hüseyin el-Bâhilî'den; Bâhilî ise Şeyhu's-Sünne Ebu'l-Hasan el-Eş'arî'den; Eş'arî de önce Ebu Ali el-Cübbâî'den ilim tahsil etmiş, ancak sonradan bu mezhepten dönerek Ehl-i Sünnet ve Cemaat mezhebini savunmuştur. Fıkıh ilminde ise

¹⁸ Şafedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, 4/175-176.

¹⁹ Huleyf, *Fahrüddîn er-Râzî*, 12.

²⁰ Huleyf, *Fahrüddîn er-Râzî*, 13-14.

²¹ Süyûtî, *Tabakâtü'l-Mufessirîn*, 115.

Fahreddîn Râzî, yine ilk önce babasından ders almış; babası da Ebu Muhammed Hüseyin b. Mes'ûd el-Ferrâ el-Begavî'den öğrenmiştir.²² El-Begavî, bu ilmi Kâdî Hüseyin el-Mervezî'den; o da el-Kaffâl el-Mervezî'den; o da Ebu Zeyd el-Mervezî'den; o da Ebu İshak el-Mervezî'den; o da Ebu'l-Abbas b. Süreyc'den; o da Ebu'l-Kasım el-Enmâtî'den; o da Ebu İbrahim el-Müzenî'den; el-Müzenî ise İmam Şâfiî'den öğrenmiştir.

Fahreddîn Râzî'nin ilmî serüveni, dönemin klasik medrese eğitiminin ötesine geçerek farklı disiplinlerde derinleşmiş bir âlim portresini çizmektedir. Nitekim fıkıh, tarih, kelam, felsefe ve tıp gibi pek çok alanda tahsil görmüş, bu ilimlerde üstün bir başarı sergilemiştir. Öncelikle, Râzî'nin fıkıh ve kelam ilimlerindeki derinliği, onun İslam düşünce geleneğindeki merkezî konumunun temel dayanaklarından. Fıkıh ilmindeki derinlik, onun şer'î delilleri ve hukuki yorumlamaları anlama ve aktarma becerisini güçlendirmiştir. Kelam ilmindeki yetkinliği ise Râzî'yi, İslam inanç esaslarını aklî ve naklî delillerle temellendiren büyük bir mütekellim yapmıştır. Kelam ilminin metafizik ve ontolojik boyutlarına dair getirdiği yenilikçi yorumlar, onun bu alandaki özgün yerini pekiştirmiştir.²³ Tarih bilgisi de Râzî'nin ilmî birikiminde önemli bir yer tutar. Tarihi olayları anlamlandırma, geçmişteki düşünce sistemlerini analiz etme ve bunlardan çıkarımlar yapma yeteneği, onun eserlerinde açıkça görülür. Bu tarihsel perspektif, onun kelamî ve felsefî argümanlarını daha sağlam bir temele oturtmasını sağlamıştır. Felsefe alanındaki derinliği ise özellikle Fârâbî ve İbn Sînâ gibi büyük filozofların eserlerini yorumlaması ve eleştirel bir bakış açısıyla ele almasıyla kendini göstermiştir. Felsefî düşünce sistemleri üzerindeki derin analizleri, kelam ile felsefe arasındaki ilişkiyi güçlendirmiş ve bu iki disiplinin birbiriyle çatışmadan bir arada ele alınabileceğini göstermiştir. Özellikle tıp alanındaki birikimi, onun sadece teorik değil, pratik ilimlere de önem verdiğini gösterir. İbn Ebî Usaybia'nın "*Tabakâtü'l-Etabibâ*" adlı eserinde, Râzî'nin tıbbî bilgisi ve teorik analiz gücünün üstünlüğü vurgulanır. Onun tıpta güçlü bir nazarî yeteneğe sahip olduğu ve bu alanda etkili eserler verdiği tabâkât eserlerinde belirtilmiştir. Nitekim, İbn Sina'nın ünlü eseri "*el-Kânûn fi't-Tıb*" üzerine bir şerh yazmış ve bu şerhi dönemin meşhur hekimlerinden Abdurrahman b. Abdülkerim es-Serahsî'ye ithaf etmiştir. Bu ithaf, Serahsî'nin Râzî'yi misafirperverlikle ağırlaması ve ona gösterdiği yakınlıkla ilgilidir. Burada Râzî'nin hem ilmî nezaketi hem de vefakâr kişiliği öne çıkar.²⁴

Abdül'r-Rahmân b. Abdül'l-Kerîm es-Serahsî, "Sıhhatü'd-Dîn Şerefü'l-İslâm" unvanıyla anılan ve Serahs şehrinin tıp alanında önde gelen ismi olarak kabul edilen bir hekimdir. O

²² Süyûtî, *Tabakâtu'l-Mufessirîn*, 115.

²³ Ebû'l-'Abbâs Ahmed b. el-Kâsım İbn Ebî Uşaybi'a, '*Uyûnu'l-Enbâ' fî Tabakâti'l-Eṭṭbbâ*', thk. Nizâr Rıdâ (Beyrut: Dâru Mektebetü'l-Hayât, ts.), 768.

²⁴ İbn Ebî Uşaybi'a, '*Uyûnu'l-Enbâ' fî Tabakâti'l-Eṭṭbbâ*', ts., 769.

dönemde Serahs'ta tıbbın önderliğini elinde bulundurduğu ifade edilmektedir. Fahreddîn Râzî, yaklaşık 580/1184 yılında Rey şehrinden Buhara'ya doğru gerçekleştirdiği yolculuğu sırasında Serahs'a uğramış ve burada Abdü'r-Rahmân es-Serahsî tarafından büyük bir misafirperverlikle karşılanmıştır. Bu esnada Râzî, Buhara'da Benî Mâze ailesinden maddi destek arayışında olmuş, ancak aradığı desteği bulamamıştır. Serahs'ta kaldığı süre boyunca Abdü'r-Rahmân es-Serahsî, Fahreddîn Râzî'ye büyük bir ilgi ve özen göstermiş, onun ihtiyaçlarını karşılamış ve saygıda kusur etmemiştir. Râzî de bu iyiliğe karşılık olarak, es-Serahsî'ye ilmi bir katkıda bulunmak istemiş ve İbn Sînâ'nın *el-Kânûn fi't-Tıb* adlı eserinin kapalı ve anlaşılması güç ifadelerini açıklayan bir şerh yazmaya başlamıştır. Bu çalışmasına Abdü'r-Rahmân es-Serahsî'nin adını vermiş, eserinin mukaddimesinde ona övgülerde bulunmuş ve bu şerhi ona ithaf etmiştir. Fahreddîn Râzî, bu şerhi kaleme alırken üç temel amaç gözettiğini ifade eder. Birincisi, şerhte ele alınan birçok konunun Abdü'r-Rahmân ile yaptığı münazara ve tartışmalar sonucunda netleştiği ve daha rafine bir hale geldiği gerçeğidir. İkincisi, bu çalışma, Abdü'r-Rahmân es-Serahsî'nin kendisine göstermiş olduğu iyilik ve destek karşısında bir vefa borcunun ödenmesi anlamına gelmektedir. Üçüncüsü ise, Abdü'r-Rahmân'ın bu ilimdeki derin bilgisine ve yetkinliğine olan güvenidir. Özellikle bu kitabın bölümlerinde ve konularında onunengin bilgisinin farkında olan Râzî, bu eserinin onun tarafından layıkıyla anlaşılacağından emin olmuştur. Râzî, şerhinde, daha önce hiçbir eserde yer almayan, ne eski ne de çağdaş yazarların ele almadığı ilmi incelikleri ve özgün yorumları ortaya çıkardığını belirtir. Bu nedenle Abdü'r-Rahmân'ın bu nadir ve kıymetli bilgileri takdir edebilecek bir seviyede olduğunu ifade eder. Şerhin, hem bir dostluk nişanesi hem de ilmi bir vefa örneği olarak değerlendirildiği anlaşılmaktadır. Bu bağlamda Fahreddîn Râzî'nin yaklaşımı, ilmi çalışmaların bireysel bir çaba olmaktan öte, entelektüel diyalog ve iş birliği yoluyla daha derin ve anlamlı bir boyut kazandığını göstermektedir. Aynı zamanda, ilmi ve akademik birikimin hakkının ehline teslim edilmesi gerektiğine dair bir örnek teşkil etmektedir. Bu metin, dönemin ilim erbabı arasındaki ilişkilere ve ilmin aktarım sürecine dair önemli ipuçları sunar.²⁵ Aynı şekilde Râzî'nin bu çok yönlü eğitim ve bilgi birikimi, onun disiplinler arası düşünme yeteneğini, farklı ilim dalları arasındaki bağları kurma ve bu bağlamda özgün sentezler yapma becerisini ortaya koymaktadır.

Fahreddîn Râzî, ilmî kudreti ve otoritesiyle farklı bölgelerden âlimlerin kendisine ulaşmak için uzun yolculuklar yaptığı, ders halkalarının ilim ehliyle dolup taşıdığı bir şahsiyettir. Harezm'deki medresesinde ders verdiği bir kış günü, şiddetli soğuk ve yoğun kar yağışına rağmen ders halkası ilim talipleriyle dolmuştu. Ders esnasında, bir güvercin, avcı bir kuştan

²⁵ Ebû'l-Hasan 'Alî b. Yûsuf el-Kıfî el-Kıfî, *İhbâru'l-'Ulemâ' bi Ahbâru'l-Hukemâ'*, thk. İbrâhîm Şemsuddîn (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1426/2005), 175-176.

kaçarak Râzî'nin yakınına düştü. Avcı kuş kalabalıktan çekinip geri dönerken, güvercin hem korkudan hem de dondurucu soğuktan uçamaz hale gelmişti. Fahreddîn Râzî, dersini tamamladıktan sonra güvercinin yanına giderek onu şefkatle eline aldı ve koruma altına aldı. Bu olay, Fahreddîn Râzî'nin ilmî otoritesinin yanında merhamet ve insanî değerlerinin de ne kadar derin olduğunu gözler önüne serer. Onun ders halkasının farklı bölgelerden gelen ilim talipleriyle dolması, sadece ilmî birikimiyle değil, aynı zamanda bir eğitimci ve rehber olarak kabul gördüğünün kanıtıdır. Ders sırasında doğanın küçük bir detayını, bir güvercini fark ederek ona yardım etmesi, onun sadece insanlara değil, tüm canlılara karşı yüksek bir merhamet duygusuna sahip olduğunu gösterir. Bu durum, büyük âlimlerin yalnızca kitaplara ve kelâmî tartışmalara odaklanmadıklarını, aynı zamanda çevrelerindeki dünyaya karşı duyarlı olduklarını kanıtlar. Fahreddîn Râzî'nin bu davranışı, ders halkasında bulunan öğrenciler ve âlimler için ahlaki bir örneklik teşkil etmiştir. İlmî, ahlak ve merhametle birleştiğinde gerçek anlamını bulduğunu ortaya koyan bu küçük ama anlamlı hadise, onun sadece bir ilim adamı değil, aynı zamanda ahlaki bir rehber ve insanî değerlerin taşıyıcısı olduğunu gösterir. Bu olay, Fahreddîn Râzî'nin şahsiyetinin derinliğini ve kalbinin yumuşaklığını anlatan etkileyici bir hatıra olarak zihinlerde yer etmiştir.²⁶

Fahreddîn Râzî, vaazlarında sadece aklî delillerle değil, duygusal ve edebî araçlarla da insanlara hitap etmiştir. Bir defasında minberden bir şiir okumuş ve şöyle demiştir:

المرء ما دام حيا يستهان به ... ويعظم الرزء فيه حين يفتقد

"*İnsan hayatayken değersiz görülür, fakat yitip gittiğinde onun yokluğu büyük bir kayıptır.*" Bu beyitle Râzî, insanların kıymetinin ancak yokluklarında anlaşıldığını vurgulayan derin bir hakikati dile getirmiştir.²⁷

Fahreddîn Râzî, yalnızca teorik kelam ve felsefî çalışmalarıyla değil, aynı zamanda halk üzerinde bıraktığı derin etkiyle de öne çıkan bir alimdir. Onun vaazlarındaki başarısı, halkın geniş kesimlerine ulaşabilme yeteneği ve kalpleri etkileyen bir hitabet gücüne sahip olmasıyla açıklanabilir. Onun için "وكان له في الوعظ اليد البيضاء" denilmesinin anlamı; sözü, vaazlarında etkili, ikna edici ve tesir gücü yüksek bir hatip olduğuna işaret eder. Ayrıca, vaazlarını hem Arapça hem de Farsça yapabilmesi, onun farklı toplumsal kesimlere hitap etmesini kolaylaştırmış ve mesajının daha geniş kitlelere ulaşmasına katkı sağlamıştır. Bu durum, onun sadece elit tabakaya değil, halkın farklı kesimlerine de hitap edebildiğini gösterir. Vaaz esnasında derin bir duygusallık yaşaması ve sık sık gözyaşı dökmesi, onun samimiyetini ve içtenliğini artırmış, dinleyicileri üzerinde güçlü bir manevi etki bırakmıştır. Bu samimi ve etkili üslubu, özellikle

²⁶ İbn Hallikân, *Vefeyâtü 'l-A'yân*, 4/251.

²⁷ İbn Hallikân, *Vefeyâtü 'l-A'yân*, 4/252.

farklı mezheplerden ve gruplardan insanların onun meclislerine katılmasına ve sorular sormalarına zemin hazırlamıştır. Râzî'nin hitabet meclislerinin sadece Sünni müntesipleri değil, farklı mezheplerden ve düşünce ekollerinden gelen kişiler tarafından da ilgiyle takip edildiği ifade edilmiştir. Vaaz ve irşad faaliyetleri, özellikle Karamîyye mezhebine mensup birçok kişinin ve diğer muhalif grupların Sünni öğretiyi dönmelerine vesile olmuştur. Bu başarı, onun sadece bir teorisyen değil, aynı zamanda toplum üzerinde doğrudan tesir sahibi bir mütefekkir ve davetçi olduğunu gösterir. Ona "شيخ الإسلام" unvanının verilmesi ilmî otoritesini ve toplumsal saygınlığını pekiştiren önemli bir nişanedir. Râzî'nin sosyal konumu, vaaz ve irşad faaliyetleri ile ilmî otoritesinin kesişim noktasında şekillenmiş; bu durum, onun yaşadığı dönemde İslam toplumunda merkezi bir figür haline gelmesini sağlamıştır.

1.5. Siyasi Kişiliği

Fahreddîn Râzî'nin hayatında siyasî ve toplumsal etkisi, ilmî birikimi kadar dikkat çekicidir. Onun ilmî otoritesi ve kişisel karizması, yalnızca medreselerde ve ilim halkalarında değil, aynı zamanda devlet yönetiminde de karşılık bulmuştur. Râzî Horasan'a döndüğünde, Harezmşahlar Devleti hükümdarı Alâeddin Tekiş (ö. 596/1200) ile yakın bir ilişki kurmuş ve onun oğlu Muhammed Harezmşah'ın (ö. 617/1220) hocası olmuştur. Bu durum, Râzî'nin yalnızca bir âlim değil, aynı zamanda bir siyaset danışmanı ve devlet adamı yetiştiricisi olarak kabul gördüğünü gösterir. Râzî'nin Muhammed Harezmşah'ın hocası olması, onun siyasî iktidar çevrelerinde büyük bir nüfuz kazanmasına neden olmuştur. Muhammed'in hükümdar olmasının ardından Râzî hem ilmî otoritesini hem de siyasî nüfuzunu artırmış ve devlet yönetiminde önemli bir danışman konumuna yükselmiştir. Bu, onun yalnızca teorik bilgiyle yetinen bir âlim olmadığını, aynı zamanda bu bilgiyi pratik hayatta devlet yönetimi ve toplumsal düzenin inşasında nasıl kullanacağını bilen bir düşünür olduğunu göstermektedir. Râzî'nin kızının, dönemin önemli devlet adamlarından biri olan Alâülmülk'le evlendiği ifade edilmektedir. Öte yandan, Râzî'nin Muhammed Harezmşah'a zaman zaman sert ve eleştirel bir üslupla hitap ettiği, ancak bu durumun hükümdar tarafından hoşgörüyle karşılandığı aktarılır. Bu durum, hocası olduğu için Muhammed'in ona büyük bir saygı ve bağlılık duyduğunu ve Râzî'nin bu bağlılıktan güç alarak doğruları söylemekten çekinmediğini göstermektedir. Râzî'nin bu tavrı, onun ilmî ve ahlaki duruşunun bir yansımasıdır. İlmin izzet ve vakarını koruyarak, siyasî otorite karşısında eğilip bükülmeyen bir şahsiyet sergilemiştir.²⁸

Fahreddîn Râzî'nin siyasî çevrelerle kurduğu bu yakın ilişki, onun sadece bir müderris ya da kelimci olmadığını, aynı zamanda döneminin siyasî ve toplumsal yapısına doğrudan etki

²⁸ Huleyf, *Fahruddîn er-Râzî*, 16.

edebilen bir entelektüel olduğunu kanıtlar. Bu etki, sadece hükümdar ve saray çevresiyle sınırlı kalmamış, aynı zamanda ilim adamlarının ve halkın gözünde de Râzî'yi erişilmez bir konuma yükseltmiştir. Özetle Fahreddîn Râzî'nin Harezmşahlar Devleti yönetimiyle kurduğu ilişki, onun ilmî nüfuzunun siyasî sahada da etkili olduğunu gösterir. Râzî'nin bu dönemdeki etkinliği, onun hem bir ilim adamı hem de bir devlet adamı danışmanı olarak ne kadar geniş bir etki alanına sahip olduğunu ortaya koyar. Aynı zamanda, Râzî'nin ilmi vakarını ve bağımsız duruşunu koruyarak siyasî ilişkilerini yürütmesi, onu yalnızca bir bilge olarak değil, aynı zamanda ahlaki ve entelektüel duruşuyla örnek bir şahsiyet haline getirmiştir.

Fahreddîn Râzî'nin hayatı, sadece ilmî başarılarla değil, aynı zamanda toplumsal etkisi ve siyasi ilişkileriyle de dikkat çekicidir. Vaazlarında iki dili, Arapça ve Farsçayı, ustalıkla kullanarak geniş kitlelere hitap etmiş; duygusal ve etkili anlatımıyla dinleyicileri derinden etkilemiştir. Vaazlarındaki bu yetkinlik, onun sadece bir âlim değil, aynı zamanda güçlü bir hatip olduğunu göstermektedir. İlmi eğitim hayatı da oldukça dikkate değerdir. Babasından aldığı ilk eğitimle birlikte, Kemâl es-Semânî ve Mecdü'l-Cîlî gibi dönemin önemli âlimlerinden ders almış, kelam ve felsefe alanlarında derinleşmiştir. Özellikle İmamü'l-Haremeyn'in *eş-Şâmil* adlı eserini ezberlemesi, onun ilme olan bağlılığını ve olağanüstü hafıza gücünü kanıtlamaktadır. Fahreddîn Râzî, ilmî münazaralarda da büyük bir yetkinlik sergilemiştir. Gittiği her şehirde dinî ve felsefî tartışmalara katılarak güçlü delillerle karşıt görüşleri çürütmüş ve muhataplarını ikna etme yeteneğini ortaya koymuştur. Ancak bu münazaralar bazen yerel halk ve yöneticilerle anlaşmazlıklara yol açmış ve şehirden ayrılmak zorunda kalmasına sebep olmuştur. Maddi açıdan da bağımsız bir âlim olan Râzî, Rey'de edindiği servet ve stratejik evlilik bağlantıları sayesinde ekonomik özgürlüğünü sağlamış ve ilmi çalışmalarını özgür bir ortamda sürdürebilmiştir. Bu maddi bağımsızlık, onun farklı bölgelere ilim yolculukları yapmasına ve ilmî üretimini kesintisiz sürdürmesine olanak tanımıştır. Siyasi alanda da Fahreddîn Râzî, döneminin önemli siyasi figürleriyle yakın ilişkiler kurmayı başarmıştır. Şihâbüddîn el-Gûrî ve Harezmşah Muhammed b. Tekiş gibi dönemin güçlü hükümdarlarıyla kurduğu bağlar, onun sadece bir ilim adamı değil, aynı zamanda siyasi arenada etkili bir şahsiyet olduğunu göstermektedir. Bu ilişkiler, ilmi faaliyetlerinin daha geniş coğrafyalara ulaşmasına ve siyasi otoriteler tarafından desteklenmesine katkı sağlamıştır. Ayrıca Râzî, vaazları ve eserleriyle Ehl-i Sünnet mezhebinin güçlendirmiş, Kerrâmiyye gibi sapkın olarak görülen mezheplere mensup birçok kişiyi Sünnî çizgiye çekerek önemli bir dinî reform gerçekleştirmiştir. Fahreddîn Râzî, derin ilmi birikimi ve entelektüel mirasıyla İslam düşüncesine büyük katkılarda bulunmuş, aynı zamanda sosyal ve siyasi sahada da aktif bir rol üstlenmiştir. Onun bu çok yönlü kişiliği, onu yalnızca bir âlim değil, aynı zamanda bir reformcu

ve lider konumuna taşımıştır. İlmi kudreti, hitabet gücü ve siyasi etkinliği sayesinde geniş bir etki alanı oluşturmuş ve sonraki nesiller için hem bir ilim hem de ahlak modeli olmuştur.²⁹

1.6. İlmi Otoritesi ve Sosyal Direnişi

Fahreddin Râzî, yalnızca ilmî bir otorite olarak değil, aynı zamanda yaşadığı sosyal ve kültürel çevrede birçok zorluğa göğüs germek zorunda kalmış bir şahsiyet olarak da öne çıkmaktadır. Onun hayatında karşılaştığı zorlukların, haksız suçlamaların ve kişisel itibarı hedef alan iftiraların çarpıcı bir yansımasıdır. Râzî'nin yaşadığı dönemde özellikle Kerrâmiyye düşüncesine mensup bazı grupların ona karşı ciddi bir muhalefet içinde olduğu bilinmektedir. Bu muhalefetin arka planında Râzî'nin kelimî ve felsefî düşüncelerinin, özellikle Allah'ın zatı ve sıfatları konusundaki yorumlarının teşbih ve tescim literalizmiyle bağdaşmaması yer almaktadır. Bu kimseler, teşbih (Allah'ı yaratılmışlara benzetme) ve cisimleştirme (tecsim) eğiliminde oldukları için Râzî'nin derin felsefî ve kelimî analizlerine karşı çıkmış, onu hedef almışlardır.³⁰ Kaynaklar da bu haksız muhalefetin Râzî'nin şahsına ve ailesine yönelik çirkin iftiralara dönüştüğü belirtilmektedir. Muhalifler yazdıkları ve Râzî'ye sundukları mektupta, oğlunun zina ve fiske, eşinin ise aynı şekilde ahlaksızlıkla suçlamış, doğrudan şahsi hayatını hedef alarak ona saldırmışlardır.³¹ Bu tür iddialar, ilim ve fikir düzeyindeki eleştirilerin ahlakî bir zeminden koparak karalama kampanyasına dönüştüğünü açıkça ortaya koymaktadır.

Râzî'nin bu ithamlara karşı verdiği cevap, onun soğukkanlı ve hikmetli yaklaşımını göstermektedir. O, oğluna ve eşine yönelik suçlamaları gençliğin ve insani zaafının bir yansıması olarak değerlendirirken, kendisine yöneltilen ithamı kesin ve net bir şekilde reddetmiştir. Özellikle, "Vallahi ben Allah Teâlâ'nın bir cisim olduğunu söylemedim, O'nu yaratılmışlara benzetmedim ve O'nu bir mekâna hapsedmedim" ifadesi, Râzî'nin kelimî görüşlerini savunma ve muhaliflerinin eleştirilerini çürütme noktasında ne kadar net ve tutarlı bir duruş sergilediğini göstermektedir.³² Bu cevap aynı zamanda Râzî'nin sadece ilmî değil, ahlaki ve insani bir duruş sergilediğini de gözler önüne sermektedir. Onun bu kadar ağır ithamlara karşı bile soğukkanlı ve sabırlı bir şekilde cevap vermesi, onun ilim adamı kimliğinin yanı sıra ahlaki olgunluğunu da göstermektedir. Bu tutum, onun maruz kaldığı zulmün ve sosyal baskının derinliğine rağmen nasıl bir metanet ve vakar içerisinde hareket ettiğini göstermektedir. Râzî'nin bu tür ithamlarla karşı karşıya kalması, bir ilim adamının fikrî ve teolojik anlamda ne denli büyük bir etki alanı oluşturduğunu ve bu etkinin muhalif çevrelerde

²⁹ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, 4/250.

³⁰ Şafedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, 4/186.

³¹ Ebû 'Abdullâh Yâkût b. 'Abdullâh er-Rûmî Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-'Udebâ = İrşâdu'l-Erib 'ilâ Ma'rifeti'l-Edîb*, thk. İhsân 'Abbâs (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1414/1993), 6/2587.

³² Şafedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, 4/186.

nasıl bir rahatsızlık yarattığını da ortaya koymaktadır. Bu tür karalamalar ve iftiralar, Râzî'nin düşünce sistemini çürütmeye yönelik entelektüel bir çabanın değil, kişisel saldırıların ve düşmanlıkların bir tezahürüdür. Özetle Fahreddin Râzî'nin yaşadığı bu olay, onun ilmî düşüncelerinin gücünü ve muhaliflerinin ona karşı çaresizliğini gözler önüne sermektedir. O, ilim dünyasında yankı uyandıran fikirlerinin yanı sıra, kişisel hayatında sergilediği sabır, vakar ve ahlakî olgunluk ile de örnek bir şahsiyet olmayı başarmıştır. Bu olay, İslam düşünce tarihinde ilim adamlarının sadece düşünsel alanda değil, sosyal ve siyasi baskılar karşısında da nasıl mücadele ettiklerine dair önemli bir örnektir.

1.7. Vefatı

Fahreddin Râzî'nin vefatına dair nakledilen rivayetler, dönemin mezhebî ve siyasi gerilimlerinin bir yansıması olarak değerlendirilebilir. Râzî, hayatı boyunca özellikle Kerrâmiyye mezhebinin görüşlerine karşı sert eleştiriler yöneltmiş ve bu mezhebin savunduğu teşbihçi (antropomorfist) düşünceleri tutarsız bularak reddetmiştir. Onun eleştirileri, Kerrâmiyye mensupları arasında derin bir rahatsızlığa sebep olmuş ve bu durum zaman zaman fiilî düşmanlıklara dönüşmüştür. Kerrâmiyye mensuplarının Râzî'ye yönelik tavırları, yalnızca ilmî tartışmalar düzeyinde kalmamış, bazı rivayetlere göre fiziki tehdit ve saldırılarla da kendini göstermiştir.³³

Râzî'nin vefatına dair nakledilen detaylar bu bağlamda dikkat çekicidir. Ölmeden önce vasiyetinde ölüm haberinin gizlenmesini istemesi, düşmanlarının kendisine veya naaşına zarar verme ihtimalinden duyduğu endişeyi açıkça göstermektedir. Ölümünden sonra cesedinin kötü muameleye maruz kalabileceği korkusu, Râzî'nin karşı karşıya kaldığı mezhebî husumetin ne kadar derin olduğunu gözler önüne sermektedir. Bu talep, aynı zamanda dönemin sosyal ve dini atmosferinde, düşünsel farklılıkların nasıl keskin bir düşmanlığa dönüşebildiğine dair önemli bir ipucudur. Bazı kaynaklarda Râzî'nin Kerrâmiyye mensupları tarafından zehirlendiği iddia edilmiştir. Ancak bu tür rivayetler, tarihsel verilerle kesin bir şekilde doğrulanamamış, daha çok dönemin gergin atmosferinin ve mezhebî çatışmaların bir ürünü olarak değerlendirilmiştir. Buna rağmen, Râzî'nin ölümüne dair bu tür iddiaların varlığı, Kerrâmiyye ve benzeri grupların ona karşı duydukları derin öfke ve husumeti ortaya koymaktadır.

Râzî'nin cenazesinin hızlı bir şekilde ve gün sonunda defnedilmiş olması da dikkat çekici bir detaydır. Bu durum, hem vasiyetine uygun olarak ölüm haberinin gizli tutulmaya çalışıldığını hem de olası bir saldırı veya kötü muamele ihtimalinin ciddiye alındığını düşündürmektedir. Netice itibarıyla, Râzî'nin vefatına dair bu tür rivayetler, dönemin mezhebî

³³ Huleyf, *Fahruddîn er-Râzî*, 20.

gerilimlerinin ve İslam düşüncesi içerisindeki çatışmaların ne denli derin olduğunu ve bireysel hayatlara doğrudan etki ettiğini göstermesi bakımından önemlidir. Ancak, tarihsel veriler titizlikle değerlendirildiğinde, bu tür iddiaların kesinlik taşımadığını ve daha çok dönemin polemikçi söylemleri çerçevesinde şekillendiğini söylemek mümkündür.

Ölümü ise Hicri 606³⁴ yılında, Şevval ayının birinci pazartesi günü ve Ramazan Bayramı'na denk gelen günde miladi olarak 29 Mart 1210 tarihinde Herat şehrinde vuku bulmuştur. Aynı günün sonunda Muzdahân köyü yakınlarındaki bir dağın eteğine defnedilmiştir.³⁵

1.8. Vasiyeti

Fahreddîn Râzî'nin vefatı ve ardından bıraktığı vasiyet, onun ilmî kişiliği kadar insani yönlerini de yansıtan önemli bir vesikadır. Râzî, hayatının büyük bir kısmını Rey'de geçirmiş, ardından Harezmi'ye yönelmiş ve burada hastalanmıştır. Hastalığı ağırlaştığında vasiyetini, güvendiği öğrencisi İbrahim b. Ebû Bekr el-İsfahânî'ye emanet etmiştir. 21 Muharrem 606 (1209) tarihinde bu vasiyeti yazdırmış, hastalığı Şevval ayının ilk gününe kadar sürmüş ve bu tarihte Rabbine kavuşmuştur.³⁶

Râzî'nin vasiyeti, onun ilmî ve ahlaki mirasını açıkça ortaya koyar. Vasiyetine "Bismillahirrahmanirrahim" diyerek başlayan Râzî, Allah'a hamd ve sena eder, O'nun azamet ve kudretini yücelterek kelamına başlar. Vasiyetinde, hayatı boyunca ilme olan bağlılığını vurgularken, insan aklının derin ve karmaşık meselelerde yetersiz kalacağını, bu yüzden Kur'an-ı Kerim'in hakikate ulaşmada en güvenilir rehber olduğunu belirtir. Akli ve felsefî yöntemlerin inceliklerini incelediğini, ancak Kur'an'da bulunduğu derinliğin hiçbirinde bulunmadığını itiraf eder.

Râzî, vasiyetinde insanın ölümünden sonra geride bıraktığı hayırlı amellerin ve duasının önemine dikkat çeker. İlmi çalışmalarının bir kısmında soru ve eleştirilerle bazı konuları derinlemesine irdelediğini, bunun hakikati bulma çabası olduğunu ve eğer bir hata yaptıysa Allah'ın rahmetine sığındığını dile getirir. Talebelerinden ve ilmî eserleriyle ilgilenenlerden, onun için dua etmelerini ve kötü yorumlardan kaçınmalarını ister.

Vasiyetin bir diğer önemli kısmı, çocukları ve aile fertleri hakkındaki endişeleridir. Çocuklarının ve geride kalan ailesinin korunması için Allah'a tevekkül ettiğini, ancak bu sorumluluğu güvendiği birine emanet ettiğini belirtir. Özellikle oğlu Ebû Bekr'in eğitimine ve

³⁴ Ebû Muhammed et-Tayyib b. 'Abdullâh el-Hicrânî et-Tayyib Bâ Maḥreme, *Kılâdetu'n-Nahr fî Vefâyâtî A'yânî'd-Dehr*, thk. Bu Cum'a Mekrî, Hâlid Zevvârî (Cidde: Dâru'l-Minhâc, 1428/2008), 5/24.

³⁵ Kureşî - Hulv, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye fî Tabakâtî'l-Hanefiyye*, 5/577.

³⁶ Ebû Sa'd 'Abdulkarîm b. Muhammed b. Mansûr el-Mervezî es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, thk. 'Abdurrahman b. Yahyâ (Haydarabad: Dâiratü'l-Me'ârifî'l-'Osmaniyye, 1382/1962), 3/23; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, 4/249.

terbiyesine özen gösterilmesini ister, çünkü onda büyük bir zekâ ve yetenek gördüğünü ifade eder.

Fahreddîn Râzî, cenazesinin şeriatı uygun olarak hazırlanmasını, ölüm haberinin gizli tutulmasını ve defnedileceği yerin belirli bir dağ yamacında olmasını vasiyet eder. Defin işlemi sırasında Kur'an ayetlerinin okunmasını ve ardından Allah'a kendisi için rahmet ve af dilenmesini ister. Vasiyetini, Allah'ın mutlak kudretine olan güveni ve merhametine olan tevekkülü ile sonlandırır.

Fahreddîn Râzî'nin bu vasiyeti, onun hayatı boyunca taşıdığı ilmî hassasiyetleri, ahlaki duruşunu ve Allah'a olan derin bağlılığını yansıtan bir vesikadır. Aynı zamanda, onun sadece bir âlim değil, aynı zamanda sorumluluk sahibi bir baba, güvenilir bir rehber ve hakikati arayan bir mümin olduğunu gözler önüne serer. Bu vasiyet, Râzî'nin ilmî ve manevi mirasının en saf ve samimi yansımasıdır.

Fahreddîn Râzî'nin Vasiyetinin Metni:

Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla.

Bu sözleri, Rabbi'nin rahmetini ümit eden, O'nun cömertliğine güvenen kul Muhammed b. Ömer b. Hüseyin Râzî, dünya hayatının son anlarında ve ahiret hayatının başlangıcında yazmaktadır. Bu, her katı kalbin yumuşadığı ve her uzaklaşan Rabbi'ne yöneldiği bir andır. Allah Teâlâ'yı, en yüce meleklerinin en üstün yükseliş anlarında zikrettiği hamdlerle, en seçkin peygamberlerinin en kamil tefekkür anlarında dile getirdiği övgülerle hamdederim. Ancak tüm bunların bir varlık olarak yaratılmış olmanın ve sınırlı olmanın bir sonucu olduğunu kabul ederim. Onu, uluhiyetinin hak ettiği ve mutlak mükemmelliğinin gerektirdiği hamdlerle överim; bu hamdleri bilsem de bilmesem de... Çünkü toprak, Rablerin Rabbi'nin yüceliği karşısında denk değildir. Meleklerin, peygamberlerin ve salih kulların üzerine salat ve selam ederim.

Ey din kardeşlerim ve yakın arayışındaki dostlarım! İnsanların, bir kimse öldüğünde dünya ile olan bağlantısının kesildiğini söylediklerini bilirsiniz. Ancak bu konu iki açıdan istisnadır: Birincisi, geride bıraktığı salih ameller, o kişi için yapılan dualara vesile olur ve bu duaların Allah katında bir etkisi vardır. İkincisi ise, çocukların, yetimlerin ve korunmaya muhtaçların haklarının korunması ve üzerindeki sorumlulukların yerine getirilmesi meselesidir.

İlk meseleye gelince, ben ilmi seven bir insandım ve her konuda bir şeyler yazardım; doğru ya da yanlış, değerli ya da değersiz ayırmaksızın... Ancak güvenilir kitapları inceleyerek anladığım şey, bu görünen âlemin, varlıklara benzemez ve arızalardan münezzeh, sonsuz kudret, ilim ve merhamet sahibi bir yaratıcı tarafından yönetildiğidir.

Kelâmî ve felsefî yolları denedim, fakat bunlarda Kur'an-ı Kerim'de bulduğum faydayı bulamadım. Çünkü Kur'an, Allah'ın yüceliğini ve azametini tam anlamıyla teslim eder ve insanı derin ve sonuçsuz münakaşalardan uzak tutar. Bu da insan aklının o derin ve karmaşık meselelere ulaşmada yetersiz kalacağının bir göstergesidir. Bu nedenle şunu söylüyorum: Allah'ın varlığı, birliği, kadim ve ezeli oluşu, her şeyin yaratıcısı ve yöneticisi olduğu delillerle sabitse, ben de buna inanırım ve bu inançla Allah'ın huzuruna varırım. Ancak mesele detaylı ve karmaşık bir hâl aldığında, Kur'an'da ve sahih hadislerde yer alan ve âlimlerin ittifak ettiği her şey doğrudur ve olduğu gibi kabul edilir. Bunun dışında kalan her konuda, Allah'ım, sen her şeyi bilen ve en cömert olan Rabbimsin. Eğer yazdıklarımda bir yanılığım veya eksikliğim varsa, bunu bağışlamanı dilerim. Eğer çabam, doğru olduğuna inandığım hakikati anlatmaya yönelikse, amelim değil niyetim üzerine merhamet etmeni dilerim.

Ey Allah'ım, rahmetinle beni kuşat, hatalarımı bağışla, kusurlarımı ört ve beni affet. Senin mülkün, âlimlerin bilgisiyle artmaz ve günahkârların hatalarıyla eksilmez. Dinim, Muhammed Mustafa'nın (s.a.v.) sünnetine ve Kur'an'a bağlılıktan ibarettir. İmanımı ve hayatımı bunlar üzerine bina ettim.

Ey duaları kabul eden, sesleri işiten ve sıkıntıları gideren Rabbim! Sana olan hüsnüzannım ve rahmetine olan güvenim büyüktür. Sen, "Ben kulumun zannı üzereyim" dedin. Sen, "Darda kalmışın duasını kabul ederim" dedin. Sen, "Kullarım bana dua ettiğinde, ben onlara yakınum" dedin.

Ey Allah'ım, benim hiçbir dayanağım ve yardımcım yoktur, yalnız sana muhtacım. Hatalarımı ve eksikliklerimi kabul ediyor, affını diliyorum. Ölümünden önce, ölüm anında ve ölümünden sonra beni azabından koru. Ölüm sancılarını bana kolaylaştır ve beni merhametinle kucakla.

İlmi eserlerime gelince; kim onları inceler ve yazdıklarımı faydalı bulursa, bana dua etsin. Eğer uygun bulmazsa kötü söz söylemesin, çünkü niyetim hakikati araştırmak ve zihnimi keskinleştirmektir. Bu hususta Allah'a tevekkül ettim.

Çocuklarım ve aile fertlerimin korunması meselesinde Allah'a güvendim ve bu sorumluluğu güvendiğim bir kişiye emanet ettim. Ona Allah'tan korkmasını ve adaletle hareket etmesini tembih ettim. Oğlum Ebû Bekr'in eğitime özellikle dikkat edilmesini vasiyet ediyorum. Onun zekâsı ve yeteneği açıktır ve umarım Allah onu hayırlı bir geleceğe ulaştırır.

Talebelerime ve bana karşı sorumluluğu olan herkese, ölüm haberimi gizlemelerini, cenazemi İslâmî usullere uygun olarak hazırlamalarını ve beni Mazdakhan köyü yakınlarındaki dağa defnetmelerini vasiyet ediyorum. Defin sırasında Kur'an'dan ayetler okusunlar ve

ardından şöyle dua etsinler: “Ey Kerim olan Allah, sana muhtaç bir kul geldi, ona merhamet et.”

*İşte vasiyetim budur. Allah dilediğini yapandır ve her şeye gücü yetendir. O, iyilik ve lütuf sahibidir.*³⁷

Fahreddîn Râzî'nin vasiyet metni, onun entelektüel ve manevi mirasını bir araya getiren, aynı zamanda kelam ve felsefe alanındaki derin arayışlarının son noktada ulaştığı hakikati ortaya koyan önemli bir belgedir. Bu vasiyet, onun hayatı boyunca yürüttüğü kelamî ve felsefî tartışmaların nihayetinde Kur'an'ın hakikatine ve sahih sünnetin rehberliğine dayalı bir teslimiyetle sonuçlandığını göstermektedir.

Râzî, vasiyetinde bir kelam âlimi olarak aklî ve felsefî yöntemlerin sınırlarına dikkat çekerken, nihai hakikatin Kur'an ve sahih sünnette bulunduğunu vurgular. Bu, kelam ilminin metodolojisinin, Allah'ın varlığı, birliği ve sıfatları gibi temel inanç esaslarını aklî delillerle ispatlamada ne kadar önemli olduğunu kabul etmekle birlikte, bu ilmin nihai bir hakikate tam anlamıyla ulaşmada yetersiz kalabileceği gerçeğini teslim etmesi bakımından dikkat çekicidir.

Râzî, aklî ve felsefî yöntemlerin sunduğu delillerin sınırlı olduğunu kabul ederken, Kur'an'ın insan aklının ötesinde bir rehberlik sunduğunu ifade eder. Ona göre Kur'an, hakikati doğrudan ve saf bir şekilde sunar; insan aklının karmaşık ve sonuçsuz münakaşalarla başaramadığı şeyi, Kur'an veciz ve kesin ifadelerle ortaya koyar. Bu düşünce, Râzî'nin kelam ilmini ve aklî delilleri inkâr etmediğini, aksine bu ilimlerin hakikate ulaşmada birer araç olduğunu ve nihai hakikatin Kur'an'da olduğunu ifade ettiğini göstermektedir.

Bu vasiyetin burada yer almasının nedeni, Fahreddîn Râzî'nin hayatı boyunca savunduğu ve incelediği kelamî meselelerin, onun kişisel ve entelektüel yolculuğu ile nasıl iç içe geçtiğini göstermektir. Kelam ilmi, onun düşünce dünyasında merkezi bir rol oynamış, ancak hayatının sonunda Kur'an'a dayalı bir teslimiyetle sonlanmış. Bu durum, kelam ilminin amacının yalnızca teorik tartışmalar olmadığını, aynı zamanda insanı manevi bir huzura ve hakikate ulaştırmak olduğunu vurgular.

Ayrıca, bu vasiyet metni, bir ilim adamının entelektüel dürüstlüğü ve tevazuunun bir tezahürü olarak da değerlendirilebilir. Râzî, eserlerinde hata yapmış olabileceğini kabul eder ve okuyucularından, onun yazılarını eleştirirken iyi niyetli ve adil olmalarını ister. Bu tutum, kelam ilminin sadece teorik bir disiplin olmadığını, aynı zamanda ahlaki bir duruşu da beraberinde getirdiğini göstermektedir. Özetle bu vasiyet metni, Fahreddîn Râzî'nin kelam

³⁷ Abdurrahmân Yemânî, *et-Tenkîl bimâ fî Te'nîbi'l-Kevserî mine'l-Ebâtîl*, thk. Ali İmrân - Muhammed Islâhî (Mekke: Dâru Alemü'l-Fevâid, 2013), 11/375.

ilmine olan bağıllığını, bu ilmin sınırlarını fark edişini ve nihayetinde Kur'an'a dayalı bir teslimiyetle huzur buluşunu ortaya koyar. Bu vasiyet, kelim ilminin insan aklını nasıl yücelttiğini ve nihayetinde aklın da vahyin rehberliğine muhtaç olduğunu gösteren bir belge niteliğindedir. Bu nedenle, Râzî'nin bu vasiyeti, onun kelimî mirasını ve nihai düşünsel duruşunu anlamak için kritik bir öneme sahiptir.

1.9. Fethullah Hulefy'nin Râzî Yorumları

Râzî'nin eserlerinin sayısı yüzü aşmakta ve bu eserler geniş bir ilim yelpazesinde kaleme alınmıştır. Onun çalışmaları, kelim ve felsefe başta olmak üzere, dil, tıp, kimya, astronomi ve hatta bazı rivayetlere göre sihir ve astroloji gibi alanları dahi kapsamıştır.

Fethullah Hulefy, Râzî'nin eserleri üzerine yaptığı tahkik çalışmalarıyla tanınan önemli bir araştırmacıdır. Hulefy'in değerlendirmelerine göre Râzî, sadece bir mütekellim ya da filozof olarak değil, aynı zamanda disiplinler arası bir düşünür olarak öne çıkar. Râzî'nin eserlerinde kelim ve felsefe, diğer ilim dallarına kıyasla daha belirgin bir etki bırakmıştır. Onun tefsir eserlerinde bile yoğun bir kelimî ve felsefî dil hâkimdir. Bu durum, onun her meseleyi aklî delillerle temellendirme çabasının bir sonucudur. Fethullah Hulefy, Râzî'nin eserlerinde iki temel yöntemin ön plana çıktığını belirtir: mantıkî sistematik yaklaşım ve eleştirel analiz.³⁸ Râzî, her ilim dalında meseleyi önce tanımlar, sonra alt başlıklara ayırır ve her başlığı titizlikle delillendirir. Onun yönteminde "sebr ve taksim" (el-sebr ve't-taksîm) yöntemi, meseleyi ihtimaller ve varyasyonlar üzerinden ele alarak nihai sonuca ulaşmayı sağlar. Bu, özellikle *Mefâtihu'l-Gayb* gibi eserlerinde bariz bir şekilde görülür.³⁹

Hulefy, Râzî'nin eserlerini değerlendirirken onun ansiklopedisini oluşturmadığını, aksine her bilim dalında ayrı ayrı eserler kaleme aldığını vurgular. Râzî, her bir disipline kendi metodolojisi ve sistematikiyle yaklaşmış ve o alana özgü eserler ortaya koymuştur. Hulefy'in yorumlarına göre bu durum, Râzî'nin ilim geleneğinde metodolojik bir yenilik ortaya koyduğunu ve disiplinler arası geçişkenliği başarılı bir şekilde sağladığını gösterir. Hulefy ayrıca, Râzî'nin tefsir faaliyetlerini kelim ve felsefî düşünce ekseninde ele aldığını, hatta bazı ayetlerin yorumunda kelimî ve felsefî çıkarımlara daha fazla yer verdiğini belirtir. Bu durum, onun Kur'an tefsirini yalnızca naklî bir disiplin olarak değil, aklî ve felsefî bir çözümleme aracı olarak da gördüğünün kanıtıdır.⁴⁰ Özetle, Fethullah Hulefy'in Râzî'nin eserleri hakkındaki yorumları, onun geniş ilim yelpazesinde sistematik ve metodolojik bir bütünlük sağladığını,

³⁸ Hulefy, *Fahrüddîn er-Râzî*, 22.

³⁹ Tuncay Başoğlu, "Sebr ve Taksim", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/36.

⁴⁰ Hulefy, *Fahrüddîn er-Râzî*, 23.

akıl yürütme ve mantıksal delillerle her meseleyi derinlemesine analiz ettiğini ve özellikle kelim ve felsefenin onun düşünce sistematığında merkezi bir rol oynadığını ortaya koyar. Râzî'nin mirası, bu metodolojik bütünlük sayesinde sonraki nesiller üzerinde kalıcı bir etki bırakmıştır.

1.10. Eserleri ve Telif Metodolojisi

Râzî'nin eserleri sadece kelim ilmiyle sınırlı kalmamış, mantık, felsefe, tefsir ve hatta tıp gibi çeşitli alanları da kapsamıştır. Ayrıca, Râzî, eski Yunan ve İslam filozoflarının mirasını eleştirel bir bakış açısıyla analiz ederek yeni sentezler ortaya koymuştur.⁴¹ İslam düşünce tarihinde derin izler bırakan ve çağ açıp çağ kapatan bir ilim adamı olarak kabul edilen Fahreddin Râzî; kelim, felsefe, tefsir ve diğer İslami ilimlerde çığır açıcı katkılarda bulunmuş, ardında zengin bir entelektüel miras bırakmıştır. Onun eserleri, hem dönemindeki ilmi tartışmalara yön vermiş hem de sonraki yüzyıllarda İslam düşüncesinin şekillenmesinde belirleyici olmuştur. Ancak Râzî'nin ilmî mirası, bugüne kadar hak ettiği genişlik ve derinlikle ele alınmamış; eserlerinin muhtevası sistematik bir biçimde incelenmemiştir.

1.10.1. Eserlerindeki Yöntemi

Fahreddin Râzî, İslam düşünce tarihinde sadece bir kelimci ve filozof olarak değil, aynı zamanda özgün bir telif yöntemi geliştiren bir müellif olarak da öne çıkmıştır. Onun eserlerinde kullandığı metodoloji, mantıksal tutarlılık, sistematik düzen ve ayrıntılı analiz gibi özelliklerle karakterize edilir. Râzî eserlerinde kendisinden önce görülmemiş bir düzen ve sistematik yaklaşım geliştirmiştir. O, ele aldığı her meseleyi önce açık bir şekilde tanımlamış, ardından meseleyi çeşitli alt başlıklara ve bölümlere ayırarak detaylı bir tasnif yapmıştır. Bu yöntem, onun eserlerinde meselelerin hem bütüncül bir bakış açısıyla ele alınmasını hem de hiçbir detayın göz ardı edilmemesini sağlamıştır. Öncelikle bir mesele ortaya konur, ardından bu meselenin alt dalları ve alt başlıkları belirlenir. Daha sonra bu alt başlıkların her biri mantıksal ve delillendirilmiş bir sistem çerçevesinde ele alınır.⁴²

Râzî'nin yönteminin önemli bir ayağını “sebr ve taksim” (el-sebr ve't-taksîm) yöntemi oluşturmuştur. Bu yöntem, bir meselenin farklı ihtimaller ve varyasyonlar üzerinden analiz edilerek nihai sonuca ulaşılmasını amaçlar. Önce mesele detaylı bir şekilde incelenir, tüm ihtimaller değerlendirilir ve ardından her bir ihtimal, mantıksal ve rasyonel kanıtlarla çürütülür veya desteklenir. Böylece meseleden kopuk hiçbir alt başlık veya ihtimal kalmaz ve bütüncül

⁴¹ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, 4/249.

⁴² Şafedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, 4/176.

bir çözüm elde edilir. Bu metodoloji, özellikle kelam ve felsefî tartışmalarda Râzî'ye büyük bir avantaj sağlamış ve onun eserlerini diğer müelliflerin çalışmalarından farklı bir konuma taşımıştır. Râzî'nin eserlerinde bu metodolojik yaklaşımın temel amacı, meselelerin rastlantısal ve yüzeysel bir şekilde ele alınmasını engellemek, tam tersine her bir konunun sağlam delillerle ve mantıksal silsile içerisinde işlenmesini sağlamaktır. Bu yaklaşımı sayesinde Râzî, herhangi bir meselenin tüm ihtimallerini ve alt başlıklarını detaylı bir şekilde analiz etmiş ve nihayetinde bir sonuca ulaşmıştır.⁴³

Onun bu metodolojik yaklaşımı, özellikle "*el-Muhassal*," "*Mefâtihu'l-Ğayb*" ve "*el-Arbain*" gibi eserlerinde açıkça gözlemlenebilir. Bu eserlerde Râzî, her bir meseleyi önce tanımlamış, sonra ihtimalleri değerlendirmiş, ardından bu ihtimalleri mantıksal çerçevede analiz ederek sonuca varmıştır. Bu durum, onun eserlerinin hem öğretici bir değer taşımasını hem de metodolojik bir rehber niteliğinde olmasını sağlamıştır. Netice itibarıyla, Râzî'nin eserlerindeki bu sistematik ve metodolojik yaklaşım, onun kelam ve felsefe alanındaki derin bilgisini ve mantıksal akıl yürütme yeteneğini ortaya koyar. Aynı zamanda bu yaklaşım, sonraki dönemlerde gelen kelamcı ve filozoflar için bir model oluşturmuş ve İslam düşünce tarihinde metodolojik bir dönüm noktası olarak kabul edilmiştir. Bu yöntem, meselelerin sadece yüzeysel olarak tartışılmasını değil, aynı zamanda detaylı ve tutarlı bir şekilde çözümlenmesini mümkün kılmıştır.

1.10.2. Kelam Alanındaki Eserleri

Râzî'nin hayatının yoğunluğu, ilme olan tutkusunun ve çalışkanlığının bir yansıması olarak, sadece teorik bir ilim aşkıyla değil, aynı zamanda ilmi bir hayat tarzı hâline getirmiş bir insanın yaşam pratiğiyle bütünleşmiştir. Râzî'nin hayatı, seyahatler, müzakereler ve ilmi tartışmalarla geçmesine rağmen onun bu faaliyetleri, sadece fiziksel bir meşguliyeti değil, zihinsel bir dinamizmi ve sürekli bir öğrenme arzusunu da yansıtır. Onun için ilim, hayatın tamamını kaplayan ve her anını değerli kılan bir uğraştır. Râzî, yemek zamanlarını dahi ilimden ayrı kalmanın bir kaybı olarak görmüş, ilme olan düşkünlüğünün boyutlarını net bir şekilde ortaya koymaya yönelik olarak da şunları söylemiştir: "إنني لأتأسف في الفوات عن الاشتغال بالعلم في وقت الأكل، فإن الوقت والزمان عزيز" "Yemek vakitlerinde dahi ilimle meşguliyetten geri kalmama rağmen üzülüyorum; çünkü vakit ve zaman çok değerlidir. Bu sözü, Râzî'nin ilme yaklaşımını özetleyen çarpıcı bir ifadedir.⁴⁴

⁴³ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-'Udebâ = İrşâdu'l-Erîb 'ilâ Ma'rifeti'l-Edîb*, 6/2586.

⁴⁴ Râzî, *el-Mahsûl fî İlmi Usûli'l-Fıkh*, 34; İbn Tilmisânî Fehrî, *Şerhu'l-Meâlim fî Usûli'l-Fıkh* (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1999), 1/103; İbn Ebî Uşaybi'a, *Uyûnu'l-Enbâ fî Tabakâti'l-Eṭṭebbâ*, ts., 462; Ahmed b. Yahyâ b. Fadlullâh el-Ḳureşî el-'Adevî Şihâbuddîn İbn Fadlillâh el-'Umerî, *Mesâliku'l-'Ebşâr fî Memâliki'l-'Emşâr* (Abu Dabi: el-Mecme'u's-Sekâfi, 1423), 9/113; Abdalbâsî b. Mûsâ b. Muḥammed b. İsmâil eş-Şâfi'î el-'Almevî, *el-*

Râzî, zamanın telafisi mümkün olmayan bir sermaye olduğunu fark etmiş ve bu sermayeyi sonuna kadar değerlendirme çabası içinde olmuştur. İlim onun için bir meslek veya görev değil, varoluşsal bir anlam taşıyan hayat gayesidir. Nitekim bu gayeyi gerçekleştirmek için gösterdiği özveri, yazdığı eserlerin sayısında ve derinliğinde kendini göstermektedir. Ayrıca, Râzî'nin bu ifadelerinde zamanın değerine yapılan vurgu, İslam düşünce geleneğindeki "zamanın kıymeti" öğretisiyle de örtüşmektedir. İslam âlimleri, zamanı Allah'ın insana verdiği en kıymetli nimetlerden biri olarak değerlendirmiş ve bu nimetin hakkını vermekle sorumlu olduklarını belirtmişlerdir.⁴⁵ Râzî de bu sorumluluğun bilincinde olarak, hayatının her anını bir ilmî kazanıma dönüştürmeyi hedeflemiştir.

Râzî'nin düşünce dünyasını ve eserlerinin içeriğini anlamak, sadece onun bireysel katkılarını değil, aynı zamanda İslam düşüncesinin geçirdiği dönüşümleri kavramak açısından da kritik bir öneme sahiptir. Ne var ki, günümüzde Râzî'nin eserlerine dair detaylı, geniş kapsamlı ve açıklayıcı bir çalışmaya ulaşmak oldukça güçtür. Literatürde mevcut kaynaklar, genellikle onun belli başlı eserlerini özetlemekle yetinmiş; her bir eserin içeriği, yöntemi ve özgün katkıları hakkında yeterince tatmin edici bilgiler sunamamıştır. Bu çalışmada, Fahreddîn Râzî'nin matbû eserlerinden Kelam alanında olanların her birini ayrı ayrı ele alarak, her bir eserin muhtevasını detaylı bir şekilde incelemek ve sistematik bir çerçeve içinde sunma hedeflenmiştir. Bu bağlamda, Râzî'nin Kelam alanındaki ulaşılabilen eserleri yalnızca kronolojik olarak değil, aynı zamanda tematik ve yöntemsel olarak da değerlendirilecektir. Her bir eserin ilmî arka planı, temel meseleleri ve Râzî'nin o eserde ortaya koyduğu özgün fikirler analiz edilecek, böylece Râzî'nin ilmî mirasının daha anlaşılır ve erişilebilir hale getirilmesi hedeflenecektir.

Râzî'nin diğer bilim dalları ile ilgili olan eserleri ise daha kısa olarak ifade edilecektir. Tefsir, felsefe, mantık, usûl-i fıkıh ve ahlâk gibi farklı disiplinlerde kaleme aldığı eserler, genel çerçeveleri ve öne çıkan temel konuları bağlamında ele alınacaktır. Böylece çalışmanın odak noktası olan Kelam eserleri detaylı bir şekilde incelenirken, diğer disiplinlere ait eserler de Râzî'nin geniş ilmî yelpazesini gösterecek bir perspektifle aktarılacaktır. Bu yaklaşım, Râzî'nin düşünce dünyasının bütüncül bir şekilde kavranmasına ve onun entelektüel mirasının daha kapsamlı bir değerlendirmeye tabi tutulmasına imkân sağlayacaktır.

1. el-Metâlibu'l-Âliye mine'l-İlmî'l-İlâhî : Râzî'nin bu eseri, kelam, tevhid ve akide konularını derinlemesine ele alan klasik bir başyapıttır. İslam düşüncesinin en önemli

⁴⁵ *İkdu't-Telîd fihtîşâri'd-Durru'n-Nadîd = el-Mu'îd fî 'Edebi'l-Mufîd ve'l-Mustefîd*, thk. Mervân el-‘Atîyye (Mısır: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 1424/2004), 157.

⁴⁵ İbrâhîm el-Âtî, *ez-Zemen fî'l-Fikri'l-İslâmî* (Beyrut: Dâru'l-Müntehabî'l-Arabî, 1993); Hüsâmüddin Âlûsî, *ez-Zemen fî'l-Fikri'd-Dînî ve'l-Felsefiyyi'l-Kadîm* (Beyrut: el-Müessesetü'l-Arabiyye, 1980).

şahsiyetlerinden biri olan Râzî, bu eserinde Allah'ın varlığı, sıfatları, âlemin yaratılışı, nübüvvet ve kader gibi temel kelâmî meseleleri felsefî ve aklî delillerle açıklamıştır. el-Metâlibu'l-Âliye, Râzî'nin uzun yıllara dayanan ilmi birikiminin ve düşünce serüveninin zirvesini temsil eden, onun hayatının son dönemine ait bir eserdir. Râzî, bu kitabında Allah'ın varlığına dair delilleri sunarken, O'nun cismanî özelliklerden, mekândan, sınırlardan ve benzerliklerden münezzehe olduğunu detaylı bir şekilde açıklamıştır. Eser, Râzî'nin hayatı boyunca elde ettiği ilmi sonuçların bir özeti niteliğinde olup, kelâm ilminin temel meselelerine yönelik nihai görüşlerini içermektedir. Eserin giriş bölümünde Râzî, kelâm ilminin konusunun ve öneminin altını çizerek, bu ilmin merkezinde Allah'ın zatı ve sıfatlarının yer aldığını belirtir. Ona göre, Allah'ın varlığı ve sıfatları üzerine yapılan araştırmalar, ilmin en şerefli ve en yüce alanını oluşturur.

Eser, varlık, ilahî sıfatlar, kader, nübüvvet ve ruh gibi temel metafizik ve teolojik konuları ele alır. Dokuz ana bölümden oluşan bu eserde Fahreddîn Râzî, derin bir felsefî ve kelâmî yöntemle meseleleri analiz ederek kapsamlı bir teolojik sistem inşa eder. Birinci bölüm, Allah'ın Varlığına Dair Deliller başlığı altında, Allah'ın varlığının zorunlu bir gerçeklik olduğu ve bu varlığın aklî delillerle nasıl temellendirildiği detaylı bir şekilde ele alınır. Râzî, bu bölümde Allah'ın varlığını ispat etmek için kozmolojik ve ontolojik delillerden faydalanır ve rasyonel akıl yürütme yöntemlerini öne çıkarır. İkinci bölüm, Tevhid ve Tenzih Delilleri başlığını taşır. Bu bölümde Allah'ın birliği (tevhid) ve insan aklının kavrayamayacağı sınırlardan, mekândan ve zıtlıklardan münezzehe olduğu açıklanır. Râzî, Allah'ın hiçbir beşerî ve fiziksel sıfatla sınırlandırılmayacağını vurgular.

Üçüncü bölüm, Allah'ın Sıfatları konusuna ayrılmıştır. Bu bölümde Allah'ın kudret, ilim, hayat, işitme, görme, kelâm, bekâ ve hikmet gibi zatî ve sübûtî sıfatları detaylı bir şekilde incelenir. Her bir sıfat, aklî ve naklî deliller ışığında ele alınarak açıklığa kavuşturulur. Dördüncü bölüm, Hudûs ve Kıdem Meseleleri başlığını taşır. Bu bölümde varlıkların yaratılmışlığı (hudûs) ve Allah'ın ezelî ve ebedî oluşu (kıdem) meseleleri ele alınır. Râzî, yaratılışın mahiyeti ve varlıkların zamansal başlangıcı üzerine derin analizlerde bulunur. Beşinci bölüm, Zaman ve Mekân kavramlarına odaklanır. Zaman ve mekânın mahiyeti, bunların varlıkla ilişkisi ve teolojik bağlamdaki rolleri incelenir. Fahreddîn Râzî, bu kavramların hem felsefî hem de kelâmî açıdan nasıl anlaşılması gerektiğini açıklar. Altıncı bölüm, Heyûlâ (Madde) başlığı altındadır. Bu bölümde maddenin mahiyeti, varoluş süreci ve metafiziksel açıklamaları ele alınır. Râzî, maddenin oluşumu ve fiziksel âlemdeki rolü hakkında derinlemesine tartışmalar yapar. Yedinci bölüm, Ruh ve Nefs konularına odaklanır. Bu bölümde ruhun mahiyeti, insanla olan ilişkisi ve yüksek-düşük ruh ayrımları detaylı bir şekilde incelenir. Fahreddîn Râzî, ruhun ölümsüzlüğü ve bedenle olan irtibatı hakkında felsefî ve

teolojik görüşlerini aktarır. Sekizinci bölüm, Nübüvvet başlığı altında peygamberlik müessesesini ele alır. Nübüvvetin gerekliliği, peygamberlerin nitelikleri, mucizeler ve vahyin mahiyeti gibi konular aklî ve naklî delillerle açıklanır. Ayrıca, peygamberlerin toplum üzerindeki rehberlik rollerine vurgu yapılır. Dokuzuncu ve son bölüm, Cebr ve Kader konularını ele alır. Bu bölümde insan iradesi, Allah'ın takdiri ve kader arasındaki ilişki detaylı bir şekilde analiz edilir. Fahreddîn Râzî, insan özgürlüğü ve ilahî irade arasındaki dengeyi kurmaya yönelik felsefî ve kelâmî açıklamalarda bulunur.⁴⁶

Bu dokuz bölüm, Fahreddîn Râzî'nin metafizik ve teolojik meseleleri derinlemesine ele alarak İslam düşüncesinde kalıcı bir etki bırakan sistematik bir yapı ortaya koyduğunu göstermektedir. Eser, İslam düşünce tarihindeki önemli bir kilometre taşı olarak kabul edilir ve hem kelâmcılar hem de filozoflar için bir referans kaynağı olma niteliğini taşır.

Fahreddîn Râzî'nin *el-Metâlibü'l-Âliye mine'l-İlmi'l-İlâhî* adlı eseri, onun kelâm ilmine dair en geniş ve en kapsamlı çalışması olarak öne çıkmaktadır. Râzî, bu eserin bazı ciltlerine yazdığı tarihlerle çalışma sürecini kayıt altına almış ve VII. cildin sonunda, Recep ayının 4. Pazartesi günü, 605 yılı sabahında bu kısmı tamamladığını ifade etmiştir. Eserini on cilt olarak planlayan Râzî, son cildini ahlâk konusuna ayırmayı düşünmüş, ancak ömrü bu büyük projesini tamamlamaya yetmemiştir. Ahmed Hicâzî es-Sekkâ tarafından dokuz cilt olarak tahkik edilen eser, 1987 yılında Beyrut'ta yayımlanmıştır. Bu tahkikli neşir, Râzî'nin kelâm ve metafizik düşüncesinin derinliklerini anlamak isteyen araştırmacılar için önemli bir kaynak olma niteliği taşımaktadır. *el-Metâlibü'l-Âliye*, Râzî'nin bilgi teorisi, varlık felsefesi ve Tanrı tasavvuru konularında bıraktığı derin izleri günümüze taşıyan bir ilmî mirastır.⁴⁷ Eser Metafizik (*el-Metalibü'l-Âliye*) ismiyle Ekrem Demirli ve Eşref Altaş'ın editörlüğünde üç cilt halinde Türkçe diline çevrilerek 2022 yılında İstanbul'da yayınlanmıştır.⁴⁸

2. Nihâyetü'l-Ukûl fî Dirâyeti'l-Usûl: Bu eser, Râzî'nin ilmi mirasının en kapsamlı ve en derinlikli çalışmalarından biridir. Eserde kelam ilminin temel meseleleri; Allah'ın varlığı, sıfatları, kader, insan iradesi, nübüvvet, ruh, hudûs ve kıdem gibi konular titizlikle ele alınmıştır. Râzî, eserinde sadece mevcut kelâmî problemlere çözüm sunmakla kalmamış, aynı zamanda daha önce ele alınmamış meseleleri de derinlemesine incelemiştir. Eserin en dikkat çekici yönlerinden biri, Râzî'nin metodolojik tutarlılığıdır. O, karşıt görüşleri eleştirirken muhaliflerin argümanlarını kendi sistematik çerçeveleri içerisinde değerlendirir, hatta onların

⁴⁶ Fahreddîn Râzî, *el-Metâlibü'l-Âliye mine'l-İlmi'l-İlâhî*, thk. Ahmed Hicâzî es-Sekkâ (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1987).

⁴⁷ Râzî, *el-Metâlibü'l-Âliye mine'l-İlmi'l-İlâhî*.

⁴⁸ Fahreddîn Râzî, *Metafizik (el-Metalibü'l-Âliye)*, ed. Ekrem Demirli - Eşref Altaş, çev. Osman Demir vd. (İstanbul: Fikriyat, 2022).

argümanlarını daha ileri noktalara taşıyarak çürütme yoluna gider. Bu, onun entelektüel dürüstlüğünün ve bilimsel derinliğinin en belirgin göstergelerindendir.

"Nihâyetü'l-Ukûl", kelam ilminin teorik temellerini sağlamlaştırmak amacıyla yazılmış, oldukça hacimli ve detaylı bir eserdir. Râzî'nin *Mefâtihü'l-Gayb* adlı hacimli tefsir kitabında da atıfta bulunduğu bu eserde⁴⁹ her bir konuyu mantıksal ve felsefi delillerle destekleyerek ele alır. Muhaliflerin görüşlerini eleştirirken, özellikle Eş'arî, Cüveynî ve Gazâlî gibi kelamcılarının metodolojisini takip etmiş; aynı zamanda İslam filozoflarının argümanlarını da değerlendirmiştir. Eserin öne çıkan özelliklerinden biri, Râzî'nin bazı meselelerde kesin bir sonuca ulaşamadığını itiraf edebilmesidir. Özellikle "Kelam" meselesinde nihai bir kanaate ulaşamaması, onun entelektüel dürüstlüğünü ve tarafsız yaklaşımını gösterir. Râzî, ayrıca farklı mezheplerin ileri gelen düşünürlerine başvurmuş, sıradan ya da yüzeysel görüşlere itibar etmemiştir. Bu, onun bilimsel araştırma yönteminin ne kadar titiz ve kapsamlı olduğunu ortaya koyar. "Nihâyetü'l-Ukûl" sadece bir kelam kitabı değil, aynı zamanda felsefi düşünce ve mantıksal analiz açısından da değerli bir kaynaktır. Râzî, eserde kelamî meseleleri felsefi kavramlarla ilişkilendirerek zengin bir düşünce yelpazesi sunmuştur. Eser, Mu'tezile, Şia ve diğer mezheplerin eleştirilerini içerirken, aynı zamanda İslam düşüncesindeki temel metafizik ve epistemolojik sorulara cevaplar arar. Bu bağlamda eserde, putperestlik ve Maniheizm gibi batıl inanç sistemlerine yönelik eleştirilere de yer verilmiş olup bu inançların aklî temellere dayanmadığı, içsel tutarsızlıklar taşıdığı detaylı şekilde ortaya konulmuştur. Eserin ilmi ve akademik değeri nedeniyle, çeşitli ilim adamları tarafından tahkik edilmiş ve titizlikle neşredilmiştir. Yapılan tahkik çalışmaları sırasında, eser farklı yazma nüshalarla karşılaştırılmış, metinlerdeki hatalar düzeltilmiş ve en doğru metin ortaya konulmaya çalışılmıştır. Ayrıca eserin giriş kısmında Râzî'nin hayatı, ilmi kişiliği ve dönemin entelektüel ortamı detaylı bir şekilde ele alınmıştır. Bazı araştırmacılar, Râzî hakkında yöneltilen "şirk ve küfür ithamlarını" da incelemiş, bu iddiaların dayanağını araştırarak net bir değerlendirme sunmuşlardır.⁵⁰

3. Nihâyetü'l-İcâz fî Dirâyeti'l-İ'câz: Fahreddîn Râzî'nin *Nihâyetü'l-İcâz fî Dirâyeti'l-İ'câz* adlı eseri, kelâm ve belâğat disiplinlerinin kesişim noktasında yer alan önemli bir çalışmadır. Bazıları bu eseri, Arap dili ve belâğatı alanında değerlendirilmiş olsa da⁵¹ Kur'an'ın i'câz meselesinin özünde kelâmî bir konu olduğu göz önünde bulundurulduğunda, bu eserin kelâm ilmi bağlamında ele alınması daha isabetli olacaktır. Râzî, çeşitli eserlerinde bu çalışmaya sıkça

⁴⁹ Râzî, *Mefâtihü'l-Gayb*, 14/108.

⁵⁰ Râzî, *Nihâyetü'l-Ukûl fî Dirâyeti'l-Uşûl*.

⁵¹ Muhammed Sâlih Zekân, *Fahreddin er-Râzî Ârâuhü'l-Kelâmiyyeti ve'l-Felsefiyye* (Kahire: Dâru'l-Fikr, 1963), 128.

atıfta bulunmuş ve eseri Delâilu'l-İ'câz olarak da isimlendirmiştir.⁵² Kur'an-ı Kerim'in mucizevî yönünü ispat etmeyi hedefleyen bu eser, belâğat ilminin teşbih, mecaz, istiâre, nazım ve îcâz gibi temel unsurlarına odaklanarak Kur'an'ın edebi üstünlüğünü açıklamaktadır. Râzî, Kur'an'ın nazmındaki ahenk ve anlam derinliğini, dilsel ve mantıksal bir temele oturtarak analiz eder ve bu mucizevî yapının beşer üstü bir özellik taşıdığını delillendirir. Ayrıca, bu eser Râzî'nin dil ve anlam ilişkisindeki derin kavrayışını, belâğat ve kelâmı bütünleştirici üslubunu ortaya koymaktadır. Kur'an'ın nazmındaki benzersizliği kelâmî argümanlarla destekleyerek belâğat ilminin estetik ve akli boyutlarını sentezlemiştir. Nihayetinde, bu eser, Râzî'nin düşünce sistemiğinde Kur'an'ın i'câzının akli ve nakli temellendirilmesini barındıran önemli bir merhaledir. Nasrullah Hacımüftüoğlu'nun tahkikiyle 2004 yılında Beyrut'ta yayımlanan eser, Râzî'nin Kur'an mucizesine dair entelektüel mirasını günümüze taşıması bakımından dikkate değerdir.⁵³

Ayrıca eser “Kur'an'ın İ'cazı ve Belagati” adıyla 2022 yılında Zekeriya Çelik tarafından Türkçe diline tercüme edilerek İstanbul'da yayınlanmıştır.⁵⁴

4. Muhassalü Efkârî'l-Mütekaddimîn ve'l-Müteahhirîn mine'l-Ulemâi ve'l-Hükemâi ve'l-Mütekellimîn. Râzî'nin bu eseri, İslam düşünce tarihinin en önemli ve kapsamlı metinlerinden biri olarak kabul edilir. Eserin adı, ilk ve son dönem alimlerin, filozofların ve kelimcilerin düşüncelerinin bir özeti anlamına gelir ve bu durum, eserin içeriği hakkında açık bir fikir vermektedir. Râzî, bu eserinde İslam düşüncesinin temel meselelerini ele alarak kelimcilerin ve filozofların görüşlerini sistematik ve eleştirel bir yaklaşımla incelemiştir. Eserin içeriğinde varlık, bilgi, ilahiyat, nübüvvet, ahiret ve insanın özgür iradesi gibi temel konular detaylı bir şekilde ele alınmış; bu meseleler, farklı düşünce ekollerinin bakış açılarıyla mukayeseli bir şekilde tartışılmıştır. Fahreddîn Râzî, felsefî akımların önde gelen temsilcileri olan Farabi ve İbn Sina gibi filozofların görüşleri ile Eş'arî ve Mu'tezilî gibi kelam ekollerinin yaklaşımlarını bir araya getirerek, bu düşünce sistemlerinin dayandığı argümanları titizlikle analiz etmiş ve eleştirel bir gözle değerlendirmiştir. Onun yöntemi, karşıt görüşlerin güçlü ve zayıf yönlerini ortaya koyarak tutarlı bir bilgi sistemi oluşturma çabasıdır. Bu yaklaşım, Râzî'nin düşünsel derinliğini ve entelektüel birikimini açıkça gözler önüne sermektedir.

Eser, sadece kelam ve felsefe arasındaki farklılıkları değil, aynı zamanda bu iki alanın kesişim noktalarını da ortaya koymaya çalışır. Râzî, kelimcilerin akli deliller ve nakli veriler üzerinden geliştirdikleri argümanlarla, filozofların akıl ve mantık temelli çıkarımları arasında bir denge kurmaya çalışır. Bu bağlamda, onun amacı yalnızca iki düşünce ekolü arasındaki

⁵² Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, 2/107.

⁵³ Fahreddîn Râzî, *Nihâyetü'l-İcâz fî Dirâyeti'l-İ'câz*, thk. Nasrullah Hacımüftüoğlu (Beyrut: Dâru Sâdır, 2004).

⁵⁴ Fahreddîn Râzî, *Kur'an'ın İ'cazı ve Belagati*, çev. Zekeriya Çelik (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2022).

farklılıkları vurgulamak değil, aynı zamanda bu farklılıkların üstesinden gelebilecek bir uzlaşî zemini inşa etmektir. Bu durum, onun eserini yalnızca bir özet ve eleştiri kitabı olmaktan çıkarıp, bir uzlaşî arayışının ifadesi haline getirir.

Râzî'nin eserde ele aldığı konulara dair tartışmalarında eleştirel bir yöntem benimsemiştir. Her bir düşüncüyü ve argümanı detaylı bir şekilde ele almış, ardından bu görüşlerin sağlamlık derecelerini sorgulamıştır. Bu yöntemi sayesinde, eser yalnızca bir düşünce tarihi özeti değil, aynı zamanda bir analiz ve tenkit kitabı olarak da öne çıkmıştır. Râzî'nin metodolojisi, sonraki dönem düşünürleri üzerinde derin bir etki bırakmış, eser uzun yıllar boyunca kelimcilerin ve filozofların başvurduğu temel bir kaynak haline gelmiştir. Eserin etkisi, sadece yazıldığı dönemde değil, sonraki yüzyıllarda da hissedilmiş; İslam düşüncesinin farklı alanlarında çalışan âlimler tarafından sıkça referans gösterilmiştir. Özellikle İbn Haldun gibi büyük düşünürler, Fahreddîn Râzî'nin yöntem ve yaklaşımından etkilenmiş ve bu metodolojiyi kendi çalışmalarında da uygulamışlardır. Muhassalü Efkârî'l-Mütekaddimîn, İslam düşünce tarihinde felsefe ve kelam arasındaki ilişkiyi anlamak isteyenler için vazgeçilmez bir kaynak olmaya devam etmektedir. Râzî'nin bu eseri, İslam düşüncesinin entelektüel mirasını anlamak ve bu mirasın üzerine yeni düşünsel katkılar inşa etmek isteyen her araştırmacı için başvurulması gereken temel bir başyapıttır. Bu bağlamda, eser yalnızca bir düşünce tarihi özeti sunmakla kalmaz, aynı zamanda okuyucusuna eleştirel düşünme ve tutarlı bir analiz yapma becerisi kazandırır. Fahreddîn Râzî'nin titizlikle kaleme aldığı bu eser, İslam felsefesi ve kelam geleneğinin derinliklerine nüfuz etmek isteyen herkes için eşsiz bir rehber niteliğindedir. Râzî bu eserini son dönemlerinde yazmıştır. İçerisinde “Nihâyetü'l-Îcâz fî Dirâyeti'l-Î'câz” adlı esere atıflarda bulunmuştur. Tâhâ Abdürraûf Sa'd tarafından Kahire'de tahkikli bir neşri yapılmıştır.⁵⁵ Eser ayrıca “Ana Meseleleriyle Kelam ve Felsefe” ismiyle Eşref Altaş tarafından tercüme edilerek 2023 yılında İstanbul'da yayınlanmıştır.⁵⁶

5. Kitâbu'l-Erbaîn fî Usûli'd-Dîn: Eser, İslam inanç esaslarını deliller ve akli analizler çerçevesinde ele alan, sistematik bir metodoloji ile yapılandırılmış önemli bir kaynaktır. İçeriği incelendiğinde, Râzî'nin kelam ilminin temel meselelerini detaylı bir şekilde ele aldığı, bu meseleleri felsefi argümanlar ve mantıksal delillerle temellendirdiği görülmektedir. Birinci cilt, varlık, Allah'ın zatı ve sıfatları, ilahi fiiller ve insan iradesi gibi ana meseleleri içermektedir. Eser, ilk olarak dünyanın ve evrenin yaratılışı meselesine odaklanarak başlar. Bu bağlamda dünyanın yaratılıp yaratılmadığı, ezeliliği ve hudûsu (sonradan yaratılmışlığı) gibi konular ele alınır. Ardından dünya ve varlığın hakikati, yaratılmışlığın mahiyeti ve bu mesele etrafında

⁵⁵ Râzî, *Nihâyetü'l-Îcâz fî Dirâyeti'l-Î'câz*.

⁵⁶ Fahreddîn Râzî, *Ana Meseleleriyle Kelâm ve Felsefe (el-Muhassal)*, çev. Eşref Altaş (İstanbul: Klasik, 2023).

şekillenen farklı ekollerin görüşleri mukayeseli bir şekilde ele alınır. Râzî, bu noktada Mu'tezile, Eş'ariyye ve filozofların argümanlarını ele alır ve eleştirilerini sistematik bir şekilde sunar. Eserin ilerleyen bölümlerinde, Allah'ın zatı ve sıfatları konuları derinlemesine incelenir. Allah'ın varlığı, zatının mahiyeti ve bu mahiyetin diğer varlıklardan nasıl farklı olduğu gibi meseleler ele alınır. Râzî, Allah'ın varlığının zorunluluğu, O'nun kadim ve ezeli oluşu gibi konuları detaylı bir akıl yürütme yöntemiyle açıklar. Eserde ayrıca Allah'ın bilgisi, kudreti, iradesi, hayat sıfatı ve kelam sıfatı gibi sıfatları ele alınır. Allah'ın bilgisinin her şeyi kuşatması, O'nun iradesinin mahlukat üzerindeki etkisi ve insan iradesiyle olan ilişkisi gibi meseleler detaylandırılır. Bu bağlamda, Allah'ın iradesinin insan fiilleri üzerindeki tesiri ve insanın özgür iradesi arasındaki ilişki tartışılır. Râzî, bu konuda Cebriyye, Mu'tezile ve Eş'ariyye gibi mezheplerin görüşlerini mukayeseli bir şekilde ele alarak kendi pozisyonunu ortaya koyar. Özellikle ilahi iradenin insan eylemlerindeki rolü ve insan özgürlüğünün sınırları meselesi, eserde derinlemesine analiz edilir. Allah'ın sıfatları bağlamında ele alınan bir diğer konu, Allah'ın kelam sıfatıdır. Râzî, Allah'ın konuşma sıfatının hakikati, bu sıfatın yaratılmış olup olmadığı ve Kur'an'ın mahluk olup olmadığı konularını inceler. Bu mesele, İslam düşünce tarihinde büyük tartışmalara yol açmış ve çeşitli mezhepler arasında ciddi ihtilaflara sebep olmuştur. Râzî, bu tartışmaların felsefi ve kelami arka planını titizlikle ele alarak kendi görüşünü delillerle temellendirir. Eserde ayrıca Allah'ın fiilleri, kainat üzerindeki tasarrufu ve yaratılışın amacı ele alınır. Allah'ın eylemlerinde hikmet ve adalet ilkeleri, iyilik ve kötülük problemleri, insan hayatındaki adaletin ilahi takdirle nasıl ilişkilendirildiği gibi meseleler üzerinde durulur. Bu bağlamda, kötülük problemi ve ilahi hikmet kavramları etrafında geliştirilen çeşitli argümanlar ele alınır ve değerlendirilir. Râzî, ahiret hayatının gerekliliği, insan eylemlerinin sonuçlarının adalet terazisinde nasıl karşılık bulacağı gibi konuları da ele alarak dünya hayatının ahiretle ilişkisini felsefi ve kelami bir perspektiften açıklar.

Birinci ciltte yer alan meselelerin her biri, başlı başına derinlemesine bir analiz ve titiz bir metodolojiyle ele alınmıştır. Râzî, ele aldığı her meselede farklı düşünce ekollerinin görüşlerini detaylı bir şekilde sunar, bu görüşleri eleştirir ve nihayetinde kendi pozisyonunu akli ve nakli delillerle temellendirir. Bu durum, eseri sadece bir kelam kitabı olmaktan çıkarıp aynı zamanda bir felsefi analiz ve düşünce tarihi incelemesi haline getirir.⁵⁷

Fahreddîn Râzî'nin *Kitâbu'l-Erbâîn fî Usûli'd-Dîn* adlı eserinin ikinci cildi, birinci ciltte temelleri atılan kelami ve felsefi meselelerin detaylı bir şekilde ele alınmasıyla devam eder. Bu ciltte, İslam kelam ilminin temel sorunları, varlık, bilgi ve nübüvvet gibi ana başlıklar üzerinden

⁵⁷ Fahreddîn Râzî, *el-Erbâîn fî Usûli'd-Dîn*, thk. Ahmet Hicâzî Sekkâ (Kahire: Mektebetu Külliyyâtı'l-Ezheriyye, 1986), 1/18-355.

daha derinlemesine tartışılır. Râzî, akıl, mantık ve nakil ekseninde kelam meselelerini ele alarak filozofların ve kelamcıların argümanlarını titizlikle analiz eder ve kendi görüşlerini temellendirir. Eserin ikinci cildi, bireysel varlık ve ruh kavramı üzerine detaylı incelemelerle başlar. Ruhun hakikati, bireysel varlıkların mahiyeti ve bunların metafizik anlamda nasıl bir gerçeklik taşıdığı gibi meseleler ele alınır. Ardından haşır, kıyamet ve ahiret hayatı gibi konulara geçilir. Bu bağlamda, cesetlerin ve ruhların yeniden dirilişi, ahirette varlıkların mahiyeti ve insanların ahiret yurdundaki halleri detaylı bir şekilde açıklanır. Râzî, bu konularda Mu'tezile, Eş'arîyye ve diğer kelam ekollerinin görüşlerini mukayeseli bir yöntemle değerlendirir. İkinci ciltte ele alınan önemli meselelerden biri de peygamberlik müessesesi ve nübüvvetin akli ve nakli delillerle ispatıdır. Râzî, peygamberliğin gerekliliği, peygamberlerin özellikleri ve mucizelerin peygamberlik delili olarak nasıl bir anlam taşıdığı gibi konuları detaylandırır. Peygamberlerin masumiyeti ve meleklerin peygamberlerden üstün olup olmadığı gibi meseleler de tartışılır. Bu noktada, Râzî'nin akli ve nakli delilleri büyük bir ustalıkla birleştirerek ele aldığı meselelerin, kelam tarihinde önemli bir yer tuttuğu görülür. Eserin devamında, ahiret hayatına dair meseleler ve kıyamet sonrası bireylerin durumları tartışılır. Cennet ve cehennem hayatının mahiyeti, cehennemde ebedilik meselesi ve Allah'ın rahmetinin tecellisi gibi konular, detaylı bir şekilde incelenir. Ayrıca, iman ve amel arasındaki ilişki, büyük günah işleyenlerin durumu ve affedilme meselesi gibi konular da derinlemesine ele alınır.

Kelam ilminin önemli konularından biri olan imamet meselesi, ikinci ciltte geniş bir yer tutar. İmamet gerekliliği, imamın vasıfları ve imamın masumiyeti gibi meseleler, İslam mezhepleri arasındaki farklı yaklaşımlar bağlamında ele alınır. Râzî, bu meseleleri tarihsel ve teolojik bir perspektifle değerlendirir ve farklı mezheplerin argümanlarını karşılaştırmalı bir yöntemle sunar. İkinci ciltte ayrıca Allah'ın iradesi ve adaleti bağlamında iyilik ve kötülük problemleri tartışılır. Râzî, ilahi adalet ve hikmet kavramlarını ele alarak, insanların fiilleri üzerindeki ilahi iradenin sınırlarını ve insanın özgür iradesinin mahiyetini analiz eder. Bu bağlamda, kötülük probleminin teolojik ve felsefi boyutlarını ele alarak farklı düşünce ekollerinin bu konudaki görüşlerini karşılaştırır. Eserde yer alan diğer önemli konular arasında, evliya kerametleri, şefa'at, iman ve yakın meseleleri gibi konular bulunur. Râzî, bu konularda kelamcılar ve sufilerin görüşlerini ele alarak, farklı düşünce geleneklerinin ortak noktalarını ve ayrıştıkları noktaları tespit eder. Şefa'at meselesi, özellikle ahiret hayatı ve ilahi rahmetin tecellisi bağlamında detaylı bir şekilde tartışılır ve delillerle temellendirilir. Râzî, eserin sonunda delillerin gücü ve kesin bilgiye ulaşma yöntemleri üzerinde durarak, kelam ilminin metodolojisini bir kez daha vurgular. Akli ve nakli delillerin nasıl bir arada kullanılabileceği ve kesin bilginin nasıl elde edilebileceği konusunda metodolojik bir çerçeve sunar. Bu durum,

Râzî'nin kelim ilmine sistematik bir yaklaşım getirdiğini ve meselelere derinlemesine bir analiz yeteneğiyle yaklaştığını gösterir.⁵⁸

Eserin önemli yazma nüshalarından biri İstanbul Laleli Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. Bu yazma nüsha, eserin korunması ve günümüz araştırmacılarının hizmetine sunulması açısından büyük bir değer taşımaktadır. Yazma nüsha, metnin orijinalliği ve Râzî'nin kelimî düşüncesinin doğru bir şekilde anlaşılması için önemli bir kaynak konumundadır. Eserin tahkikli bir baskısı ise Ahmet Hicâzî es-Sekkâ tarafından gerçekleştirilmiştir. Ahmet Hicâzî es-Sekkâ, kelim ilmi ve Râzî'nin metodolojisi üzerine derin bir bilgiye sahip bir araştırmacı olarak, eseri büyük bir titizlikle incelemiş ve iki cilt halinde 1986 yılında Kahire'de neşretmiştir. Bu tahkikli baskı, eserin orijinal metninin güvenilirliğini sağlama ve günümüz okuyucularına anlaşılır bir şekilde sunma amacı taşımaktadır. Tahkik sürecinde metin, yazma nüshalarla karşılaştırılmış, eksiklikler ve yanlışlıklar düzeltilmiş ve gerekli dipnotlar eklenerek okuyucunun metni daha sağlıklı bir şekilde anlaması hedeflenmiştir. Bu baskı, kelim ilmi araştırmacıları ve İslam düşüncesi üzerine çalışan akademisyenler için vazgeçilmez bir kaynak haline gelmiştir. Râzî'nin kelimî ve felsefi argümanlarının doğru bir şekilde anlaşılması ve yorumlanması açısından bu tahkikli baskı, büyük bir öneme sahiptir. Ahmet Hicâzî es-Sekkâ'nın çalışması, sadece metnin tahkikiyle sınırlı kalmamış, aynı zamanda eserin içeriğine dair kapsamlı açıklamalar ve değerlendirmelerle zenginleştirilmiştir. Eser Ahmet Hicâzî es-Sekkâ tarafından tahkik edilerek iki cilt halinde 1986 yılında Kahire'de neşredilmiştir.⁵⁹

6. Esâsü't-Takdîs: Fahreddîn Râzî'nin *Esâsü't-Takdîs* adlı eseri, İslam düşüncesinin en hassas ve derin meselelerinden biri olan Allah'ın sıfatları ve müteşâbih (çok anlamlı, yoruma açık) ayetlerin te'vili konularını ele almaktadır. Burada Râzî, Allah'ın zatı ve sıfatlarıyla ilgili insan zihninde oluşabilecek yanlış tasavvurları gidermeyi ve Allah hakkında insanî özelliklerin nispet edilmesini reddetmeyi amaçlamaktadır. Bu bağlamda, Allah'ın el, ayak, yüz, öfke, gazap, hoşnutluk gibi insanî özelliklerle nitelenemeyeceği vurgulanmakta; bu tür ifadelerin mecazî bir anlam taşıdığı ve mutlak bir hakikat olarak anlaşılabilmesi gerektiği ifade edilmektedir. Râzî, bu ifadelerin literal anlamda kabul edilmesinin tevhid ilkesine aykırı olacağını savunur. Râzî, Allah'a izafe edilen bu tür sıfatların insanî anlamlarından soyutlanarak anlaşılması gerektiğini belirtir. Allah'ın zatı ve sıfatları, yaratılmışlara benzetilemez ve herhangi bir cisme, uzva ya da duygusal tepkiye indirgenemez. Râzî, bu bağlamda Allah'ın zatının her türlü maddi ve insani sıfattan münezzehe olduğunu vurgulamaktadır. Allah'ın el, yüz, öfke ve memnuniyet gibi sıfatları, mecazi bir dille açıklanmalı ve bu sıfatların gerçek mahiyetleri Allah'a havale

⁵⁸ Râzî, *el-Erbâin fî Usûli'd-Dîn*, 2/1-327.

⁵⁹ Râzî, *el-Erbâin fî Usûli'd-Dîn* Bu eseri Sirâcuddin el-Ermevî "Lübâbu'l-Erbâin" adı ile telhis etmiştir.

edilmelidir. Bu yaklaşım, kelim ilminde özellikle Eş'arî ekolü tarafından benimsenmiş ve kelimciler arasında geniş bir kabul görmüştür. Râzî'nin bu meselede selef ve halef alimlerinin görüşlerini titizlikle ele aldığı görülmektedir. Gazali ve diğer önemli kelimcilerin bu tür sıfatları nasıl yorumladıkları da Râzî'nin analizinde yer bulur. Örneğin, Gazali'nin ve onun gibi düşünenlerin bu sıfatları literal anlamda değil, mecazi anlamda ele aldığı belirtilir. Râzî, bu tür müteşâbih ifadelerin doğru anlaşılmasının, Allah'ın birliği (tevhid) ve aşkınlığı (tenzih) ilkelerini korumak için elzem olduğunu vurgular. Râzî'nin bu eserindeki yaklaşımı, kelimciler arasında bir uzlaşma sağlamayı ve halk arasında yaygınlaşan antropomorfik (Allah'ı insan biçiminde tasavvur etme) düşünceleri düzeltmeyi hedeflemiştir. Allah'ın sıfatlarına dair te'vil sürecinde akli ve nakli delillerin birlikte kullanılmasının gerekliliği de açıkça vurgulanmaktadır. Bu durum, Râzî'nin kelim ve felsefeyi bir arada kullanarak meseleleri derinlemesine çözme çabasını göstermektedir.

Fahreddîn Râzî'nin *Esâsü't-Takdîs* eseri, Allah'ın sıfatları ve müteşâbih ayetlerin te'vili konusunda, İslam düşüncesinin en kapsamlı ve sistematik çalışmalarından biri olarak kabul edilir. Râzî, bu eserini dönemin adil hükümdarı Selahaddin Eyyubi'nin kardeşi Seyfeddin el-Eyyûbî (ö. 610) için kaleme almıştır. Eser, Kur'an-ı Kerim'de geçen müteşâbih ayetlerin ve Allah hakkında varid olan el, ayak, yüz gibi ifadelerin nasıl anlaşılması gerektiğine dair kapsamlı bir rehber niteliğindedir. Râzî, bu tür ayetlerin literal anlamlarından ziyade mecazi ve derin anlamlarını ortaya koyarak, tevhid inancının korunmasını amaçlamıştır. Bu değerli eser, Ahmed Hicâzî es-Sekkâ tarafından titizlikle tahkik edilerek 1986 yılında Kahire'de yayımlanmıştır. Tahkikli baskı eserin orijinal metnini korumak ve modern okuyuculara anlaşılır bir şekilde sunmak amacıyla hazırlanmıştır. Bu baskı, Râzî'nin Allah'ın sıfatları ve müteşâbih ayetlere dair derin analizlerini günümüz okuyucusuyla buluşturarak, İslam düşüncesi ve kelim ilmi açısından önemli bir kaynak haline gelmiştir.⁶⁰ Eser "Allah'ın Aşkınılığı" ismiyle 2021 yılında İbrahim Coşkun tarafından Türkçe dilince çevrilerek İstanbul'da yayınlanmıştır.⁶¹

7. el-Meâlim fî Usûli'd-Dîn: Fahreddîn Râzî'nin bu eseri, önceki telifleri gibi İslam kelim ilminin temel meselelerini akli ve nakli delillerle ele alan, sistematik bir yapı içinde inşa edilmiş klasik ve özet olarak kaleme alınmış bir başyapıttır. Eser, Allah'ın varlığı ve sıfatları, insanın iradesi ve fiilleri, nübüvvet, ahiret hayatı, imamet ve dini esasların temellendirilmesi gibi konuları kapsamlı bir şekilde incelemektedir. Râzî, kelim ilminin metodolojisini titizlikle uygulayarak, her bir meseleyi derinlemesine analiz eder ve çeşitli mezheplerin görüşlerini mukayeseli bir yöntemle ele alır.⁶²

⁶⁰ Râzî, *Esâsü't-Takdîs*, thk. Ahmet Hicâzî Sekkâ (Kahire: Mektebetu Külliyyâtî'l-Ezheriyye, 1986).

⁶¹ Fahreddîn Râzî, *Allah'ın Aşkınılığı*, çev. İbrahim Coşkun (İstanbul: İz Yayıncılık, 2021).

⁶² Fahreddîn Râzî, *Meâlimu Usûli'd-Dîn*, thk. Tâhâ Abdurraûf Sâd (Lübnan: Dâru'l-Kitâbî'l-Arabî, 2004).

Eserin on bölümden oluşmakta ve ilk bölümü, bilgi ve nazar (akıl yürütme) kavramlarına ayrılmıştır. Râzî, bilginin tasavvur ve tasdik boyutlarını ele alarak, kesin bilginin dayanaklarını ve yöntemlerini tartışır. Akli ve nakli delillerin nasıl kullanılması gerektiği ve bu delillerin bilgiye nasıl katkı sağladığı açıklanır. Bilginin kesinliği ve nazârî düşüncenin bilgi üretimindeki rolü vurgulanır.⁶³ İkinci bölümde varlık ve yokluk konuları ele alınır. Zorunlu varlık, mümkün varlık ve imkânsız varlık gibi kavramlar açıklanır ve Allah'ın varlığı akli delillerle temellendirilir. Varlık ve yokluk arasındaki ilişki, Allah'ın varlığının zorunluluğu ve yaratılmış varlıkların mahiyeti detaylı bir şekilde incelenir.⁶⁴ Üçüncü bölümde Allah'ın sıfatları ele alınır. Allah'ın cisim ya da cevher olmadığını ispatlayan deliller sunulur. Allah'ın bilgi, kudret, irade ve kelam gibi sıfatlarının mahiyeti ve bu sıfatların zatla olan ilişkisi detaylı bir şekilde açıklanır. Ayrıca, Allah'ın mekandan ve cisimden münezzeh olduğu, yaratılmışlara benzemediği ve O'nun zatına dair tasavvurların sınırlı kalacağı ifade edilir.⁶⁵ Dördüncü bölüm Allah'ın kudreti, ilmi ve iradesi gibi konuları ele alır. Allah'ın iradesinin kainattaki mutlak tasarrufu ve insan iradesinin sınırları tartışılır. Râzî, Cebriyye ve Mu'tezile gibi mezheplerin görüşlerini ele alarak Eş'arî yaklaşımını temellendirir. Bu bölümde Allah'ın kudreti ve insan fiilleri arasındaki ilişki detaylı bir şekilde analiz edilir.⁶⁶

Beşinci bölüm, Allah'ın kelam sıfatı üzerine odaklanır. Kelamın mahlûk olup olmadığı, Allah'ın kelamının kadim mi yoksa sonradan mı olduğu gibi tartışmalar ele alınır. Kur'an-ı Kerim'in Allah'ın kelamı olduğu ve mahluk olmadığı delillerle açıklanır.⁶⁷ Altıncı bölümde insan fiilleri, kader ve özgür irade meselesi tartışılır. İnsanın fiillerinde özgür olup olmadığı, Allah'ın iradesi ile insanın iradesi arasındaki ilişki analiz edilir. Râzî, insanın iradesinin varlığını kabul ederken, nihai anlamda her şeyin Allah'ın iradesine bağlı olduğunu savunur.⁶⁸ Yedinci bölüm nübüvvet konusuna ayrılmıştır. Peygamberliğin gerekliliği, peygamberlerin masumiyeti, mucizelerin nübüvvetin delili olarak kabul edilmesi gibi konular tartışılır. Peygamberlerin insanlık tarihindeki yeri ve önemi detaylı bir şekilde ele alınır.⁶⁹

Sekizinci bölüm, ruh ve nefsin mahiyetiyle ilgilidir. Râzî, nefsin hakikati, insan bedeninden bağımsızlığı ve ölüm sonrası varlığı gibi konuları inceler. Ayrıca, ruhun farklı mertebeleri ve bu mertebelerin insan davranışlarına etkisi ele alınır.⁷⁰ Dokuzuncu bölüm ahiret hayatı ve kıyametle ilgilidir. Yeniden diriliş, cennet ve cehennem hayatı, kabir azabı, mizanın

⁶³ Râzî, *Meâlimu Usûli'd-Dîn*, 17-22.

⁶⁴ Râzî, *Meâlimu Usûli'd-Dîn*, 23-34.

⁶⁵ Râzî, *Meâlimu Usûli'd-Dîn*, 35-50.

⁶⁶ Râzî, *Meâlimu Usûli'd-Dîn*, 51-70.

⁶⁷ Râzî, *Meâlimu Usûli'd-Dîn*, 71-82.

⁶⁸ Râzî, *Meâlimu Usûli'd-Dîn*, 83-96.

⁶⁹ Râzî, *Meâlimu Usûli'd-Dîn*, 97-114.

⁷⁰ Râzî, *Meâlimu Usûli'd-Dîn*, 115-126.

(amellerin tartılması) hakikati gibi konular detaylı bir şekilde incelenir. Ahiret hayatının insan hayatındaki ahlaki ve dini rolü vurgulanır.⁷¹ Onuncu bölüm ise imamet konusuna ayrılmıştır. İmamet gerekliliği, imamın vasıfları, imamın masumiyeti gibi meseleler ele alınır. Hz. Ebû Bekir'in imamete en layık kişi olduğu görüşü savunulur ve bu konuda farklı mezheplerin görüşleri karşılaştırılır. Ayrıca, imamet dinî ve sosyal hayattaki rolü üzerinde durulur.⁷² Eser "İslâm İnancının Ana Konuları" ismiyle Nadim Macit tarafından Türkçe diline çevrilerek 2000 yılında Erzurum'da yayınlanmıştır.⁷³

8. Levâmiu'l-Beyyinât Şerhu Esmâillâhi'l-Hüsnâ ve's-Sıfât:

Fahreddîn Râzî'nin *Levâmiu'l-Beyyinât Şerhu Esmâillâhi'l-Hüsnâ ve's-Sıfât* adlı eseri, İslam düşüncesinde Allah'ın isimleri (*esmâ-i hüsnâ*) ve sıfatlarının derinlemesine açıklamalarını içeren önemli bir kelim ve tasavvuf klasiğidir. Râzî, bu eserinde Allah'ın zatı, sıfatları ve isimleri arasındaki ilişkiyi kelim ve felsefî bir çerçevede ele alarak, İslam düşüncesinin iki önemli epistemolojik kaynağını bir araya getirmiştir: akıl (*nazarî deliller*) ve vahiy (*naklî deliller*). Eser, teolojik ve felsefî bir arka planla, Allah'ın her bir ismini ve sıfatını detaylı bir şekilde açıklamakta, bunların ontolojik ve epistemolojik temellerini incelemektedir.⁷⁴

Eser üç ana bölüme ayrılmıştır. İlk kısım, Allah'ın isim ve sıfatlarının hakikati, aralarındaki farklar ve bu isimlerin metafizik açıdan nasıl anlaşılması gerektiği üzerinde durur. İsimlerin ve sıfatların kelim ve felsefî bağlamda yorumlanması, Allah'ın zatına izafe edilen bu kavramların sınırlarının belirlenmesi ve akıl ile nakil arasındaki ilişkinin nasıl kurulması gerektiği gibi meseleler bu bölümde ele alınır. Râzî, isim ve sıfatların mecazi ve hakiki anlamlarını birbirinden ayırarak, Allah'a atfedilen kavramların nasıl doğru bir şekilde anlaşılması gerektiğini delillerle temellendirir.⁷⁵

İkinci kısım, Allah'ın özel isimleri (*esmâ-i hüsnâ*) detaylı bir şekilde ele alınır. Her bir isim ayrı bir başlık altında incelenir ve bu isimlerin lafzî ve hakiki anlamları açıklanır. Örneğin, *el-Rahmân*, *el-Melik*, *el-Kuddûs*, *el-Azîz*, *el-Cebbâr*, *el-Hakîm* gibi isimlerin anlamları, bu isimlerin Allah'ın zatı ve fiilleriyle nasıl ilişkilendirileceği ve insan hayatına nasıl yansması gerektiği detaylı bir şekilde açıklanır. Bu bölüm aynı zamanda tasavvufî yorumları da içermekte ve Allah'ın isimlerinin insanın manevi hayatı üzerindeki etkisine değinmektedir.⁷⁶ Üçüncü

⁷¹ Râzî, *Meâlimu Usûli'd-Dîn*, 127-144.

⁷² Râzî, *Meâlimu Usûli'd-Dîn*, 145.160.

⁷³ Fahreddîn Râzî, *İslâm İnancının Ana Konuları: Meâlimu Usûli'd-Dîn*, çev. Nâdim Macit (Erzurum: İhtar Yayınları, 1996).

⁷⁴ Fahreddîn Râzî, *Levâmiu'l-Beyyinât Şerhi Esmâillahi ve's-Sıfât*, thk. Muhammed Bedrûddîn Ebû Firâs en-Neâsî Halebî (Mısır: Matba'atu's-Şarkıyye, 1905).

⁷⁵ Râzî, *Levâmiu'l-Beyyinât Şerhi Esmâillahi ve's-Sıfât*, 3-72.

⁷⁶ Râzî, *Levâmiu'l-Beyyinât Şerhi Esmâillahi ve's-Sıfât*, 73-258.

kısım ise Allah'ın sıfatlarına odaklanır. *Sıfat-ı Zâtîyye* (Allah'ın zâtıyla ilgili sıfatlar) ve *Sıfat-ı Fiiliyye* (Allah'ın fiilleriyle ilgili sıfatlar) detaylı bir şekilde ele alınır. Allah'ın kudret, ilim, irade, kelam, hayat gibi sıfatları kelamî ve felsefî bir perspektifle yorumlanır. Bu sıfatların varlık ve yoklukla ilişkisi, insanın bu sıfatları anlama kapasitesi ve bu sıfatların Allah'ın zâtıyla ilişkisi gibi meseleler, akli ve nakli deliller ışığında tartışılır.⁷⁷ Râzî, bu eserinde sadece teorik açıklamalar yapmakla kalmaz, aynı zamanda bu isimlerin ve sıfatların insan hayatına nasıl yansımaları gerektiği konusunda ahlaki ve tasavvufî yorumlara da yer verir. Bu bağlamda, *esmâ-i hüsnâ*'nın bireyin ahlaki erdemlerini nasıl şekillendireceği ve Allah'a yakınlık sürecinde nasıl bir rol oynayacağı üzerinde durur. Eserin metodolojik yapısı dikkat çekicidir. Râzî, kelamî tartışmalarla yetinmeyip felsefî ve tasavvufî unsurları bir araya getirerek, İslam düşüncesinin farklı disiplinleri arasında köprü kurar. Bu bağlamda, eser, kelam, felsefe ve tasavvufun bir arada ele alındığı entelektüel bir külliyat niteliğindedir. Zira Râzî "*Mefâtîhu'l-Gayb*" adlı tefsirinde bu eserden "*Levâmiu'l-Beyyinât*" şeklinde bahsederken,⁷⁸ bazı kaynaklarda ise "*Şerhu Esmâillâhi'l-Husnâ*" ismiyle geçmektedir.⁷⁹ Eserin ilk baskısı 1905 yılında Kahire'de el-Halebî tarafından neşredilmiş⁸⁰ ve 1976 yılında da Tâhâ Abdurraûf Sa'd tarafından yine Kahire'de tahkikli baskısı yayınlanmıştır.⁸¹

9. el-İşâre fî Usûli'l-Kelâm: Fahreddîn Râzî'nin "*el-İşâre fî Usûli'l-Kelâm*" adlı eseri, İslam düşüncesinin temel disiplinlerinden biri olan kelâm ilmine dair kapsamlı ve derinlikli bir çalışmadır. Bu eser, kelâm ilminin teorik ve metodolojik çerçevesini detaylı bir şekilde ele almakta ve kelâmî meseleleri akli ve naklî deliller çerçevesinde incelemektedir. Fahreddîn Râzî, kelâm ilminin diğer İslami ilimlerle ilişkisini ve bu ilmin metodolojik temellerini vurgulayarak okuyucuya sağlam bir entelektüel zemin sunar.

Eser, bir giriş ve çeşitli bölümlerden oluşmaktadır. Giriş kısmında Fahreddîn Râzî, kelâm ilminin diğer ilimlere nazaran üstünlüğünü ve bu ilmin İslam düşüncesi içerisindeki yerini açıklamaktadır. İlk bölümde, kelâm ilminin değerini ve bu ilimle uğraşmanın gerekliliğini vurgularken, bilginin elde edilme yolları ve aklın rolü gibi temel meseleleri ele alır. İkinci bölümde, Allah'ın varlığına dair deliller sunulur. Bu bağlamda, kozmolojik deliller ve ontolojik argümanlar detaylı bir şekilde ele alınır. Allah'ın sıfatları konusu, eserin önemli bir kısmını oluşturur ve bu bağlamda Allah'ın ilim, kudret, irade, kelâm ve bekâ gibi sıfatları geniş bir perspektifte analiz edilir. Fahreddîn Râzî, her bir sıfatı akli ve naklî deliller

⁷⁷ Râzî, *Levâmiu'l-Beyyinât Şerhi Esmâillâhi ve's-Sıfât*, 259-267.

⁷⁸ Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, 22/13.

⁷⁹ Tacüddîn Sâî, *ed-Dürrü's-Semîn fî Esmâi'l-Musanna'fîn* (Tunus: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2009), 240.

⁸⁰ Râzî, *Levâmiu'l-Beyyinât Şerhi Esmâillâhi ve's-Sıfât*.

⁸¹ Ebû 'Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî, *Levâmi'u'l-beyyinât şerhu esmâ'illâhi te'âlâ ve's-şifât*, thk. Tâhâ 'Abdurraûf Sa'd (Kahire: Mektebetu'l-Kulliyetu'l-Ezher, 1396/1976).

çerçevesinde ele alarak, sıfatların Allah'ın zatıyla ilişkisini ve bu sıfatların metafizik anlamını açıklar. Eserin devamında, Allah'ın fiilleri ve evrendeki iradesinin tecellisi gibi konular incelenir. Bu bağlamda, Allah'ın yaratıcılığı ve evrendeki düzenin ilahi bir hikmet çerçevesinde şekillendiği vurgulanır. Ayrıca, kader ve irade hürriyeti meseleleri ele alınarak insan iradesinin sınırları ve Allah'ın mutlak iradesi arasındaki ilişki açıklığa kavuşturulmaya çalışılır. Fahreddîn Râzî, nübüvvet konusunu da ayrıntılı bir şekilde ele alır. Peygamberlik müessesesinin gerekliliği, peygamberlerin getirdiği vahiylerin doğruluğu ve mucizelerin ispatı gibi konulara dair detaylı açıklamalarda bulunur. Hz. Muhammed'in peygamberliğine dair deliller sunarak, peygamberliğin toplumsal ve bireysel hayattaki önemine vurgu yapar. Eserde ayrıca ahiret hayatı ve insanın ölüm sonrası durumu gibi konular işlenir. Ahiret inancının insan psikolojisi ve ahlaki yaşam üzerindeki etkileri analiz edilirken, cennet, cehennem, sırat, mizan gibi kavramlar detaylı bir şekilde açıklanır. Bu bağlamda, ahiret hayatının adalet ilkesinin tam anlamıyla tecelli ettiği nihai bir mekanizma olduğu vurgulanır. Fahreddîn Râzî, eserinin son bölümlerinde kelâmî metodolojinin eleştirilerini ve eksikliklerini de değerlendirir. Özellikle önceki kelâmcıların metodolojik hatalarına dikkat çekerek, kendi yaklaşımını deliller ve mantıksal çıkarımlar çerçevesinde temellendirir.⁸²

"*el-İşâre fî Usûli'l-Kelâm*" eseri, İslam düşüncesinde kelâm disiplininin nasıl bir metodolojik ve teorik temele dayandığını anlamak için vazgeçilmez bir kaynaktır. Fahreddîn Râzî, bu eserinde akıl ve nakil dengesini ustalıkla kurarak kelâm ilminin en temel meselelerini derinlemesine analiz etmiştir. Eser, kelâm ilmiyle ilgilenen araştırmacılar ve İslam düşüncesinin metodolojik temellerini anlamak isteyenler için önemli bir başvuru kaynağıdır. Eser "Felsefi Kelâmın Temel Meseleleri" adıyla 2018 yılında Ulvi Murat Kılavuz tarafından Türkçe diline tercüme edilmiştir.⁸³

10. İsmetü'l-Enbiyâ: Fahreddîn Râzî'nin "*İsmetü'l-Enbiyâ*" adlı eseri, peygamberlerin masumiyeti (*ismet*) kavramını kapsamlı bir şekilde ele alan önemli bir kelâm ve tefsir çalışmasıdır. Eser, peygamberlerin günah işlemekten korunmuş olmalarının teolojik ve aklî temellerini araştırarak, bu sıfatın vahyin güvenilirliği ve peygamberlerin rehberlik misyonunun sağlamlığı açısından taşıdığı önemi ortaya koyar. Fahreddîn Râzî, klasik kelâm yöntemini kullanarak ismet meselesini teorik çerçevede ele almış ve peygamberlerin hayat hikâyelerinden örneklerle bu kavramı somutlaştırmıştır.

Eserin giriş kısmında, peygamberlerin ismet sıfatının gerekliliği ve bu sıfatın aklî ve naklî delillerle nasıl temellendirildiği açıklanmıştır. Râzî, peygamberlerin masumiyetinin ilahi

⁸² Fahreddîn Râzî, *el-İşâre fî Usûli'l-Kelâm*, thk. Muhammed Subhî Ayidî - Rebî Subhî Ayidî (Fas: Merkezi Nûri'l-Ulûm li'l-Buhûsi ve'd-Dirâsât, 2007).

⁸³ Fahreddîn Râzî, *Felsefi Kelâmın Temel Meseleleri*, thk. Ulvi Murat Kılavuz (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2018).

hikmetin bir gereği olduğunu ve bu sıfatın, vahyin güvenilirliği için zorunlu bir nitelik taşıdığını savunur. Allah tarafından seçilen elçilerin, insanlara örnek olabilmeleri ve doğru yolu gösterebilmeleri için günah ve hatalardan korunmuş olmaları gerektiği vurgulanır. Bu bölümde ayrıca, masumiyetin sınırları, peygamberlerin küçük hata (zelle) işleyip işlemeyecekleri ve bu hataların teolojik açıdan nasıl değerlendirileceği gibi sorulara detaylı yanıtlar verilmiştir.⁸⁴

Eserin devamında, meleklerle ve peygamberlere yönelik masumiyet meselesi ayrı ayrı ele alınmıştır. Meleklerin masumiyeti konusunda farklı kelâmî ekollerin görüşleri değerlendirilmiş ve dört temel yaklaşım tartışılmıştır. Bu bağlamda meleklerin, yaratılış itibarıyla günah işlemekten uzak oldukları ve Allah'ın emrine mutlak bir itaate sahip oldukları sonucuna varılmıştır. Daha sonra, insanlık ve masumiyet ilişkisi ele alınmış, insan iradesi, özgürlük ve masumiyet kavramları arasında kurulan bağ felsefî ve kelâmî temellere dayandırılarak incelenmiştir. Kitapta, peygamberlerin masumiyeti, kronolojik bir sıra izlenerek Hz. Âdem'den başlayarak diğer peygamberlerin hayat hikâyeleri üzerinden açıklanmıştır. Hz. Âdem'in (a.s.) cennetten çıkarılma kıssası detaylı bir şekilde analiz edilmiş ve bu olayın bir günah değil, "terk-i evlâ" (daha iyisini tercih etmeme) olarak değerlendirilmesi gerektiği ifade edilmiştir. Aynı şekilde Hz. Nuh, Hz. İbrahim, Hz. Yakub, Hz. Yusuf, Hz. Musa, Hz. İsa ve diğer peygamberlerin hayatları üzerinden ortaya çıkan ismetle ilgili tartışmalar örneklerle açıklığa kavuşturulmuştur. Her peygamberin karşılaştığı sınavlar, aldığı ilahi mesajlar ve toplumlarına karşı yürüttükleri mücadeleler, masumiyet bağlamında derinlemesine incelenmiştir.

Hz. Peygamber Muhammed (s.a.v.) özelinde ise masumiyet kavramı çok daha geniş bir perspektifte ele alınmıştır. Hz. Peygamber'in bireysel hayatındaki örnekliği ve toplum üzerindeki rehberliği detaylı bir şekilde işlenmiştir. Vahiy sürecindeki güvenilirliği, aldığı kararların isabetliliği ve ahlaki tutarlılığı, onun masumiyet sıfatının bir tezahürü olarak değerlendirilmiştir. Ayrıca, vahyin nüzul sürecinde herhangi bir hatanın veya unutmanın mümkün olmadığı ve Hz. Peygamber'in her türlü eksiklikten korunmuş olduğu vurgulanmıştır. Özetle Fahreddîn Râzî'nin "*İsmetü'l-Enbiyâ*" eseri, peygamberlerin masumiyeti konusundaki tartışmalara derinlemesine bir bakış açısı sunmakta ve kelâm ilminin temel meselelerinden birini aklî ve naklî delillerle temellendirmektedir. Eser, yalnızca kelâm ilmi açısından değil, aynı zamanda İslam düşüncesi tarihinde peygamberlerin otoritesi ve vahyin güvenilirliği konularında da önemli bir referans kaynağı olma niteliğini taşımaktadır. Fahreddîn Râzî, ele aldığı her bir meselede kelâmcıların ve filozofların görüşlerine yer vererek, konuyu çok boyutlu

⁸⁴ Fahreddîn Râzî, *İsmetü'l-Enbiyâ*, thk. Muhammed Hicâzî (Kahire,: Mektebetü's-Sekâfetü'd-Dîniyye, 1986), 41-48.

bir şekilde ele almış ve derinlemesine analizlerde bulunmuştur. Bu eser, İslam teolojisi literatüründe peygamberlik ve masumiyet konusundaki temel kaynaklardan biri olarak kabul edilmektedir.⁸⁵ Râzî bu eserinden “*el-Mahsûl*” kitabında bahsetmiştir.⁸⁶ Muhammed Hicâzî es-Sekkâ tarafından 1986 yılında Kahire’de tahkikli neşri yayınlanmıştır.

11. el-Mesâilü’l-Hamsûn fî Usûli’d-Dîn: Fahreddîn Râzî’nin “*el-Mesâilü’l-Hamsûn fî Usûli’d-Dîn*” adlı eseri, kelâm ilminin temel meselelerini derinlemesine ele alan, aklî ve naklî delillerle zenginleştirilmiş önemli bir çalışmadır. Eser, İslam inancının esaslarını mantıksal bir tutarlılık çerçevesinde açıklamak, savunmak ve bu doğrultuda ortaya çıkan itirazlara cevap vermek amacıyla kaleme alınmıştır. Fahreddîn Râzî, bu eserinde kelâm ilminin ana konularını sistematik bir yapıyla ele alarak okuyucuya kapsamlı bir teolojik perspektif sunar.

Eser, elli temel meseleden oluşmakta ve her bir mesele, İslam akaidinin en önemli ve tartışmalı başlıklarını detaylı bir şekilde ele almaktadır. Kitap, Allah’ın varlığı, sıfatları, zatı, iradesi, ilmi, kelâmı, kudreti gibi konulardan başlayarak kader, insan iradesi, peygamberlik, ahiret hayatı ve imamet gibi önemli meselelere uzanan geniş bir çerçevede değerlendirmeler sunar. İlk bölümlerde Allah’ın varlığı ve birliği aklî ve naklî delillerle temellendirilmiştir. Râzî, varlığın hudûs (sonradan var olma) ve kıdem (ezelî olma) gibi meselelerini ele alarak Allah’ın zatının ve sıfatlarının mahiyetini açıklar. Allah’ın mekândan, yönden, cisimlikten ve sınırlılıktan münezze olduğu vurgulanarak O’nun mutlak kudret ve irade sahibi olduğu belirtilir.

Eserde, Allah’ın ilmi ve kudreti detaylı bir şekilde ele alınmış, ilminin ezelî ve kuşatıcı olduğu, hiçbir bilginin O’nun ilminden gizli kalamayacağı ifade edilmiştir. Allah’ın iradesinin sınırsızlığı ve O’nun iradesinin insan iradesiyle ilişkisi de geniş bir çerçevede analiz edilmiştir. Kelâmî meselelerin yanı sıra ahiret hayatı, ceza ve mükâfat, insan fiilleri ve sorumlulukları gibi konular da ele alınmıştır. Râzî, insan iradesi ile Allah’ın iradesi arasındaki ilişkiyi açıklarken cebr (determinist anlayış) ve kader (ilahî takdir) arasındaki dengeyi sağlamaya çalışır. Özellikle insanın fiillerinden sorumlu olduğu ve bu sorumluluğun ilahi adaletle çelişmediği vurgulanır. Eserde ayrıca peygamberlik müessesesi de önemli bir yer tutar. Peygamberlerin masumiyeti, mucizeleri ve vahiy süreci detaylı bir şekilde ele alınmış ve peygamberlerin getirdiği mesajların doğruluğu aklî ve naklî delillerle desteklenmiştir. Son bölümlerde imamet konusu da ele alınmış ve İslam toplumunun birlik ve beraberliğini sağlamak adına liderliğin önemi üzerinde durulmuştur. Hilafet meselesi, sahabe ve onların faziletleri gibi konulara da yer verilmiş, sahabenin İslam toplumundaki rolü ve değeri vurgulanmıştır.⁸⁷

⁸⁵ Râzî, *İsmetü’l-Enbiyâ*.

⁸⁶ Râzî, *el-Mahsûl fî İlmi Usûli’l-Fıkıh*, 3/228; 6/17.

⁸⁷ Fahreddîn Râzî, *el-Mesâilü’l-Hamsûn fî Usûli’d-Dîn*, thk. Ahmed Hicâzî Sekkâ (Beyrut: Dâru’l-Cil, 1990).

"*el-Mesâilü 'l-Hamsûn fî Usûli'd-Dîn*" eseri, İslam kelâm düşüncesinde önemli bir kilometre taşı olarak kabul edilir. Fahreddîn Râzî, bu eserinde akıl ve nakil arasındaki dengeyi ustalıkla kurarak kelâm ilminin temel meselelerini açıklamış, bu konularda çıkan itirazlara doyurucu cevaplar vermiştir. Eser, kelâm ilmiyle uğraşanlar için bir başvuru kaynağı olmakla birlikte teolojik meseleleri derinlemesine incelemek isteyenler için de rehber bir metin olma özelliğini taşımaktadır. Râzî'nin bu eseri, sadece dönemindeki tartışmaları değil, sonraki yüzyıllarda da İslam düşüncesi üzerindeki etkisini sürdürmüştür. İtikâdî konuları elli meselede inceleyen bu küçük kitap Ahmed Hicâzî es-Sekkâ tarafından tahkik edilmiş ve Kahire'de 1990 yılında neşredilmiştir.

12. İ'tikadâtü Fırâki'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn: Fahreddîn Râzî'nin "*İ'tikadâtü Fırâki'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn*" adlı eseri, İslam mezhepleri tarihi ve kelâm ilminin kesişim noktasında yer alan önemli bir çalışmadır. Eser, Müslümanların ve diğer dinî grupların inanç sistemlerini, itikadî farklılıklarını ve bu farklılıkların doğurduğu teolojik meseleleri kapsamlı bir şekilde ele alır. Fahreddîn Râzî, eserinde mezheplerin doğuşu, inanç sistemlerinin temelleri ve bu inançların felsefi ve kelâmî açılardan nasıl temellendirildiği gibi konulara odaklanarak mezhep farklılıklarını derinlemesine analiz eder.

Eserin giriş kısmında Fahreddîn Râzî, mezhep farklılıklarının ortaya çıkış nedenlerine değinerek Müslüman toplumun düşünsel ve itikadî bölünmelerinin tarihsel arka planını açıklar. Ardından, farklı mezheplerin görüşlerini sistematik bir şekilde ele alır ve bu görüşlerin aklî ve naklî dayanaklarını sorgular. Eserde özellikle Mu'tezile, Haricîler, Şîîler, Kerrâmiyye ve diğer fırkaların görüşleri detaylı bir şekilde incelenmiş ve bu görüşlere yönelik eleştiriler getirilmiştir. Eser, bölümler hâlinde düzenlenmiş olup her bölümde belirli bir mezhep veya grup ele alınmıştır. İlk bölümde, *Mu'tezile* mezhebinin temel inançları ve bu mezhebin farklı alt grupları açıklanır. Mu'tezilî düşüncenin rasyonalist yaklaşımı, Allah'ın sıfatları, adalet ve irade gibi temel meselelerdeki görüşleri analiz edilir. Fahreddîn Râzî, Mu'tezile mezhebinin iç tutarlılığını ve zayıf noktalarını eleştirel bir bakış açısıyla değerlendirir. İkinci bölümde, *Haricîler* ele alınır ve bu mezhebin siyasi ve teolojik temelleri incelenir. Haricîlerin inanç dünyasını şekillendiren adalet, iman ve amel arasındaki ilişki gibi konular detaylandırılır. Üçüncü bölümde ise *Râfizîler* başlığı altında Şîî gruplar incelenir. İmamet meselesi, Hz. Ali ve Ehl-i Beyt'in konumu gibi konular, farklı Şîî alt grupların perspektifinden ele alınır. Eserin ilerleyen bölümlerinde, *İmâmîyye*, *Gulat (Aşırı Şîîler)*, *Kıssâiyye* ve *Müşebbihe* gibi mezhepler detaylı bir şekilde incelenmiştir. Ayrıca, *Kerrâmiyye* ve *Cebriyye* gibi mezheplerin insan iradesi ve kader konusundaki görüşleri ele alınarak bu mezheplerin felsefi ve teolojik arka planları açıklanır. Eserde, tasavvufi gruplar ve onların inanç dünyası da incelenmiştir. *Tasavvufî hareketler* başlığı

altında sûfîlerin Allah ve varlık anlayışları, zühhd hayatı ve marifetullah anlayışı gibi konular tartışılmıştır. Aynı zamanda, İslam dışı grupların İslam toplumunda nasıl algılandıkları ve dinî söylemlerinin nasıl değerlendirildiği de ele alınmıştır. Son bölümlerde ise *Ehl-i Sünnet* inancı detaylı bir şekilde açıklanmış ve bu mezhebin inanç ilkeleri sağlam temellere dayandırılarak savunulmuştur. Eser, İslam düşünce tarihinin farklı mezhepler ve gruplar arasındaki gerilimlerini anlamak için önemli bir kaynak olma özelliği taşır.⁸⁸

Fahreddîn Râzî, bu eserinde mezhepler arasındaki ihtilafları sadece bir tarihsel veri olarak sunmakla kalmamış, aynı zamanda bu ihtilafların teolojik ve felsefî kökenlerini de derinlemesine analiz etmiştir. Eser, mezhep çalışmalarında önemli bir referans noktası olarak kabul edilir ve İslam düşüncesi tarihi üzerine yapılan araştırmalar için vazgeçilmez bir kaynak niteliğindedir. Fahreddîn Râzî'nin aklî ve naklî delilleri bir arada kullanarak yaptığı analizler, esere ayrı bir akademik değer katmaktadır. Eser Alî Sâmî en-Neşşâr tarafından tahkiki yapılarak 1982 yılında Beyrut'ta neşredilmiştir.

13. el-Münâzarât: Fahreddîn Râzî'nin "*Münâzarât*" adlı eseri, felsefe ve kelâm disiplinlerinin kesişim noktasında yer alan önemli bir çalışmadır. Eser, tarih boyunca İslam düşüncesinde öne çıkan bilimsel ve felsefî tartışmaları ele almakta ve bu tartışmaların entelektüel miras üzerindeki etkilerini analiz etmektedir. Fahreddîn Râzî, eserinde akıl, vahiy ve felsefî düşüncenin nasıl bir etkileşim içinde olduğunu, farklı düşünce okullarının bu meseleleri nasıl ele aldığını ve aralarındaki temel ayrışma noktalarını incelemektedir. Eserin başında, tarih boyunca yapılan bilimsel ve entelektüel tartışmaların mahiyeti ve bunların İslam düşüncesine katkıları ele alınır. Ardından, "hakikat imamı" kavramı üzerinde durularak, hakikatin izini süren önderlerin rolleri ve ilmi tartışmalardaki etkileri değerlendirilir. Râzî, felsefe ve din arasındaki ilişkiyi, bu iki disiplinin hangi noktalarda örtüştüğünü ve nerelerde ayrıştığını analiz ederek, dinî bilginin felsefî yöntemlerle nasıl temellendirilebileceğine dair önemli değerlendirmelerde bulunur. Eserin önemli bir kısmı, dönemin önde gelen düşünürleri arasında yapılan münazaralara ayrılmıştır. Fahreddîn Râzî, Ebu Hamid el-Gazzâlî (v. 505/1111) İbn Sînâ(v. 428/1037), Farabî(v. 339/950) ve Nasîrüddîn Tûsî (v. 672/1274) gibi önemli isimlerin düşünce dünyalarına değinerek, onların savunduğu görüşleri eleştirel bir bakış açısıyla ele alır. Özellikle kelâmcılar ile filozoflar arasındaki tartışmalar detaylı bir şekilde incelenmiş, akıl ve vahiy arasındaki ilişkinin doğasına dair kapsamlı analizler sunulmuştur. Eser, farklı felsefî okulları da ele alarak, Pisagorculuk, Aristotelesçilik, Platonculuk, Yeni-Platonculuk ve Epikürcülük gibi düşünce geleneklerinin İslam düşüncesine etkilerini değerlendirir. Bu bölümlerde, felsefî ekollerin temel

⁸⁸ Fahreddîn Râzî, *İ'tikâdatü Firaki'l-Müslimîne ve'l-Müşrikîn*, thk. Mutasım Billah Bağdâdî (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1986).

görüşleri ve bu görüşlerin İslam kelâmı ve teolojisi üzerindeki etkileri karşılaştırmalı olarak ele alınır.

İslam felsefesi özelinde, doğu ve batı İslam dünyasının önemli filozoflarının düşünceleri analiz edilmiştir. Doğu İslam dünyasında İhvân-ı Safâ, Kindî (v. 260/873), Farabî ve İbn Sînâ gibi düşünürlerin katkıları ele alınırken; batı İslam dünyasında İbn Bâcce (v. 533/1139), İbn Tufeyl (v. 581/1185) ve İbn Rüşd (v.595/1198) gibi düşünürlerin felsefi mirasları irdelenmiştir. Eserin son bölümleri, münazaraların doğasına odaklanarak çeşitli tarihî ve teorik tartışma örneklerini sunar. Râzî, bu münazaralarda ele alınan konuları, tarafların argümanlarını ve bu argümanların aklî ve naklî dayanaklarını detaylı bir şekilde incelemiştir. Her bir münazara, entelektüel bir problematiğin çözümü üzerine kurulu olup, ele alınan meselelerin dinî, felsefî ve ahlaki boyutları kapsamlı bir analizle sunulmuştur. Fethullah Huleyf'in tahkiki ve İngilizce tercümesiyle birlikte 1966 yılında Beyrut'ta yayımlanmış ve yine Tâmir Ârif tarafından da 1992 yılında Beyrut'ta tekrar neşredilmiştir.⁸⁹

14. Halku'l-Kur'an Beyne'l-Mu'tezile ve Ehli's-Sünne: Fahreddîn Râzî'nin "*Halku'l-Kur'an Beyne'l-Mu'tezile ve Ehli's-Sünne*" adlı eseri, İslam düşünce tarihinde büyük yankı uyandıran ve uzun yıllar tartışma konusu olan "Kur'an'ın yaratılmışlığı" meselesini ele alan önemli bir çalışmadır. Bu eser, kelâm ilminde Ehl-i Sünnet ve Mu'tezile arasında derin ayrışmalara yol açan bu konuya dair teolojik ve felsefî bir analiz sunmaktadır. Fahreddîn Râzî, bu çalışmasında konuyu aklî ve naklî delillerle temellendirmekte ve her iki tarafın görüşlerini eleştirel bir gözle ele almaktadır.

Eser iki ana bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde, "*Hakikatü'l-Kelâm*" başlığı altında, kelâm kavramının mahiyeti ve Allah'ın kelâm sıfatının nasıl anlaşılması gerektiği ele alınır. Fahreddîn Râzî, Allah'ın kelâm sıfatının zatî ve sübûtî sıfatlar arasındaki yeri üzerinde durarak, kelâmın ezeli olup olmadığı, yaratılmış bir varlık olup olmadığı gibi temel sorulara yanıt arar. Ayrıca, kelâmın lafzî ve manevî boyutları arasındaki farkları açıklar ve bu konuda Ehl-i Sünnet ve Mu'tezile'nin farklı yaklaşımlarını karşılaştırır.

İkinci bölümde ise "*Fi İsbâtî Kûnehu Teâlâ Mütেকellimen*" başlığı altında, Allah'ın kelâm sıfatının varlığı ve bu sıfatın mahiyeti detaylı bir şekilde ele alınır. Fahreddîn Râzî, Allah'ın kelâm sıfatının O'nun zatından ayrı mı yoksa zatiyla kaim mi olduğu, kelâmın mahlûk (sonradan yaratılmış) olup olmadığı gibi meseleleri tartışır. Bu bölümde Mu'tezile'nin "Kur'an mahlûktur" iddiası ve Ehl-i Sünnet'in "Kur'an ezelîdir" görüşü karşılaştırılarak, her iki ekolün delilleri detaylı bir şekilde incelenir ve analiz edilir.

⁸⁹ Fahreddîn Râzî, *el-Münâzarât*, thk. Ârif Tâmir (Beyrut: Müessesetu İzzuddîn, 1992).

Eser boyunca Fahreddîn Râzî, her iki görüşün güçlü ve zayıf yönlerini ortaya koymakta, meseleye tarafsız bir şekilde yaklaşarak rasyonel bir çözüm yolu aramaktadır. Ayrıca, Kur'an'ın Allah'ın kelâmı olarak kabul edilmesinin teolojik ve epistemolojik sonuçları üzerinde durulmuş, bu meselenin İslam toplumları arasındaki birliği nasıl etkilediği de tartışılmıştır.

"*Halku'l-Kur'an Beyne'l-Mu'tezile ve Ehli's-Sünne*" adlı bu eser, sadece kelâm ilminde değil, aynı zamanda İslam düşüncesi tarihindeki önemli tartışmaları anlamak için kritik bir referans kaynağıdır. Fahreddîn Râzî'nin derin felsefi birikimi ve kelâmî yöntemleriyle ele aldığı bu eser, Ehl-i Sünnet ve Mu'tezile düşüncesini anlama ve bu iki perspektifi mukayeseli bir şekilde değerlendirme noktasında önemli bir başvuru kaynağıdır. Bu eser, Kur'an'ın mahiyeti ve Allah'ın kelâm sıfatının doğası hakkında derinleşmek isteyen araştırmacılar ve akademisyenler için vazgeçilmez bir kaynaktır. Eseri Ahmed Hicâzî es-Sekkâ 1992 yılında Beyrut'ta neşretmiştir.

15. en-Nübüvvât ve mâ Yetealleku bihâ: Fahreddîn Râzî'nin "*en-Nübüvvât ve mâ Yetealleku bihâ*" adlı eseri, nübüvvet (peygamberlik) kavramının mahiyetini, ispatını ve peygamberlik olgusunun toplumsal, ahlaki ve bireysel düzeydeki etkilerini inceleyen önemli bir kelâmî çalışmadır. Eser, İslam düşüncesinde peygamberliğin gerekliliği, peygamberlerin sıfatları, mucizeler, nübüvvetin akli ve nakli delillerle ispatı gibi konuları detaylı bir şekilde ele alır. Ahmed Hicâzî es-Sekkâ tarafından 1986 yılında Kahire'de yayımlanan bu eser, Fahreddîn Râzî'nin teolojik birikimini ve kelâmî metodolojisini yansıtan önemli bir kaynaktır.

Eser üç ana bölüm ve beş temel araştırma (*mebhâs*) üzerinden yapılandırılmıştır. İlk bölüm, peygamberliğin mucizeler yoluyla ispatına odaklanır. Fahreddîn Râzî, peygamberlerin getirdiği mucizeleri nübüvvetin doğruluğunun bir kanıtı olarak sunar ve bu mucizelerin akli ve nakli delillerle nasıl temellendirildiğini açıklar. İkinci bölümde, peygamberlerin manevi ve ahlaki mükemmeliyetleri incelenir. Râzî, bir peygamberin insanları doğru yola iletmek için sahip olması gereken ahlaki ve ruhsal donanımı detaylandırarak, peygamberlerin toplum üzerindeki etkilerini analiz eder.

Üçüncü bölüm, peygamberlerin insanlara aktardıkları bilgilerin güvenilirliğini ve bu bilgilerin toplumların manevi ve ahlaki gelişimindeki rolünü ele alır. Özellikle peygamberlerin bireysel ve toplumsal hayatı nasıl dönüştürdüğü ve nübüvvetin bireylerin manevi dünyasındaki rolü vurgulanır.

Eserde ayrıca beş temel araştırma konusu (*mebhâs*) öne çıkar. Birinci araştırma (*el-mebhâsu'l-evvel*), nübüvvetin ispatı üzerine yoğunlaşır. İkinci araştırma (*el-mebhâsu's-sânî*), İsrailoğulları'nın nübüvvet anlayışını ele alır ve bu kavramın tarihsel bağlamdaki yansımalarını inceler. Üçüncü araştırma (*el-mebhâsu's-sâlis*), şeriatların neshi (hükümlerin kaldırılması ve

yenilenmesi) konusunu işler. Dördüncü araştırma (*el-mebhâsu'r-râbi'*), sihir konusunu ele alarak, peygamberlik ve sihir arasındaki farkları açıklar. Beşinci araştırma (*el-mebhâsu'l-hâmis*), veli kerametlerini inceler ve bu kerametlerin peygamber mucizeleriyle olan ilişkisini tartışır.⁹⁰

Fahreddîn Râzî, eserde özellikle peygamberlik olgusunun aklî ve naklî temellerini sağlam bir yöntemle ele alarak, kelâm ve felsefenin sınırlarını birleştirir. Peygamberlerin getirdiği mesajların güvenilirliği, mucizelerin doğası ve toplum üzerindeki dönüştürücü etkileri detaylı bir şekilde analiz edilmiştir. Ayrıca, nübüvvetin sadece teolojik bir mesele olmadığı, aynı zamanda toplumsal ve bireysel ahlaki inşa eden temel bir kurum olduğu vurgulanır. Eser Ahmed Hicâzî es-Sekkâ tarafından 1986 yılında Kahire'de yayımlanmıştır.

16. Münâzara fi'r-Red ale'n-Nasârâ: Fahreddîn Râzî'nin "*Münâzara fi'r-Red ale'n-Nasârâ*" adlı eseri, Hristiyan teolojisi ve İslam inancının temel meseleleri arasında karşılaştırmalı bir analiz sunan önemli bir çalışmadır. Eser, İslam kelâmı çerçevesinde Hristiyanlık inancına yönelik eleştirilerde bulunarak, Müslüman ve Hristiyan düşünce sistemleri arasındaki farklılıkları ortaya koymayı amaçlamaktadır. Bu bağlamda, aklî ve naklî delillerle İslam'ın temel öğretilerinin tutarlılığı savunulmakta ve Hristiyanlık inancındaki çelişkiler sorgulanmaktadır.

Eserin yapısı, Hristiyanlığa yönelik spesifik iddiaların ele alındığı ve bu iddialara İslamî perspektiften cevapların verildiği bölümlerden oluşur. İlk bölümlerde, Kur'an'ın mucizevi yönü ve Hz. Muhammed'in peygamberliğinin delilleri ele alınır. Kur'an'ın tarihteki aktarımının güvenilirliği ve Hz. Muhammed'in peygamberliğinin aklî ve naklî delillerle ispatı üzerinde durulur. Ardından, Hz. İsa'nın ilahiliği iddiası detaylı bir şekilde incelenir ve bu iddianın mantıksal ve teolojik açıdan tutarsızlığı açıklanır. Fahreddîn Râzî, bu noktada İsa peygamberin beşerî yönüne vurgu yaparak Hristiyan teolojisindeki Teslis inancını eleştirir. Ayrıca, Hristiyan kaynaklarının bu iddiaları destekleyip desteklemediği detaylı bir şekilde analiz edilir. Eserde, Allah'ın zatı ve sıfatları arasındaki ilişki, İslam ve Hristiyanlıkta tevhid ve teslis kavramları bağlamında karşılaştırmalı bir şekilde ele alınır. Özellikle Hristiyanlıktaki teşbih ve tecsim (Allah'ı insanî özelliklerle niteleme) problemleri incelenir ve Müslümanların bu tür anlayışlara nasıl cevap verdiği ortaya konur. Bir diğer önemli konu ise Hz. İsa'nın çarmıha gerilmesi ve dirilişi iddiasıdır. Fahreddîn Râzî, bu iddianın tarihsel ve teolojik temellerini sorgulayarak Kur'an'ın bu konudaki yaklaşımını detaylı bir şekilde açıklar. Ayrıca, Hz. İsa'nın peygamberlik misyonu ve onun insanlığa getirdiği mesajın mahiyeti İslamî perspektiften yorumlanır. Eserde

⁹⁰ Fahreddîn Râzî, *en-Nübüvvât ve mâ Yetealleku bihâ*, thk. Ahmet Hicâzî Sekkâ (Beyrut: Dâru İbn Zeydûn, 1986).

Hristiyanların, Hz. İsa'yı Hz. Muhammed'den üstün görme iddialarına da cevaplar verilir. Bu karşılaştırma sırasında Hz. Muhammed'in peygamberlik misyonu, ahlaki üstünlüğü ve getirdiği evrensel mesajın kapsamı vurgulanır. Ayrıca, sahabenin ve Müslüman toplumunun İslam'ı koruma ve yayma konusundaki gayretleri ele alınır ve Hristiyan iddialarına karşı sahabenin tutumu savunulur. Eserin sonunda, İslam'ın kılıç zoruyla yayıldığı iddiası detaylı bir şekilde ele alınır ve bu iddianın tarihî ve mantıksal bir temele dayanmadığı açıklanır. Fahreddîn Râzî, İslam'ın barış, adalet ve hikmet esaslarına dayalı bir din olduğunu vurgulayarak bu tür yanlış algıların reddini gerçekleştirir.⁹¹ "*Münâzara fi'r-Red ale'n-Nasârâ*" adlı eser, İslam-Hristiyan münazaraları geleneğinin önemli bir örneği olarak kabul edilir. Fahreddîn Râzî, derin teolojik birikimi ve mantıksal analiz gücüyle Hristiyanlığa yönelik eleştirilerini sağlam delillerle temellendirmiştir. Eser, İslam düşüncesinde kelâm ve teoloji açısından Hristiyanlığa yönelik yapılan eleştirilerin en kapsamlı ve sistematik örneklerinden biri olarak öne çıkar. Akademik çalışmalar ve dinler arası diyalog bağlamında önemli bir başvuru kaynağı niteliğindedir. Eser Abdülmecid en-Neccâr'ın tahkikiyle 1986 yılında Beyrut'ta neşredilmiştir.

17. el-Kadâu ve'l-Kader: Fahreddîn Râzî'nin "*el-Kadâu ve'l-Kader*" adlı eseri, İslam düşüncesinin en tartışmalı ve derin meselelerinden biri olan kader ve insan fiilleri konularını ele alır. Eser, Allah'ın iradesi, insanın hürriyeti ve fiillerin yaratılışı gibi teolojik problemlere aklî ve naklî delillerle açıklık getirmeye çalışır. Fahreddîn Râzî, kelâmî metodolojiyi titizlikle uygulayarak meseleyi çok boyutlu bir şekilde ele alır ve Mu'tezile, Ehl-i Sünnet ve diğer kelâm ekollerinin görüşlerini mukayeseli bir analizle değerlendirir.

Eser, giriş bölümünün ardından altı temel ana başlık ve bu başlıkların altındaki çeşitli fasıllar üzerinden meseleyi inceler. Giriş kısmında Râzî, kader ve insan fiilleri meselesinin önemine değinerek bu konunun İslam düşüncesinde merkezi bir yer tuttuğunu vurgular. Ayrıca, bu meselenin felsefî ve teolojik boyutlarını ele alacağını ifade eder. Birinci bölüm, insan fiillerinin yaratılışında insanın ne kadar bağımsız ya da ne kadar Allah'ın iradesine tabi olduğu meselesini ele alır. İlk fasılda, insanın fiillerinde mutlak bağımsızlığa sahip olmadığı ve Allah'ın iradesinin belirleyici olduğu aklî delillerle açıklanır. İkinci fasılda, insanın iradesinin fiilleri yaratma noktasında bir etkiye sahip olmadığı ve fiillerin yaratılmasının yalnızca Allah'a ait olduğu vurgulanır. Üçüncü fasılda ise iman ve küfrün kalplerde Allah'ın iradesiyle gerçekleştiği ifade edilir. İkinci bölüm, Kur'an-ı Kerim'den getirilen deliller çerçevesinde Allah'ın fiillerin yaratıcısı olduğu fikrini temellendirir. İlk fasılda, bu meselede naklî delillerin kullanılabilirliğine dair bir tartışma yürütülür. İkinci ve üçüncü fasıllarda ise Kur'an'daki

⁹¹ Fahreddîn Râzî, *Munâzarâ fi'r-Reddi ala'n-Nasârâ*, thk. Abdülmecid Neccâr (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1986).

"yaratma" (*halk*) ve "kılma" (*ceale*) kavramları çerçevesinde kader inancı ele alınır ve ilgili ayetler detaylı bir şekilde tefsir edilir. Dördüncü fasılda, bu bağlamda diğer ayetlerin yorumlarına yer verilir. Üçüncü bölümde, haberî deliller üzerinden mesele ele alınır. İlk fasılda, ahad haberlerin kader konusundaki delil niteliği tartışılırken, ikinci fasılda sahih rivayetlerle kaderin Allah'a ait olduğu görüşü desteklenir. Dördüncü bölüm, sahabe ve tabiînden nakledilen görüşleri ele alır. Râzî, bu rivayetleri sistematik bir analizle ele alarak sahabe ve tabiîn âlimlerinin kader konusundaki tutumlarını açıklar. Beşinci bölüm, Mu'tezile'nin insan fiillerinin yaratıcısı olarak insanı kabul eden görüşlerini inceler. İlk fasılda, Mu'tezile'nin bu konuda ileri sürdüğü temel argümanlar aktarılır ve eleştirilir. İkinci fasılda, Mu'tezile'nin dayandığı aklî delillerin geçerliliği sorgulanır. Altıncı bölümde ise Mu'tezile'nin Kur'an ayetlerinden hareketle insanın fiillerinin yaratıcısı olduğuna dair ileri sürdüğü deliller ele alınır. Bu bölümde özellikle Fatiha suresinin tefsiri üzerinden Mu'tezile'nin görüşleri tartışılır ve bu ayetlerin doğru anlamlarına işaret edilir. Yedinci ve sekizinci bölümlerde, Mu'tezile'nin hadislerden ve sahabe görüşlerinden getirdiği deliller ele alınır. Râzî, bu delilleri teker teker inceleyerek Mu'tezile'nin yorumlarının eksik ve tutarsız olduğunu gösterir. Dokuzuncu ve son bölümde ise Allah'ın bazı kullarını iman etmekten alıkoyabileceği ve bu durumun Allah'ın hikmeti ve iradesi çerçevesinde gerçekleştiği konusu ele alınır. Râzî, bu meselede aklî ve naklî deliller sunarak okuyucuya sağlam bir çerçeve sunar. Eser Muhammed Mu'tasım Billâh el-Bağdâdî tarafından tahkik edilerek 1990 yılında Beyrut'ta yayımlanmıştır.⁹²

18. eş-Şefâatu'l-Uzmâ fî Yevmi'l-Kıyâme: Fahreddîn Râzî'nin "*eş-Şefâatu'l-Uzmâ fî Yevmi'l-Kıyâme*" adlı eseri, İslam düşüncesinin önemli konularından biri olan şefaât meselesini derinlemesine ele alır. Eser, kıyamet gününde şefaatin mahiyeti, sınırları ve kimlere yönelik olduğuna dair teolojik tartışmaları hem aklî hem de naklî deliller ışığında inceler. Râzî, bu eserde özellikle Ehl-i Sünnet ve Mu'tezile gibi mezheplerin şefaât konusundaki yaklaşımlarını karşılaştırmalı bir yöntemle ele alarak her bir görüşün tutarlılığını sorgular. Eserin giriş kısmında Râzî, şefaât konusunun itikadî boyutuna değinerek bu meselenin İslam inancında nasıl bir yere sahip olduğunu açıklar. Şefaatin bireysel kurtuluş ve ümmetin genel affı açısından taşıdığı önem vurgulanır. Birinci bölümde, iman ve amelin mahiyeti ve bunların şefaatte ilişkisi ele alınır. Râzî, iman ve amelin İslam'daki konumunu net bir şekilde ortaya koyarak, iman sahibi bir kişinin günahlarına rağmen şefaate nail olabilme ihtimalini tartışır. İkinci bölümde, şefaatin türleri detaylı bir şekilde ele alınır. Râzî, şefaatin sadece peygamberlere mi yoksa diğer salih kişilere de mi ait olduğunu inceler ve Ehl-i Sünnet ile Mu'tezile arasındaki farklı görüşleri mukayeseli bir şekilde analiz eder. Üçüncü bölüm, cennet vaadi (*el-va'd*) ve cehennem tehdidi

⁹² Fahreddîn Râzî, *el-Kadâu ve'l-Kader*, thk. Mustasım Billâh Bağdâdî (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1994).

(*el-vaîd*) konularını işler. Mu'tezile'nin, büyük günah işleyen Müslümanların ebedi olarak cehennemde kalacağı görüşü detaylı bir şekilde ele alınır ve bu görüşün dayandığı deliller tartışılır. Râzî, Ehl-i Sünnet'in büyük günah işleyenlerin cehennemde ebedi kalmayacağı görüşünü aklî ve naklî delillerle temellendirir. Dördüncü bölümde, şefaate dair deliller incelenir ve Mu'tezile'nin görüşleri karşısında Ehl-i Sünnet'in savunduğu deliller detaylı bir şekilde açıklanır. Burada Râzî, Kur'an ayetleri ve sahih hadisleri kullanarak şefaatin varlığını ve geçerliliğini ortaya koyar. Beşinci ve son bölümde, Ehl-i Sünnet'in şefaath hakkındaki delilleri incelenir ve Râzî, Allah'ın mutlak iradesi ve hikmeti çerçevesinde şefaatin nasıl gerçekleşeceğini detaylı bir şekilde açıklar. Şefaatin bir lütuf ve rahmet olduğu vurgulanır ve bu konuda aklî ve naklî delillerin tutarlılığı sağlanır. Râzî'nin bu eseri, kelâmî düşüncenin metodolojik çerçevesini tam anlamıyla yansıtan, sistematik ve kapsamlı bir çalışmadır. Ehl-i Sünnet ve Mu'tezile arasındaki teolojik farklılıkların net bir şekilde ortaya konulduğu eser, şefaath konusunu teorik ve pratik boyutlarıyla ele alarak bu alanda çalışan araştırmacılar için önemli bir kaynak niteliğindedir. Râzî'nin derin analitik yaklaşımı, konuyu ele alırken aklî ve naklî delilleri büyük bir ustalıkla harmanlaması ve tarafsız bir üslupla farklı görüşleri değerlendirmesi, bu eseri İslam düşüncesinde öne çıkan bir başvuru kaynağı haline getirmektedir. Eser Ahmed Hicâzî es-Sekkâ tarafından 1988 yılında tahkik edilerek Kahire'de yayınlanmıştır.⁹³

19. er-Risâletü'l-Kemâliyye fî'l-Hakâiki'l-Îlâhiyye: Fahreddîn Râzî'nin "*er-Risâletü'l-Kemâliyye fî'l-Hakâiki'l-Îlâhiyye*" adlı eseri, İslam düşüncesinde kelâm ve felsefenin kesişim noktasında derin teolojik ve metafizik meseleleri ele alan önemli bir çalışmadır. Eser, Tanrı'nın zatı, sıfatları, birliği, evrenin yaratılışı, ilahi irade, kader ve insan fiilleri gibi konuları aklî ve naklî deliller çerçevesinde ele alarak kapsamlı bir inceleme sunar. Râzî, Tanrı'nın varlığını zorunlu bir gerçeklik olarak ortaya koyarken, Tanrı'nın zatı ve sıfatları arasındaki ilişkiyi detaylı bir şekilde tartışır. Bu bağlamda Tanrı'nın zatında çoğulluğun imkânsızlığı, varlığının zorunluluğu ve hakikatinin insan aklı tarafından tam anlamıyla kavranamayacağına dair argümanlar geliştirir. Ayrıca Tanrı'nın varlığı ve birliği, felsefî ve kelâmî yöntemlerle temellendirilir. Eserde, ilahi sıfatların mahiyeti ve bu sıfatların zatla ilişkisi üzerine ayrıntılı tartışmalar yapılır. Özellikle Allah'ın ilim, kudret, irade ve hikmet gibi sıfatlarının aklî ve naklî delillerle nasıl temellendirildiği ele alınır. Tanrı'nın zatının bilinemeyeceği ancak sıfatları aracılığıyla kısmen tanınabileceği vurgulanır. Râzî, varlık ve yokluk, zorunlu varlık ve mümkün varlık kavramları çerçevesinde kozmolojik delilleri inceler ve evrenin zorunlu bir varlıktan

⁹³ Fahreddîn Râzî, *eş-Şefâatu'l-Uzmâ fî Yevmi'l-Kiyâme*, thk. Ahmet Hicâzî Sekkâ (Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Turâs, 1988).

sudûr ettiğini savunur. Bu noktada Tanrı'nın yaratma fiilinin sürekliliği ve âlemin sonradan yaratılmışlığı konusu geniş bir şekilde ele alınır. Eserde ayrıca ilahi iradenin evrendeki etkisi ve insan fiillerinin ilahi irade ile nasıl ilişkilendirileceği sorunsalı üzerinde durulur. İnsanın iradesi, özgürlüğü ve sorumluluğu meselesi, kader ve insan fiillerinin yaratılması bağlamında tartışılır. Râzî, insanın fiillerinde cüzi iradeye sahip olduğunu kabul ederken, bu iradenin nihai olarak ilahi iradenin bir yansıması olduğunu vurgular. Evrenin yapısı, kozmolojik düzen ve fizikî âlemin işleyişi, Tanrı'nın yaratma ve irade sıfatlarıyla ilişkilendirilir. Râzî, varlık âleminin bir bütün olarak ilahi hikmet ve iradenin tezahürü olduğunu ifade eder. Bu bağlamda evrendeki hareket, zaman, mekân ve cisimlerin doğası gibi fiziksel konular da incelenir. Râzî'nin eserinde evrenin bir bütün olarak tek bir varlık sistemine dayandığı ve bu sistemin ilahi hikmet tarafından idare edildiği fikri güçlü bir şekilde temellendirilir. "*er-Risâletü'l-Kemâliyye fî'l-Hakâiki'l-Îlâhiyye*", İslam düşüncesinde Tanrı, varlık ve insan arasındaki ilişkiyi anlama çabasının bir yansımasıdır. Râzî, kelam ve felsefi yöntemleri ustalıkla bir araya getirerek, derin metafizik ve teolojik meselelere dair tutarlı bir sistem sunar. Bu eser, İslam düşünce tarihinde metafizik ve teolojinin kesişim noktasında önemli bir kaynak olarak kabul edilir ve Tanrı'nın varlığı ve sıfatlarına dair klasik İslam felsefesi ve kelâmı arasındaki tartışmalara dair önemli ipuçları sunar. Râzî'nin bu eseri, akıl ve vahiy arasındaki dengeyi koruyarak, İslam düşüncesinin entelektüel mirasına kalıcı bir katkıda bulunur. Râzî'nin Farsça olarak telif ettiği bu eser Ali Muhyiddîn tarafından Arapçaya tercüme edilerek 2022 yılında Beyrut'ta neşredilmiştir.⁹⁴

1.10.3. Râzî'nin Tüm Eserlerinin Listesi

Sıra	Kitap Adı	Kitabın Konusu	Kitap hakkında kısa bilgi
1	إحكام الأحكام	Fıkıh Usulü	Şer'î hükümlerin detaylı açıklamaları
2	اختصار دلائل الإعجاز	Belagat ve İcaz	Belagat ve icaz konularının özeti.
3	الإختيارات العلائية في التأثيرات السماوية	Astronomi ve Kozmoloji	Gök cisimlerinin etkileri hakkında inceleme.
4	الأخلاق	Ahlak	Ahlaki erdemler ve ahlak felsefesi üzerine.
5	الأربعين في أصول الدين	Kelam	Kelam ilminin temel konuları.
6	إرشاد النظار إلى لطائف الأسرار	Tasavvuf ve Metafizik	Tasavvufi sırların ve metafizik incelemelerin açıklaması.
7	أساس التقديس	Kelam	Allah'ın sıfatlarının ve tevhidin detaylı açıklaması.

⁹⁴ Fahredîn Râzî, *er-Risâletü'l-Kemâliyye fî'l-Hakâiki'l-Îlâhiyye*, thk. Alî Muhyiddîn - Hâlid Abdülkerîm Tırazî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2022).

8	أسرار التنزيل وأنوار التأويل	Tefsir	Kur'an ayetlerinin tefsiri ve yorumu.
9	الإشارات	Felsefe ve Mantık	Felsefî ve mantıkî argümanların ele alınması.
10	الأشربة	Fıkıh	Furu' fıkıh alanında bir eserdir.
11	اعتقادات فرق المسلمين والمشرکین	Mezhepler Tarihi	Müslüman ve müşrik mezheplerin inanç sistemleri üzerine.
12	الإعراب	Dil Bilgisi	Arapça dilbilgisi kuralları.
13	أغاز أنجام (بالفارسية)	Farsça Edebiyat	Farsça edebi metinler üzerine inceleme.
14	أنس الحاضر وزاد المسافر	Seyahat ve Gezi	Yolculuk güvenliği ve rehberliği.
15	أوصاف الأشراف (بالفارسية)	Tasavvuf (Farsça)	Tasavvufî hayat üzerine (Farsça).
16	الآيات البينات	Tefsir	Kur'an'dan önemli ayetlerin yorumları.
17	البراهین البهائیه (بالفارسية)	Felsefe	Farsça felsefî ve dini bir metin.
18	بست باب (بالفارسية)	Farsça	Farsça bir risale.
19	البيان والبرهان في الرد على أهل الزيغ والطغيان	Kelam ve Eleştiri	Dini şüphelerin ve eleştirilerin reddi.
20	التبيان في المعانى	Dil ve Anlam Bilimi	Dil ve anlam konularının incelenmesi.
21	تحصيل الحق	Kelam ve Felsefe	Kelam meselelerinin detaylı açıklaması.
22	ترجيح مذهب الشافعى وأخباره	Fıkıh	Şafii mezhebinin tercih edilmesi üzerine.
23	التشريح من الرأس إلى الحلق	Tıp ve Anatomi	Anatomi ve insan yapısı incelemeleri.
24	تفسير أسماء الله الحسنى	Kelam	Allah'ın isimlerinin tefsiri.
25	تعجيز الفلاسفة	Kelam	Kelam ilmine dair kolaylaştırılmış bir eser.
26	تنبيه الإشارات	Mantık ve Felsefe	Mantıkî ve felsefî konuların uyarıları.
27	تنسوق نامه (بالفارسية)	Farsça Edebiyat	Farsça bir metin.
28	تهجين تعجيز الفلاسفة (بالفارسية)	Farsça Edebiyat	Farsça bir çalışma.
29	تهذيب الدلائل وعيون المسائل	Kelam	Kelam ve fıkıh meselelerinin özü.
30	الجامع الكبير الملكى فى الطب	Tıp	Tıbbî bilgiler ve uygulamalar.

31	جامع العلوم	Genel Bilimler	Çeşitli bilim dallarını kapsayan genel bir eser.
32	جواب الغيلان	Felsefe	Felsefî ve teolojik sorulara cevaplar.
33	الجواهر الفردى	Kelam	Değerli taşlar ve mücevherlerin incelenmesi.
34	حدائق الأنوار	Ahlak	Tasavvufî hikmet ve öğretiler.
35	الحدوث	Kelam	Dua ve dini ilahiyat üzerine.
36	الحكمة المشرقية	Felsefe,	Doğu felsefesine dair incelemeler.
37	الخلق والبعث	Kelam	Yaratılış ve dirilişin kelamî açıklamaları.
38	الخمسون فى أصول الدين	Kelam	Kelamın temel meselelerine dair.
39	در حقيقة مرج وأحوال الزوج (بالفارسية)	Farsça Tasavvufî İnceleme	Farsça olarak yazılmış tasavvufî bir eser.
40	در راح شناسى (بالفارسية)	Farsça Cerrahi İnceleme	Farsça bir tıbbi inceleme.
41	دار التنزيل وغرة التأويل	Tefsir	Kur'an ayetlerinin tefsiri ve yorumu.
42	دقائق الحقائق	Metafizik	Metafiziksel gerçeklerin detaylı açıklaması.
43	ذم لذة الدنيا	Ahlak	Dünyevi zevklerin zararları üzerine.
44	الرسالة فى التنبيه على بعض الأسرار	Tefsir	Kur'an'daki sırların derinlemesine incelenmesi.
45	الرسالة الكمالية فى الحقائق الإلهية (بالفارسية)	Farsça İlâhi Hakikatler	Farsça ilâhi hakikatlerin incelenmesi.
46	الرسالة المجدية	Kelam	Kelamî meselelerin açıklanması.
47	الرسالة النباحية	İlahiyat	Yedi bölümlük bir dini risale.
48	الرعاية	Fıkıh	Zekat ibadetine dair detaylı açıklamalar.
49	الروض الأريض فى علاج المريض	Tıbbi Tedaviler	Hastalıkların tedavisine dair tıbbi bir çalışma.
50	الزبدة	Tasavvuf	Tasavvufî öğretiler ve kalp temizliği.
51	سراج القلوب	Ahlak	Allah'a yakınlaşma yolları ve kalp temizliği.
52	السر المكتوم فى مخاطبة النجوم	Astroloji ve İlâhi Hikmet	Astroloji ve ilâhi hakikatler.
53	سرور المستجلى لجزء وجود الكلى	Ontoloji	Ontolojik meselelerin analizi.
54	شرح ديوان المتنبى	Edebi Şerh	Edebi ve dini metinlerin şerhi.
55	شرح الإشارات	Mantık ve Felsefe	Mantıkî ve felsefî konuların açıklaması.
56	شرح كليات القانون	Tıp	Tıbbi bilgiler.
57	شرح نهج البلاغة	Dil ve Retorik	Dil ve retorik üzerine.

58	شرح النجاة	Ahlak	Ahlak ve faziletlerin açıklanması.
59	شرح الشفاء	Tıp	Tıbbi incelemeler.
60	شرح سقط الزند	Edebi Yorum	Edebi metinlerin yorumu.
61	شرح عيون الحكمة	Felsefî Şerh	Felsefî ve mantıki açıklamalar.
62	شرح الوجيز في الفقه	Fıkıh	Fıkhi meselelerin yorumu.
63	شفاء العي من الخلاف	Fıkıh	Kelam ve fıkıh meseleleri.
64	الطريقة العلانية في الخلاف	Kelam ve Usul	Kelam ve münazara yöntemleri.
65	الطريقة في الجدل	Kelam ve Münazara	Peygamberlerin masumiyeti hakkında.
66	عصمة الأنبياء	Peygamberlerin Masumiyeti	Mantıki analiz ve düşünsel yöntemler.
67	عمدة النظر ونزهة الأفكار	Mantıki Analiz	Mantıki analiz ve düşünsel yöntemler üzerine bir inceleme.
68	فضائل الصحابة	Sahabe Faziletleri	Sahabelerin faziletleri üzerine detaylı bir çalışma.
69	في الهندسة	Geometri ve Matematik	Geometrik ve matematiksel ilkelerin açıklanması.
70	في إبطال القياس	Fıkıh Usulü	Kıyas yönteminin geçerliliği üzerine eleştiriler.
71	في علم الفراسة	Fizyonomi	Firaset ilminin tanımı ve dayanakları hakkında.
72	في معرفة خطوات الكف وما فيه من الحكمة	Fizyonomi	Paremak ve avuç içlerinin sembolik anlamları hakkında.
73	في الفتن	Kelam	Kıyamet alametleri
74	في نفي الحيز والجهة	Kelam	Allah'ın sıfatları
75	في النبوات	Kelam	Nübüvvet hakkında eserdir.
76	في الرمل	Fal ve Kehanet	Kehanet ve fal uygulamaları üzerine.
77	في السؤال	Soru ve Cevaplar	Soru-cevap yöntemiyle dini meselelerin açıklanması.
78	في تفسير لا إله إلا الله	Kelam	Tevhid akidesinin açıklaması ve yorumu.
79	القضاء والقدر أو شرح أبيات الشافعي	Kelam	Kader ve ilahi takdir meselelerinin açıklanması.
80	قلائد عقود العقيان في مناقب أبو نعمان	Biyografi	Önemli kişilerin biyografileri ve menkıbeleri.
81	لباب الإشارات	Mantık ve Felsefe	Mantıksal ve felsefi açıklamalar.
82	اللطائف الغيائية	Kelam	Kelam ilmi meselelerinin analizi.

83	لوامع البينات شرح أسماء الله الحسنى والصفات	Kelam	Allah'ın isim ve sıfatlarının detaylı yorumu.
84	المعالم فى أصول الدين	Kelam	Kelam meselelerinin açıklanması.
85	المعالم فى أصول الفقه	Fıkıh Usulü	Fıkıh usulü hakkında inceleme.
86	مباحث الحدود	Fıkıh	Ceza hukuku ve had cezaları hakkında.
87	المباحث العمادية فى المطالب المعادية	Felsefe	Maddi konuların felsefi ve kelamî analizi.
88	مباحث الجدل	Mantık	Dini ve felsefi tartışma yöntemleri.
89	المباحث المشرقية	Kelam	Doğu bilimi ve felsefesi üzerine araştırmalar.
90	مباحث الوجود أو مباحث الوجود والعدم	Kelam	Varlık ve yokluğun felsefi temelleri.
91	مباحث فى إبطال التسلسل	Kelam	Sonsuz nedensellik zincirinin eleştirisi.
92	مفاتيح الغيب أو التفسير الكبير	Tefsir	Kur'an tefsiri ve yorumu.
93	المحصول فى علم الأصول	Usul-i Fıkıh	Fıkıh usulü üzerine detaylı inceleme.
94	مناقب الإمام الشافعى	Biyografi	İmam Şafî'nin hayatı ve düşünceleri.
95	المنطق الكبير	Mantık	Mantıki düşünce ve analiz yöntemleri.
96	مسائل فى الطب	Tıp	Tıbbi konular üzerine inceleme.
97	المطالب العالية	Kelam	Mali konular ve ekonomik düzenlemeler.
98	منهاج الرضى	Ahlak	Rıza ve mutluluğun yolları üzerine öğretiler.
99	مؤخذاً جيدة على النحاة	Dilbilgisi Eleştirileri	Dilbilgisi üzerine eleştirel notlar.
100	المبين	Belagat ve Tefsir	Kur'an'ın belagat açısından mucize oluşunun delilleri hakkında.
101	المحرر فى النحو	Nahiv (Dilbilgisi)	Nahiv ilmi ve dilbilgisi kuralları.
102	المحصل أو المحصل فى نهاية العقول فى علم الأصول	Usul-i Fıkıh	Fıkıh usulü meselelerinin analizi.
103	المحصل فى شرح كتاب المفصل	Fıkıh Kitabı Şerhi	Fıkıh kitabı üzerine bir şerh.
104	مختار التخيير	Kelam	Tevhid inancının temelleri.
105	المختصر	Mantık	Dini bilgilerin özetlenmiş hali.
106	الملخص فى الحكمة والمنطق	Mantık	Hikmet ve mantık konularının özeti.

107	المناظرات أو أجوبة المسائل البخارية أو مناظرات فخر الدين الرازي	Felsefe ve Kelam	Felsefi ve Kelam konuları
108	فى بلاد ما وراء النهر	Kelam	Orta Asya'daki yerlerin anlatımı.
109	منتخب درج تنكلوشا	Dil ve Edebiyat	Dil ve edebi incelemeler.
110	المنتخب فى أصول الفقه	Fıkıh Usulü	Fıkıh usulü üzerine detaylı bir çalışma.
111	مصادر إقليدس أو شرح مصادر إقليدس	Matematik ve Geometri	Öklid matematiği ve geometrisinin açıklaması.
112	مشمئل الأحكام	Fıkıh	Fıkhi hükümlerin detaylandırılması.
113	النبض	Kelam	Kesin bilgiye ulaşma yöntemleri.
114	نفثة المصدور	Felsefe	Kelam ve felsefi aktarımlar üzerine.
115	النهاية والبداية فى المباحث القياسية	Mantık	Kıyas yöntemlerinin başlangıç ve sonu.
116	نهاية الإعجاز فى دراية الإعجاز	Kelam	Belagat ve icaz konularının nihai açıklaması.
117	نهاية العقول فى دراية الأصول	Kelam	Usul-i fıkıh meselelerinin nihai yorumu.

Tablo.1: Bu tablo Fethullah Huleyf'in "*Fahrüddîn er-Râzî*" adlı eseri başta olmak üzere farklı eserlerden derlenerek tarafımızca düzenlenmiştir.⁹⁵

⁹⁵ Huleyf, *Fahrüddîn er-Râzî*, 159-165.

İKİNCİ BÖLÜM

FAHREDDİN ER-RÂZÎ'NİN ELEŞTİRİLERİ

2.1. Putperestler

Putperestlik, çok tanrılı dinlerde tanrısal varlıkları temsil eden figürlere tapınmayı ifade eder. Batı dillerinde idolatry ve paganizm, İslâmî kaynaklarda ise veseniyye terimleri bu kavramın karşılığı olarak kullanılır. Yunanca kökenli olan idolatry, eidolon (put, idol) ve latreia (tapınma) kelimelerinden türetilmiş olup, “suret ve temsillere yanlış anlamlar yükleyerek veya yanlış amaçlarla onlara değer verme ve tâzim gösterme” olarak tanımlanır. Latince paganus (köylü, taşralı) kelimesinden türeyen paganizm, Ortaçağ'ın başlarından itibaren Hristiyan olmayan toplulukları ifade etmek için kilise tarafından kullanılmış, XVIII. yüzyıldan itibaren ise çok tanrılı dinî geleneklerdeki putperestliği tanımlayan bir kavram haline gelmiştir. İslam literatüründe ise veseniyye terimi, insan suretindeki putlara gönderme yapan vesen (çoğulu evsân) kelimesinden türemiştir ve genel olarak putperestliği ifade eder. Putperestlere İslâmî kaynaklarda abedetü'l-evsân denilmektedir.⁹⁶

Râzî putperestlere yönelik eleştirilerini, özellikle mantıksal ve akli deliller üzerinden inşa eder. O, putperestliğin akıl ve zaruri bilgiye aykırılığını temellendirirken, doğrudan insan aklının zorunlu olarak kabul ettiği birtakım gerçeklerden hareket etmektedir. Buna göre Râzî, putperestliğin temel sorununu zaruri (apriori) bilgi üzerinden ele almaktadır. Ona göre, akıl sahibi herkes, bir marangozun yonttuğu, şekil verdiği ve parçalarını bir araya getirdiği bir nesnenin, kendi varoluşunun kaynağı olamayacağını ve evrenin yaratıcısı, rızık vereni ve düzenleyicisi olma yetisine sahip olmadığını bilir. Burada "العلم الضَّرُورِي" (zaruri bilgi) kavramı, insan aklının doğuştan ve apaçık şekilde kabul ettiği bilgiler anlamında kullanılmaktadır.⁹⁷ Bu tür bilgiler üzerinde kuşku duyulamaz ve bunlara aykırı bir inanç veya pratik rasyonel olarak kabul edilemez. Râzî, putperestlerin ahşap veya taş nesneleri ilah olarak kabul etmelerinin mantıksal bir tutarsızlık olduğunu belirtmektedir. Bir marangozun elleriyle yonttuğu ve şekillendirdiği bir cismin, insanlara rızık verebilecek, evreni yaratabilecek veya kozmik düzeni sağlayabilecek bir güç taşıması aklen imkânsızdır. Bu bağlamda, Râzî'nin argümanı kozmolojik ve teleolojik delillerle ilişkilendirilebilir. Yaratılmış bir nesnenin yaratıcılık ve rablik vasfına sahip olamayacağı, aklın açık bir gerçeğidir.⁹⁸

⁹⁶ Ahmet Güç, “Putperestlik”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/365.

⁹⁷ Muhammed b. 'Alâ' iddin 'Alî b. Muhammed ed-Dimeşkî İbn Ebî'l- 'İzz, *Şerhu'l- 'Akîdetu't-Tahâviyye*, thk. Ahmed Şâkir (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1997), 1/143.

⁹⁸ Râzî, *Nihâyetü'l-Ukûl fî Dirâyeti'l-Uşûl*, 511.

Râzî, büyük bir insan topluluğunun akıl ve zaruri bilgiyle çelişen bir konuda ittifak edemeyeceğini vurgulamakta ve ortak aklın bir konuda yanılmayacağı ilkesine dayanmaktadır. Buradaki ortak akıl, kolektif rasyonaliteyi temsil eder. Râzî, insan aklının bu tür bir çelişkiye düşmeyeceğini belirterek, putperestliğin akli ve zaruri bilgiye aykırı olduğunu bir kez daha vurgular. Râzî, putperestlerin bu açık mantıksal tutarsızlığı açıklamak için bazı tevillere başvurduklarını belirterek putperestlerin, kendi inanç sistemlerinin akli çelişkilerini örtmek için metaforik veya sembolik yorumlara başvurduklarını ima eder. Ancak Râzî, bu tür tevillerin de zaruri bilgiyle çelişen esas problemi çözemeyeceğini belirtir. Çünkü bir ilah, varoluşsal ve kozmolojik anlamda bağımsız bir varlığa sahip olmalıdır; bir marangoz tarafından yontulmuş bir cismin böyle bir vasfı olamaz.⁹⁹ Râzî, putperestlerin ileri sürdüğü iddiaların taksim yöntemiyle altı temel teville işaret ettiğini ifade ettikten sonra bu tevilleri ele alarak her birini ayrı ayrı çürütmüştür. Bu metodolojik yaklaşımı Râzî'nin tüm eserlerinde görmek mümkündür.

2.1.1. Putperestliğin Tarihsel ve Teolojik Arka Planı

Putperestliğin Arap toplumuna girişi, geleneksel kaynaklarda Amr b. Luhay el-Huzâî ile ilişkilendirilir. Bu süreç, İslam öncesi Arap toplumunun dinî yapısında önemli bir dönüşümü temsil eder. Kalbî'nin rivayet ettiği bilgilere göre, Amr b. Luhay bir kâhin olup cinlerden bir rehberle (rû'yî) iletişim kurmaktaydı. Rivayete göre bu cin, Amr'a Tehâme bölgesinden ayrılıp Cidde'ye gitmesini ve burada bulunan putları alarak geri dönmesini tavsiye etti. Amr, bu tavsiyeye uyarak Cidde'deki putları aldı ve Tehâme'ye getirdi. Daha sonra, hac döneminde tüm Arapları bu putlara tapmaya davet etti. Bu çağrıya birçok kabile lideri karşılık verdi. Bu süreçte, Amr b. Luhay, Ved adlı bir putu Avf b. Adn b. Zeyd el-Lat'a verdi. Avf, bu putu Dûmetü'l-Cendel bölgesindeki Vâdilkurâ'ya götürerek orada ibadet için yerleştirdi. Ayrıca, oğluna Ved'e hizmet etmek üzere bir görev verdi ve soyundan gelenler bu görevi İslam'ın gelişiyle sona erene kadar sürdürdü. Ved putuna adanmış ilk kişi de Avf'un oğlu Abdüved adını almıştır. Bu durum, İslam öncesi Arap toplumunda putperestliğin yayılışında soylar arası bir süreklilik ve kültürel mirasın rolünü göstermektedir.¹⁰⁰ Bu rivayet, putperestliğin yalnızca bireysel bir inanç sistemi değil, aynı zamanda sosyal ve kültürel bir düzen kurma aracı olarak da kullanıldığını ortaya koymaktadır. Amr b. Luhay'ın rolü, dinî önderliğin sosyal ve politik bir güçle nasıl birleştiğini göstermekte ve putperestliğin Arap toplumunda hızlı bir şekilde yayılmasının zeminini

⁹⁹ Râzî, *Nihâyetü'l-Ukûl fî Dirâyeti'l-Uşûl*, 512.

¹⁰⁰ Hâfiz b. Ahmed Hikemî, *Me'âricü'l-Kabûl bi Şerhi Süllemlî'l-Vusûl*, thk. Ömer b. Mahmûd Ebû Ömer (Dammâm: Dâru İbni'l-Kayyim, 1990), 2/464.

açıklamaktadır. Bu durum, İslam'ın ortaya çıkışıyla birlikte karşılaşılan dinî ve kültürel dönüşümlerin temel nedenlerini anlamak için de önemlidir.¹⁰¹

Râzî, putperestliğin kökenlerini ele alırken, insanlığın tarihsel ve sosyolojik arka planına işaret ederek Sâbiîlerin yıldızlara ve tılsımlara dayalı inanç sistemini analiz eder. Ona göre, eski dönemlerde insanların büyük bir kısmı Sâbiî dinine mensuptu ve bu topluluk, yıldızları ilahi varlıklar olduğunu kabul ederek onlara tapınıyordu. Yıldızlara dayalı bu ibadet, kozmolojik bir anlayışa dayanıyor; yıldızların dünyadaki olaylar üzerinde doğrudan bir etkisi olduğuna inanılıyordu. Bu inanç, akıl ve zaruri bilgi ilkeleriyle çelişmektedir; zira yıldızların yaratılmış varlıklar olduğu ve ilahi birer kudrete sahip olamayacağı açık bir gerçektir.

Sâbiîlerin inanç sistemi yalnızca yıldızlara tapınmakla sınırlı kalmamış, aynı zamanda tılsımlar aracılığıyla göksel ve yeryüzü güçleri arasında bir etkileşim kurmaya çalışılmıştır. Râzî, tılsımı, göksel aktif güçlerin yeryüzündeki pasif güçlerle uyumlaştırılarak doğaüstü sonuçlar elde etme çabası olarak tanımlar. Bu uygulamalar belirli kozmik konumlara ve nadir zaman dilimlerine bağlıdır. Râzî'nin ifadesine göre, bu özel zaman dilimleri bin yıl veya daha uzun sürelerde ancak bir kez ortaya çıkabilir. Sâbiîler, bu nadir kozmik olayların gerçekleştiği anlarda büyük tılsımlar inşa etmiş ve bu tılsımların koruyucu, bereketlendirici veya yasaklayıcı güçlere sahip olduğuna inanmışlardır. Bu bağlamda, tılsımların etrafında bir dizi ritüel ve ibadet pratiği şekillenmiştir. Sâbiî liderleri, bu tılsımların kudretini ve nadirliğini vurgulayarak, halkı bu nesnelere hizmet etmeye, onları korumaya ve yüceltmeye teşvik etmişlerdir. Zamanla bu ritüeller, tılsımların bizzat kutsal varlıklar olarak algılanmasına ve nihayetinde tapınma nesneleri haline gelmesine yol açmıştır. Râzî, bu sürecin, akli ve zaruri bilgiye aykırı bir yönelimin nasıl kurumsallaşıp meşrulaştığını açıklamak için önemli bir örnek teşkil ettiğini düşünür. Ona göre, yıldızların ve tılsımların ibadet nesnesi haline gelmesi, insanların akli kapasitelerini kullanmamalarının ve doğa olaylarına ilişkin metafiziksel yorumlarını mutlak hakikat olarak kabul etmelerinin bir sonucudur. Ancak bu tür inançların, zaruri bilgi ve akıl tarafından kesin bir şekilde reddedileceği açıktır.¹⁰²

2.1.2. Râzî'nin Putperest İnançlara Yönelttiği Eleştiriler

Fahreddîn er-Râzî (ö. 606/1210), kelâm geleneğinin en parlak temsilcilerinden biri olarak, akıl ve vahiy arasında kurduğu dengeyle felsefî ve teolojik sorunlara karşı sistemli eleştiriler geliştirmiştir. Onun dikkat çekici eleştirilerinden biri de, tarih boyunca çeşitli toplumlarda etkili olmuş putperestlik anlayışına yöneliktir. Bu bağlamda Râzî, özellikle

¹⁰¹ Güç, "Putperestlik", 34/365.

¹⁰² Râzî, *Nihâyetü'l-Ukûl fî Dirâyeti'l-Uşûl*, 512.

yıldızlara tapma ve tılsımlar aracılığıyla kozmik düzeni etkileme inancına sahip olan Sâbiîlik gibi gelenekleri hedef almış, bu inançları aklî ve dinî açıdan temelsiz bularak detaylı bir biçimde reddetmiştir.

2.1.2.1. Sâbiîliğe Aklî ve Tevhidî Bir Eleştiri

Fahreddin er-Râzî, Putperestliğe yönelik eleştirilerinin ilk temelinde, geçmiş toplumların büyük bir kısmının Sâbiî inançlarına dayandığını ve bu inanç sisteminde yıldızlara tapma ve tılsımlarla uğraşmanın önemli bir yer tuttuğunu belirtmiştir.¹⁰³ Ona göre, Sâbiîler, gökyüzündeki yıldızların ve gezegenlerin güçlü etkiler barındırdığına inanmış, bu gök cisimlerinin etkilerini dünyadaki olaylar üzerinde yönlendirmek amacıyla tılsımlar oluşturmuşlardır.

Râzî'nin eleştirilerinde öncelikle yıldızlara atfedilen kutsiyetin, insan aklının ve tevhid inancının temel ilkeleriyle bağdaşmadığı vurgulanır. Sâbiîler, gökyüzündeki yıldızların ve gezegenlerin insan hayatı üzerinde etkili olduğuna inanmış, bu etkileri yönlendirmek amacıyla tılsımlar ve semboller geliştirmiştir. Râzî'ye göre bu tür bir inanç sistemi, sadece batıl bir kurgu değil, aynı zamanda insanın ibadet yönelişini sapkınlığa sürükleyen tehlikeli bir yapıdır. Zira ibadet yalnızca mutlak anlamda yaratıcı ve kudret sahibi olan Allah'a mahsustur. Tılsımları kutsamak, onları etkili görmek ve bu etkiye boyun eğmek, ibadet mefhumunun içini boşaltmak anlamına gelir. Râzî, tılsımların yıldızlarla bağlantılı olduğuna dair inancı da şiddetle eleştirir. Ona göre bu tür iddialar ne mantıken ne de deneysel olarak doğrulanabilir. Tılsımların ancak bin yılda bir etkili olabileceği şeklindeki yaklaşımlar, spekülasyona dayalıdır ve rasyonel bir temel içermez. Bu tür söylemler, bilimsel düşünceyle çelişmekte, hurafe ile akıl arasında bir tercih yapılması gerektiğinde hakikatin akıldan yana olduğuna işaret etmektedir. Râzî'nin bu yaklaşımı, onun kelâmî söylemindeki rasyonalist tavrın açık bir tezahürüdür. Diğer yandan, yıldızların belirli zamanlarda etkili olduğu düşüncesiyle sınırlanan kozmik düzen anlayışı da ilahi iradenin mutlaklığına gölge düşürmektedir. Râzî, zaman ve mekânın tamamıyla Allah'ın iradesine tabi olduğunu vurgular. Buna göre, Allah'ın kudreti herhangi bir astronomik döngüyle sınırlandırılmaz. Eğer bir tılsımın etkisi, yıldızların özel bir konumuna bağlıysa ve bu konum da örneğin bin yılda bir gerçekleşiyorsa, bu anlayış Tanrı'yı kozmik bir sisteme mahkûm etmek anlamına gelir ki bu, İslâm teolojisinin temeli olan tevhid inancıyla kesinlikle çelişir. Putperestliğin sadece bireysel bir sapma değil, aynı zamanda toplumsal bir yozlaşma biçimi olduğunu da ifade eden Râzî, bu tür inanç sistemlerinin insanları manevî anlamda ifsada

¹⁰³ Sâbiîlik: Güney Mezopotamya'da yaşayan ve ışık-karanlık düalizmine dayalı gnostik inançlarıyla tanınan topluluğun bağlı olduğu dindir. Şinasi Gündüz, "Sâbiîlik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/341.

sürüklediğini belirtir. Toplum, yıldızların etkisine veya tılsımların kudretine inandıkça, yaratıcıyla olan bağı zayıflatır ve gerçek ibadet anlayışından uzaklaşır. Bu durum, cehaletin kurumsallaşmasına, hurafenin yaygınlaşmasına ve sonuçta hikmetten uzaklaşan bir dindarlığın ortaya çıkmasına neden olur. Râzî'ye göre bu tür bâtil inançlar, ferdî ve toplumsal düzeyde telafisi güç bir dejenerasyona yol açmaktadır.¹⁰⁴

Buna göre Fahreddîn er-Râzî, putperestliğin en rafine biçimlerinden biri olan yıldızlara tapınma ve tılsımlara bağlanma anlayışını, aklî düşüncenin ilkeleri ve vahyin temel esasları çerçevesinde geçersiz ilan eder. Ona göre bu tür inançlar, insanı hem metafizik hem epistemolojik düzlemde yanıltmakta, hakikate ulaşma yolunda büyük bir engel teşkil etmektedir. Râzî'nin bu eleştirileri, onun yalnızca bir kelâmcı değil, aynı zamanda hurafe ile mücadeleyi görev edinmiş bir akıl ve hikmet savunucusu olduğunu da ortaya koymaktadır.

2.1.2.2. Yıldız Kültüne Eleştirisi

Fahreddin er-Râzî'nin Putperestlik eleştirilerindeki ikinci temel nokta, yıldızlara tapma ve bu gök cisimlerinin ilahi özelliklere sahip oldukları inancıyla ilgilidir. Râzî, Putperestlerin yıldızları canlı, akıl sahibi ve bilgili varlıklar olarak gördüklerini ve bu anlayışla her bir yıldız için özel bir heykel (heykel veya yapı) yaptıklarını belirtir. Bu heykeller, tapınılan yıldızların simgesel temsilcisi olarak işlev görmüştür.

Fahreddîn er-Râzî'nin putperestliğe yönelik eleştirilerindeki ikinci önemli boyut, yıldızlara ilahi nitelikler atfedilmesi ve bu gök cisimlerine tapınılmasıdır. Râzî, bazı kadim toplumların yıldızları sadece fiziksel varlıklar olarak değil, aynı zamanda akıl ve idrak sahibi, canlı ve etkin varlıklar olarak gördüklerini belirtir.¹⁰⁵ Bu anlayışın doğal bir sonucu olarak, insanlar yıldızların yeryüzündeki temsilcisi olarak kabul ettikleri heykelleri inşa etmiş, bu semboller üzerinden tapınma pratikleri geliştirmiştir. Söz konusu heykeller, doğrudan yıldızlara tapmanın aracı değil, onların sembolik temsilcileri olarak işlev görmüştür. Ancak bu durum, Râzî'ye göre şirkten bir adım bile geride değildir. Zira bir varlığı doğrudan ilahlaştırmak ne kadar sapkınsa, onun temsilini ilahlaştırmak da aynı derecede tevhid inancına aykırıdır.¹⁰⁶ Râzî, bu tür bir yıldız inancının temelindeki ontolojik ve epistemolojik varsayımları reddeder. Yıldızların akıl sahibi varlıklar olduğu inancı, ona göre hiçbir rasyonel temele dayanmamakta ve yaratılış sisteminin hakikatine aykırı düşmektedir. Yıldızlar, Allah'ın yarattığı birer varlıktır; ancak bu varlıklar ne canlıdır ne de bilinç sahibidir. Onlara ilahi güçler atfetmek, yaratılmış olana yaratıcı sıfatları isnat etmektir ki bu, aklen ve dinen reddedilmesi gereken açık bir şirktir.

¹⁰⁴ Râzî, *Nihâyetü'l-Ukûl fî Dirâyeti'l-Uşûl*, 1/512.

¹⁰⁵ Râzî, *Meâlimu Usûli'd-Dîn*, 81.

¹⁰⁶ Râzî, *Nihâyetü'l-Ukûl fî Dirâyeti'l-Uşûl*, 1/512.

Bu tür bir yaklaşım, insanın metafizik yönelişini çarpıtan ve ibadeti gerçek muhatabından saptıran derin bir inanç krizine yol açar. Putperestler açısından yıldızlar yüceltilmiş, ardından onların temsili olarak görülen heykeller kutsanmıştır. Râzî'ye göre ise temsililik, tapınmayı meşru kılmaz. Aksine, fiziksel bir nesneye yönelen ibadet, ilahi hakikatin karartılması anlamına gelir. İbadetin semboller aracılığıyla yönltilmesi, zamanla sembolün öznenin önüne geçmesiyle sonuçlanır ve böylece insanlar hakiki mabudu unutup temsili bir varlığa yönelirler. Bu durum, tevhid inancının özünü zedeleyen tehlikeli bir sapmadır.¹⁰⁷ Râzî, bu anlayışı sadece teolojik değil, aynı zamanda psikolojik ve sosyolojik yönleriyle de eleştirir. Ona göre, insanın fitratında bulunan kutsala yönelme duygusu, yanlış kanalize edildiğinde, hakikatten uzaklaştırıcı ve yozlaştırıcı bir işlev üstlenir. Yıldızlara ve onların sembolik temsilleri olan heykellere yönelen bu ibadet biçimi, Râzî'ye göre sadece bireysel inanç alanında kalmaz, aynı zamanda toplumsal yapıyı da tahrip eder. Toplumda hurafe ve bâtıl inançların yaygınlaşmasına neden olan bu anlayış, bireylerin aklı yetilerini köreltir, düşünceyi dogmalara esir eder ve nihayetinde insanın Allah ile olan sahih ilişkisini zedeler. Bu tür inançlar, bireyin manevî istikametini bozduğu gibi, kolektif bilincin de çürümmesine yol açar. Düşünce alanında doğrudan etkili olan bu sapmalar, ibadet anlayışını da şekilsel, boş ve metafizik derinlikten uzak bir hâle getirir. Râzî'nin bu eleştirileri, onun tevhid ilkesine olan sarsılmaz bağlılığını ve İslâm'ın temel ilkelerini savunmadaki tutarlılığını yansıtır. Ona göre ibadet yalnızca Allah'a yönelmelidir. Yıldızlar, Allah'ın kudretinin bir yansıması olarak görölse bile, hiçbir zaman ilahî vasıflara sahip olamazlar. Zira yaratılmış olanın ibadete layık görülmesi, ulûhiyetin mahiyetini anlamamaktan kaynaklanan bir sapmadır. İslâm kelâmı açısından ibadet, yalnızca aşkın, ezeli ve ebedî olan Allah'a özgüdür; her türlü sembol, temsil veya aracı, ibadet nesnesi haline geldiğinde, tevhidin özüne zarar verir.¹⁰⁸

Dolayısıyla Fahreddîn er-Râzî, yıldızların kutsallaştırılmasını ve onların heykelleri aracılığıyla gerçekleştirilen tapınmaları aklî ve naklî temellerden yoksun, bâtıl inanç kalıntıları olarak değerlendirir. Bu tür bir anlayışın, insanı yaratıcıdan uzaklaştırarak, sembollere yönelttiğini ve böylelikle tevhid inancının özünü zedelediğini ifade eder. Onun bu eleştirileri, sadece dinî bir savunma değil, aynı zamanda aklın yol göstericiliğinde bâtıl olanı teşhir etme çabasıdır. Bu yönüyle Râzî, vahyin saf mesajını korumada entelektüel ve ahlâkî bir sorumluluk üstlenmiş bir mütefekkir olarak öne çıkar.

¹⁰⁷ Hanefi Palabıyık, "Araplarda Putperestlik Ve Hicaz Putlarından/ Beytlerinden Biri Olarak 'Zülhalese'", *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/1 (01 Mayıs 2017), 7-38.

¹⁰⁸ Râzî, *Nihâyetü'l-Ukûl fî Dirâyeti'l-Uşûl*, 1/512.

2.1.2.3. Tevhit ve Şefaât Arasındaki Sınır İhlali

Fahreddîn er-Râzî'nin putperestliğe yönelik eleştirilerinin üçüncü temelinde, geçmiş toplumlarda bazı insanların — özellikle toplumda öne çıkan dinî ya da manevî şahsiyetlerin — vefatlarının ardından kutsallaştırılması ve bu şahısların hatıraları etrafında şekillenen ibadet pratikleri yer alır. Râzî, başlangıçta masum bir saygı ve hatırlama amacı taşıyan bu tür uygulamaların, zamanla doğrudan tapınma biçimlerine evrildiğini ve tevhid inancını zedeleyen sistematik bir şirke dönüştüğünü vurgular. Bu bağlamda, ölmüş kişilerin heykellerinin yapılması, onların suretlerinin önünde dua edilmesi ya da bu vesileyle Allah'a yakınlaşma arzusu, İslam'ın saf ibadet anlayışıyla açıkça çelişmektedir.¹⁰⁹

Râzî'ye göre bu uygulamaların temelinde, şefaât inancının yanlış anlaşılması yatmaktadır. İnsanlar, Allah'a doğrudan ulaşamayacaklarını düşündüklerinden, ölmüş salih zatları Allah'a yakın vasıtalar olarak görmüşler, onların suretlerini yüceltip dualarını onlar üzerinden iletmışlerdir. Ancak bu tür bir yaklaşım, şefaatin mahiyetini tamamen çarpıtmaktadır. Kur'an'ın açık ifadesiyle, şefaât yalnızca Allah'ın izniyle ve O'nun belirlediği ilahî ölçüler içinde mümkündür. Hiçbir varlık, Allah'ın mutlak kudreti karşısında bağımsız bir otoriteye ya da aracı olma hakkına sahip değildir. Bu nedenle, ölmüş kişilerin suretlerine yönelerek yardım beklemek, onları Allah'ın yerine koymak anlamına gelir ki bu da açık bir şirktir. İnsanın,¹¹⁰ yaratılmış bir varlığa ibadet eder hâle gelmesi, Râzî'ye göre ibadetin doğasını da bozmaktadır. İbadet, yalnızca Allah'a yöneltilmesi gereken bir kulluk biçimidir; onun araya aracı koyularak başka bir surette gerçekleştirilmesi, insanın yaratıcı ile olan doğrudan bağını koparır. Bu tür ibadet biçimleri, yalnızca ilahî hakikatten uzaklaşmaya değil, aynı zamanda hakikatin temsilcisi olarak görülen peygamberlik ve velilik kavramlarının da istismar edilmesine neden olmuştur. Peygamberler ve veliler, insanlar için örnek şahsiyetlerdir; ancak bu örneklik, ibadet nesnesi hâline getirilecek kadar kutsanmamaları gerektiği gerçeğini değiştirmez. Onları ululamak adına yapılan heykeller, zamanla Allah'a yakınlaşma vasıtası değil, doğrudan tapınılan nesneler hâline gelmiştir. Râzî, bu tür uygulamaların toplumsal sonuçlarına da dikkat çeker. Zira bu tür ibadet biçimleri, başlangıçta hatıra veya saygı göstergesi olarak görülse de zamanla kutsallık vehmedilen kült nesnelerine dönüşmekte ve böylece toplumda batıl inançların yayılmasına, manevi yozlaşmanın kurumsallaşmasına yol açmaktadır. İnsanlar, ilahî kudreti temsilen kendi elleriyle yaptıkları heykellere yönelmiş, Allah'tan beklenmesi gereken yardımı cansız

¹⁰⁹ Cumhur Demirel, “Kur'an-I Kerîm'de Peygamberlerin Putperestlikle Mücadele Metodu”, *Kırıkkale İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 1/1 (15 Nisan 2016), 9-24.

¹¹⁰ Mehmet Mahfuz Söylemez, “Cahiliye Arap İncancında Putların Yeri”, *Milel ve Nihal* 11/1 (12 Nisan 2016), 9-50.

varlıklardan talep eder hale gelmiştir. Bu tür bir sapma, akıl ve vahyin temel ilkeleriyle çelişmektedir.¹¹¹

Buna göre Fahreddîn er-Râzî, geçmiş toplumların velî ya da peygamber olarak gördükleri kişilere yönelik aşırı saygıdan doğan tapınma biçimlerini aklen ve naklen temelsiz bularak kesin bir dille reddeder. Bu tür bir anlayışın, tevhid ilkesine aykırı olduğunu ve şefaât inancının istismarına dayandığını belirtir. Onun bu eleştirisi, İslam düşüncesindeki tevhid hassasiyetini koruma gayretiyle birlikte, dini sembollerin nasıl zamanla şirk kapısını aralayabileceğini gösteren güçlü bir uyarıdır. Râzî bu tavrıyla, dinin safiyyetini koruma noktasında yalnızca bir kelâmcı değil aynı zamanda tarihsel dinî sapmaları ifşa eden bir münekkî kimliği de sergilemektedir.

2.1.2.4. Kible Anlayışı Üzerinden Putperestlik Eleştirisi

Fahreddîn er-Râzî'nin putperestliğe yönelik eleştirilerinin dördüncü temel noktasını, putların ve heykellerin ibadet esnasında kible edinilmesi oluşturmaktadır. Râzî, geçmiş toplumların önemli bir kısmında, putların yalnızca sembolik nesneler değil, aynı zamanda ilahi kudretin yeryüzündeki tezahürleri olarak görüldüğünü ifade eder. Bu topluluklar, heykellere yönelerek gerçekleştirdikleri ibadetlerinde, yönelişi Allah'a değil, doğrudan bu nesnelere yapmışlardır. Böylelikle, ibadetin yönü ve amacı çarpıtılmış, semboller ilahî özneye dönüştürülmüştür.

Râzî, bu anlayışı kible kavramı üzerinden ele alır ve İslam'daki yönelme bilincini açıklayarak konuya açıklık getirir. Ona göre Müslümanların Kâbe'ye yönelmesi, Allah'a olan ibadetin sembolik bir yönünün ifadesidir. Kâbe, bir ilah değil; Allah'ın belirlediği bir yön noktasıdır. Mü'minler Kâbe'ye yönelirken Allah'a kulluk eder, o yapıya değil.¹¹² Ne var ki putperestler, yöneldikleri putları yalnızca bir sembol değil, kutsallık ve ilahlık atfettikleri nesneler olarak görmüşlerdir. Böylece, kible kavramı özünden saptırılmış ve yaratılmışı ibadet eden bir anlayış gelişmiştir. Bu yaklaşım, Râzî'ye göre yalnızca semantik bir fark değil, aynı zamanda inanç düzeyinde derin bir kırılmadır. Çünkü sembol ile ilah arasındaki çizginin bulanıklaşması, ibadet öznesinin değişmesine yol açar. Müslümanlar açısından Kâbe'ye yönelmek, Allah'a olan birliğe yönelmenin sembolü iken; putperestler açısından putlara yönelmek, yaratılmış bir varlığa kutsallık atfetmenin ve doğrudan ona tapınmanın tezahürüdür. Bu nedenle, kible olarak tayin edilen nesnenin nasıl algılandığı büyük önem arz eder. Râzî, bu

¹¹¹ Râzî, *Nihâyetü'l-Ukûl fî Dirâyeti'l-Uşûl*, 1/512.

¹¹² Ahmet Güç, "Kible", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25/364.

noktada ibadet bilincinin içsel niyetle ve tevhid anlayışıyla bütünleşmesi gerektiğini vurgular.¹¹³

Putların kible olarak kullanılması, Râzî'ye göre sıradan bir yöneliş değil, ibadetin nesnesini değiştiren, dolayısıyla onu bâtil kılan bir sapmadır. İbadet yalnızca Allah'a özgüdür ve ibadetin her aşamasında yönelinilen varlık, Allah'ın zatı olmalıdır.¹¹⁴ Bu nedenle bir heykelin veya cismin ibadetin yönü hâline getirilmesi ister niyetle ister sembolle açıklanmaya çalışılsın, şirki meşrulaştırma riskini taşır. Tevhid ve şirk arasındaki bu hassas çizgi, Râzî'nin tüm kelâmî düşünce sisteminde titizlikle koruduğu esaslardan biridir. Râzî ayrıca bu konuda aklî bir temellendirmeye de başvurur. Ona göre, Allah'ın yarattığı bir varlığın, Allah'a yönelişin kiblesi hâline getirilmesi, mantiken tutarsızdır. Çünkü yaratılmış olan her varlık, kendisiyle ibadet edilecek değil, Allah'ın kudretini yansıtan bir delil olarak okunacak birer işarettir. Bu işaretin bizzat ibadet nesnesi hâline getirilmesi aklın ve aynı zamanda dinin ortak ilkelerine aykırıdır.¹¹⁵

Özetle Fahreddîn er-Râzî, putların kible edinilmesini, sadece sembolik bir yöneliş hatası olarak değil, doğrudan ibadetin yönünü saptıran ve ilahlık sıfatlarını yaratılmışlara atfeden tehlikeli bir şirk biçimi olarak değerlendirir. Kâbe'nin kible olmasıyla putların kible yapılması arasındaki farkı titizlikle ayıran Râzî, yönelmenin anlamını ve hedefini yeniden tevhid zemininde inşa eder. Onun bu eleştirisi, yalnızca geçmiş putperest toplumlara değil, aynı zamanda sembollerini kutsallaştırma eğilimindeki tüm eğilimlere karşı evrensel bir kelâmî uyarı niteliği taşır.

2.1.2.5. Hulûl ve İttihâd İnançlarına Eleştirisi

Fahreddîn er-Râzî'nin putperestliğe yönelik eleştirilerinin beşinci boyutunu, bazı batıl inanç sahiplerinin Allah'ın zatı veya sıfatlarının maddi nesnelerde — özellikle heykellerde ve putlarda — hulûl ettiğine dair iddiaları oluşturmaktadır.¹¹⁶ Bu görüşler, tarih boyunca çeşitli mezhep ve dinî ekoller içinde farklı şekillerde ifade edilmiş; kimi zaman hulûl, kimi zaman ittihâd, kimi zaman da panteist eğilimlerle temellendirilmiştir. Râzî, bu tür yaklaşımları yalnızca kelâmî bir dogma olarak değil, aynı zamanda ciddi aklî çelişkiler içeren metafizik sapmalar olarak görmüş ve bu inançları kapsamlı şekilde reddetmiştir.

¹¹³ Râzî, *Nihâyetü'l-Ukûl fî Dirâyeti'l-Uşûl*, 1/512.

¹¹⁴ Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin, *Kur'an-ı Kerim Meâli* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2011), Fatihâ, 1/4.

¹¹⁵ Râzî, *Nihâyetü'l-Ukûl fî Dirâyeti'l-Uşûl*, 1/512.

¹¹⁶ Hulûl ve İttihâd: İlâhî zâtın veya sıfatların yaratıklardan birine veya tamamına intikal edip onlarla birleşmesi anlamında bir terimdir. Kürşat Demirci, "Hulûl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/340.

Râzî'ye göre, Allah'ın zatı veya sıfatlarının herhangi bir yaratılmış varlığa hulûl edebileceği düşüncesi, Allah'ın mutlak ulûhiyeti, aşkınlığı ve bağımsızlığı ile bağdaşmaz. Çünkü hulûl iddiası, sonsuz ve sınırsız olan bir varlığın, sonlu ve sınırlı bir nesneyle birleşmesini veya o nesnede "yer almasını" kabul etmeyi gerektirir. Bu ise Allah'ın hiçbir şeye muhtaç olmaması ve hiçbir varlığın O'nu kuşatamaması ilkesiyle çelişir. Allah'ın herhangi bir maddi forma hulûl etmesi, O'nun kudretini ve zatını yaratılmışların sınırlarına hapsetmek anlamına gelir ki bu, İslam akaidinde kesin bir reddi gerektirir. Râzî, hulûl ve ittihâd inançlarının aklen tutarsız olduğunu da özellikle vurgular. Çünkü bir varlığın başka bir varlıkla birleşmesi (ittihâd) veya ona hulûl etmesi, her iki tarafın da ontolojik olarak aynı düzlemde bulunmasını gerektirir.¹¹⁷ Oysa Allah ve mahlûk arasında aşılması mümkün olmayan bir varlık düzeyi farkı vardır. Sonsuz olanın sonlu olana dahil olması mantıken mümkün değildir. Eğer bir heykelde ilahi bir sıfatın var olduğuna inanılırsa, bu durumda yaratıcı olanla yaratılmış olan arasındaki fark ortadan kalkar. Bu da tevhit inancının özünü zedeleyen bir iddiadır.¹¹⁸

Râzî ayrıca, putlara ve heykellere ilahî özelliklerin atfedilmesini açık bir şirk olarak değerlendirir. Zira ibadet yalnızca Allah'a yapılır ve O'nun zatı ya da sıfatları herhangi bir yaratılmışı isnat edilemez. Allah'ın isim ve sıfatları, ancak O'na aittir; başka bir varlıkla paylaşılması mümkün değildir. Bu nedenle, heykellerin Allah'ın kudretinin tezahürü olarak görülmesi ve bu yüzden kutsanması, ibadet yönünün tamamen sapmasına yol açar. Yaratılmış bir varlığa yöneltilen her türlü kutsama eylemi, tevhit anlayışına aykırı olduğu gibi doğrudan şirki beraberinde getirir. Râzî, bu noktada Allah'ın zatı ile yaratılmış varlıklar arasındaki ayrımı da titizlikle ortaya koyar. Allah, mekândan ve zamandan münezzehtir; hiçbir cisme hulûl etmez ve hiçbir yaratılmışı benzemez. Putperestlerin ya da bazı tasavvufî eğilimlerin savunduğu gibi Allah'ın bir varlıkla birleşmesi, hakikatte o varlığın ilahlaştırılması anlamına gelir. Bu ise hem aklen hem de naklen geçersizdir. Zira Kur'an ve Sünnet, Allah'ın mutlak farklılığını, benzerden ve eşten münezzehe oluşunu açıkça ifade etmektedir.¹¹⁹ Buna göre Râzî, hulûl ve ittihâd inançlarının tevhit ilkesini doğrudan ihlal ettiğini vurgular. Bu tür inançlar, yaratıcı ile yaratılmış arasında suni bir birlik kurarak Allah'ın aşkınlığına gölge düşürür. Tevhit inancı, Allah'ı her şeyden ayrı ve üstün kabul etmeyi gerektirir; O'nun zatı hiçbir mahlûka benzemez, sıfatları hiçbir nesneyle birleşmez. Dolayısıyla bu tür hulûlî düşünceler, İslam'ın ulûhiyet tasavvurunu kökten tahrif eden sapkın eğilimlerdir.¹²⁰ Özetle ona göre, putperestliğin hulûl ve ittihâd temelli tezahürleri yalnızca bir akide sapması olarak değil, aynı zamanda insan aklını ve

¹¹⁷ Demirci, "Hulûl", 18/340-341.

¹¹⁸ Râzî, *Nihâyetü'l-Ukûl fî Dirâyeti'l-Uşûl*, 1/512.

¹¹⁹ Âli İmran, 3/18.

¹²⁰ Râzî, *Nihâyetü'l-Ukûl fî Dirâyeti'l-Uşûl*, 1/512.

mantığını zedeleyen bâtil inançlardır. Onun bu yaklaşımı, İslam kelâmının tevhit merkezli yapısının ne kadar güçlü temeller üzerinde inşa edildiğini gösterdiği gibi, ilahî olanla beşerî olanı kesin çizgilerle ayırma çabasının da en berrak örneklerinden biridir.

2.1.2.6. Tılsım ve Kutsiyet Temelli Putperestliğe Reddi

Fahreddîn er-Râzî'nin putperestliğe yönelik eleştirilerinin altıncı temelinde, tılsım, kutsiyet ve bereket gibi kavramlara dayalı inanç sistemleri yer alır. Râzî'ye göre, putperest topluluklar ibadet ettikleri nesnelere bu nitelikleri atfederek, onları yalnızca sembolik değil, aynı zamanda metafiziksel olarak da etkili varlıklar gibi görmüşlerdir. Özellikle bazı şahısların — velî veya peygamber olarak kabul edilen kişilerin — kutsiyetine dayanılarak bu kişilere ait heykel ya da temsillere yönelmek, bereket ve Allah'a yakınlık temin etme arzusuyla meşrulaştırılmaya çalışılmıştır. Ancak Râzî, bu yaklaşımı aklî ve şer'î ölçütlerle temelden çürütür.

İlk olarak, bereket ve tılsım kavramlarına yüklenen metafizik anlam, Râzî tarafından açıkça reddedilir. Ona göre, bir nesnenin maddî yapısına Allah'tan bağımsız bir kutsallık atfetmek, doğrudan şirke götüren bir yaklaşımdır. Zira bereketin kaynağı yalnızca Allah'tır ve hiçbir yaratılmış, bu etkiyi kendi başına taşıyamaz. Tılsım gibi nesneler ya da onlara bağlanan güçler, gerçeklikten uzak ve akıldan yoksun vehimlerdir. İlâhi irade dışında hiçbir şeyde bağımsız etki aranması, tevhit ilkesinin açık ihlalidir. Râzî ayrıca, putperestlerin peygamberlik makamına ulaşmış şahısların tavsiyelerine atıfla bu tür uygulamaları haklılaştırmalarını da eleştirir. Ona göre bu tür savunular, tarihsel hakikatin çarpıtılmasıdır. Gerçek peygamberlerin mesajı, insanları yalnızca Allah'a kulluğa çağırarak ve her türden aracı unsuru ortadan kaldırmaktır. Nitekim İslam peygamberi Hz. Muhammed (s.a.v.) başta olmak üzere tüm enbiyâ, putlara ibadeti kesin şekilde reddetmiş, insanları doğrudan Allah'a yönelmeye davet etmiştir. Bu sebeple, peygamberlerin putperestliği meşrulaştırdığına dair her tür iddia asılsız, bağlamından koparılmış ve bâtil bir gerekçedir. Râzî'nin bu bağlamdaki vurgularından biri de şeriatın temel ilkeleriyle ilgilidir. Hz. Peygamber'in getirdiği İslam şeriatı, tevhid esasını merkeze alır ve yaratılmışlara ibadeti kesin olarak yasaklar. Putlara ya da başka nesnelere yönelmek suretiyle Allah'a yaklaşılacağına inanmak, İslam'ın inanç sisteminde hiçbir geçerliliğe sahip değildir. Zira şeriat, ibadeti yalnızca Allah'a tahsis eder ve bu sınırın aşılması halinde tevhidin bozulacağını bildirir. Râzî, bu nedenle putperestliğin sadece mantıksal değil, aynı zamanda şer'î bir sapkınlık olduğunu özellikle vurgular. Öte yandan, putperestliğin ne aklî ne de naklî bir temele dayanmadığını ifade eden Râzî, yaratılmış bir nesneye tanrısal özellikler yüklemenin aklen imkânsız olduğunu belirtir. Akıl, nihayetinde her şeyin kendiliğinden değil,

bir yaratıcı tarafından var edildiğini kavrayabilecek bir kapasitedir. Buna rağmen, bir heykelin veya sembolik bir cismin şefaathat, bereket ya da kutsiyet vesilesi olacağına inanmak, aklın işlevini devre dışı bırakmak anlamına gelir. Vahiy ise bu noktada aklın sezdiği gerçeğı teyit eder: Yaratılmışlara yöneltilen ibadet, neye dayanırsa dayansın, temelsiz ve batıldır.¹²¹

Dolayısıyla Râzî, putlara şefaathatçi rolü yüklenmesini de reddeder. Ona göre, şefaathat yalnızca Allah'ın izniyle mümkündür ve hiçbir nesne ya da kişi, Allah ile kul arasında zorunlu bir aracılık görevini üstlenemez. Bu anlayış, şirkle tevhid arasındaki sınırın tamamen ortadan kalkması anlamına gelir. Râzî'nin yaklaşımında şefaathat, Allah'ın mutlak iradesine bağılı özel bir lütuftur; insanların kendi tahayyüllerine göre kurdukları sembollere veya tılsımlara bu yetkiyi atfetmeleri ise teolojik bir sapkınlıktır.¹²² Özetle Fahreddîn er-Râzî, putperestliğin bereket, kutsiyet, tılsım veya şefaathat gibi gerekçelere dayandırılarak meşrulaştırılmasını hem aklî hem naklî temellerden yoksun bulan köklü bir eleştiriy getirir. Onun bu tavrı, yalnızca putperest uygulamaları değil, aynı zamanda modern dönemde dahi görülebilecek benzer sapma eğilimlerini de hedef alan evrensel bir kelâmî ilke olarak okunabilir. Râzî, bu eleştirileriyle İslam'ın tevhid akidesine sahip çıktığı gibi ibadetin saf, aracısız ve doğrudan Allah'a yönelik olması gerektiğini de güçlü bir şekilde vurgular.

2.2. Maniheizm

Mani, 216 yılında Güney Mezopotamya'da dünyaya gelmiştir. Ailesinin Elkesai adında heterodoks bir Hristiyan mezhebine bağılı olması, Maniheizm'deki Hristiyan unsurların kökeni hakkında önemli ipuçları sunmaktadır. Kaynaklara göre, Mani 12 yaşında bir meleğin kendisine görüldüğünü iddia etmiş ve 24 yaşına geldiğinde "ikizi" (Tavm) adını verdiği bu melekten aldığı vahiylerle dayanarak yeni bir dini hareket başlatmıştır.¹²³ Sâsânî Kralı I. Şâpûr döneminde bu harekete hoşgörüyle yaklaşılmış ve Mani, İran başta olmak üzere geniş bir coğrafyada dinini yayma imkânı bulmuştur. Ancak, Kral I. Behram döneminin sonlarına doğru Mecûsî başrahibi Kartir'in girişimiyle Maniheistlere karşı baskı kampanyaları başlamış, Mani yakalanarak hapsedilmiş ve 276 yılında hayatını kaybetmiştir. Mani'nin takipçileri, onun öğretisini yaymaya devam etmiş ve Mani'yi farklı dinlere mensup topluluklara kendi inançlarına uygun biçimlerde tanıtmışlardır. Mecûsîler onu Zerdüş'tün manevi oğlu olarak, Budistler geleceğın Buda'sı (Maitraya) olarak, Hristiyanlar ise Faraklit olarak görmüşlerdir. Gelişmiş bir misyonerlik ağı sayesinde Maniheizm, Güney İran ve Mezopotamya sınırlarını aşarak Mısır, Anadolu, Avrupa

¹²¹ Râzî, *Nihâyetü'l-Ukûl fî Dirâyeti'l-Uşûl*, 1/512-513.

¹²² Râzî, *Nihâyetü'l-Ukûl fî Dirâyeti'l-Uşûl*, 1/512-513.

¹²³ Ahmet Cevizci, *Paradigma Felsefe Sözlüğü* (İstanbul: Paradigma Yayınları, 1999), 569.

ve Asya'ya kadar ulaşmıştır. IV. yüzyılda Hristiyanlığın en büyük rakiplerinden biri haline gelen bu hareket, VIII. yüzyılda Böğü Han'ın kararıyla Doğu Türkistan'daki Uygurlar'ın resmî dini olmuştur. Ancak VI. yüzyıldan itibaren Batı'da, XII. yüzyıldan itibaren ise Asya'da etkisini kaybetmeye başlamıştır. Müslümanların VII. yüzyılda Mezopotamya ve İran'ı fethetmesinin ardından Maniheistler zimmî statüsüyle yaşamlarını sürdürmüş, genel olarak dinî hoşgörüyü karşılanmışlardır. Ortaçağ boyunca Maniheizm, çeşitli heterodoks Hristiyan mezheplerinin şekillenmesinde etkili olmuştur. VII. yüzyılda Ermenistan'da Paulikanlar, X. yüzyıldan itibaren Balkanlar'da Bogomiller ve XII-XIII. yüzyıllarda Güney Fransa ile Kuzeydoğu İtalya'da Katarlar ve Albigensler üzerinde Maniheizm'in önemli etkileri görülmüştür. Bu akımlar, genellikle Ortaçağ Maniheizmi veya Neo-Maniheizm olarak adlandırılmıştır.¹²⁴

2.2.1. Maniheizm'in Temel İnanç ve İlkeleri

Maniheizm, ışık (nûr) ve karanlık (zulmet) arasındaki kozmik bir mücadeleye dayanan bir dualist inanç sistemidir. Maniheist düşüncenin temel felsefî ve kozmolojik görüşleri, özellikle evrenin nûr ve zulmetin karışımından meydana geldiği fikri etrafında şekillenen inançları detaylandırılmaktadır.¹²⁵

2.2.2. Dualist Kozmoloji ve Nûr-Zulmet Karşıtlığı

Maniheizm, özellikle geç antik çağda Doğu ve Batı kültürlerinde ciddi etkiler bırakmış, Zerdüştilik,¹²⁶ Hristiyanlık ve Budizm gibi geleneklerden çeşitli unsurları sentezleyerek özgün bir kozmoloji geliştirmiş sinkretik (uzlaştırmacı) bir dindir. Bu dinin merkezî metafizik ilkesi, evrenin iki ezeli ve karşıt ilkeye dayandığı inancıdır: Nûr (iyilik, aydınlık, ruh) ve Zulmet (kötülük, karanlık, madde). Maniheist kozmolojiye göre, bu iki töz birbirlerinden mahiyet ve yön itibarıyla farklıdır: Nûr yukarıda, ulvî; Zulmet ise aşağıda, süflî bir düzlemde konumlanmıştır. Varlık düzeni ise bu iki zıt unsurun bir noktada birbiriyle karışmasından ibarettir. Bu karışım neticesinde evren meydana gelmiş, dolayısıyla insan ve doğa hem nûrî hem zulmanî unsurlar taşır hâle gelmiştir. Böylece Maniheistler, evrendeki kötülük olgusunu açıklamak için iki ayrı varlık ilkesine dayalı dualist bir metafizik kurgu inşa etmişlerdir. Fahreddîn er-Râzî, bu tür dualist kozmolojilere karşı güçlü ve sistematik eleştiriler yöneltmiştir.

¹²⁴ Şinasi Gündüz, "Maniheizm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/575.

¹²⁵ Ebû Mansûr Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, thk. Fethullah Huleyf (İskenderiye: Dâru'l-Câmiâtü'l-Mısriyye, 1970), 157.

¹²⁶ Zerdüş'tün tebliğ ettiği, monoteist bir teoloji içeren inanç ve düşüncelerin eski İran inanç ve gelenekleriyle mezc edilmesinden oluşan bir dindir. Mecûsilik diye de adlandırılır. Şinasi Gündüz, "Mecûsilik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/279.

Onun temel itirazlarından biri, bu anlayışın tevhid inancına doğrudan bir tehdit oluşturmasıdır. Zira Râzî'ye göre, varlığın birden fazla ezeli ve bağımsız ilkeye dayanması, Allah'ın yaratıcı birliğini inkâr etmek anlamına gelir. Bu ise, İslam'ın en temel ilkesi olan "Lâ ilâhe illallah" düsturuyla bağdaşmaz. Dualist sistemlerde iyilik Tanrısı ve kötülük Tanrısı şeklinde iki ayrı ve bağımsız fail tasarlandığından, mutlak yaratıcı kudret bölünmekte ve kozmik yetki paylaşılmaktadır. Bu ise ontolojik bütünlüğü bozduğu gibi ilahî mutlaklık kavramını da geçersiz kılar.¹²⁷

Bununla birlikte, Râzî'nin eleştirisi yalnızca teolojik düzlemde kalmaz; aynı zamanda mantıksal ve metafizik çelişkiler açısından da bu dualist tasarımı sorgular. Eğer nûr ve zulmet kendi mahiyetleri itibarıyla bütünüyle zıt ve karşıt iki ilke ise, bu durumda nasıl bir araya gelip birleşebilir, nasıl "karışım" meydana getirebilirler? Ontolojik düzeyde tamamen farklı olan iki şeyin birleşmesi ya imkânsızdır ya da bu iki unsurdan biri diğerine tâbi hâle gelmiştir. Ancak Maniheist doktrinde bu iki unsurun da ezeli ve bağımsız olduğu iddia edildiği için, birinin diğerine üstünlük kurması mümkün değildir. Dolayısıyla nûr ve zulmetin karışarak evreni oluşturduğu tezi, bizzat kendi öncülleriyle çelişmektedir. Râzî bu noktada, metafizik ilkelerin tutarlı bir sistem içinde düşünülmesi gerektiğini vurgular. Zıtlar arasında gerçek bir ontolojik birlik sağlanamıyorsa, bu durumda karışım ifadesi yalnızca mecazî olabilir ve bu da evrenin varoluşuna dair açıklamayı temelsiz kılar.¹²⁸ Ayrıca, bu karışım neticesinde oluşan evrenin hem iyi hem kötü yönler taşıdığı iddiası, kötülüğün kaynağını aşkın bir töze bağlama eğilimi içerir. Râzî, bu noktada teodise anlayışını öne çıkararak, kötülüğün Allah'ın yaratmasıyla değil, kulun tercihiyle ortaya çıktığını; yaratmanın mutlak anlamda iyi olduğunu savunur. Dolayısıyla kötülük, ikinci bir ilahî varlığın eseri değil, özgür iradenin kötüye kullanımıyla ortaya çıkan sınırlı ve geçici bir durumdur. Bu açıdan Râzî'nin, tevhid inancının yanı sıra ahlâkî sorumluluğu korumaya dönük güçlü bir felsefî duruş sergilediği görülmektedir.¹²⁹

Bu çerçevede Fahreddîn er-Râzî'nin Maniheist kozmolojiye yönelik eleştirisi, yalnızca İslâmî inanç esaslarının savunusu değil, aynı zamanda İslam tevhid akidesinin mantıksal tutarlılığın ve metafizik bütünlüğün de müdafaasıdır. Onun reddiyesi, iki zıt varlık ilkesine dayalı herhangi bir dünya görüşünün içsel tutarsızlıklarını ifşa ederken, İslam kelâmının merkezinde yer alan "bir tek yaratıcı" fikrini hem aklî hem de vahyî bir zeminde temellendirmektedir

2. Maniheist Renk ve Algı Sistemine Eleştirisi

¹²⁷ Ebu'l-Feth Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal* (Kahire: Müessesetü'l-Halebî, 2010), 2/49.

¹²⁸ Râzî, *Nihâyetü'l-Ukûl fî Dirâyeti'l-Uşûl*, 1/528.

¹²⁹ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 2/49.

Maniheist kozmolojinin bir diğer dikkate değer yönü, nûr (ışık) ve zulmet (karanlık) ilkelerinin her birine özgü beşer renk ve duyusal özellik atfetmesidir. Bu anlayışa göre nûr âlemine ait renkler kırmızı, beyaz, sarı, yeşil ve mavi gibi parlak ve pozitif çağrışımlı tonlar olarak tanımlanırken, zulmet âlemine ait renkler de benzer biçimde beş unsurdan oluşmakta, ancak olumsuz niteliklerle ilişkilendirilmektedir. Bu renkler sadece sembolik değil, aynı zamanda ontolojik birer belirleyici olarak kabul edilmekte ve evrende gözlenen tüm olguların nûr ya da zulmet menşesine göre değerlendirildiği bir sistem kurgulanmaktadır. Aynı şekilde, nûr ve zulmetin her biri beş duyuyla ilişkilendirilmiş, nûr tarafından algılanan şeylerin mutlak iyilik, zulmet tarafından algılananların ise mutlak kötülük olduğu fikri savunulmuştur.¹³⁰

Bu yaklaşım, mutlak ikilik ilkesine dayalı bir ontolojiyle birlikte, epistemolojik düzeyde de iyi ve kötünün algısal düzlemde kesin çizgilerle ayrıldığını varsaymaktadır. İyilik ve kötülüğün hangi duyularla ve hangi ontolojik kaynağa bağlı olarak kavrandığına dair bu sınıflandırma, Maniheist düşünce sisteminde moral ve metafizik bir kesinlik taşır. Râzî ise, bu tür bir ayırımın sadece teolojik değil, aynı zamanda aklî bakımdan da sorunlu olduğunu belirtir. Zira bir eylem ya da nesnenin mutlak olarak iyi veya kötü kabul edilmesi, yalnızca onun zahirî niteliğine değil, aynı zamanda bağlamına, failin niyetine ve Allah'ın muradına göre değerlendirilmeyi gerektirir. Bu bağlamda, Fahreddîn er-Râzî'nin kelâmî perspektiften ortaya koyduğu temel ilke, iyilik ve kötülüğün kaynağının Allah'ın mutlak iradesi ve adaleti olduğudur. İslam düşüncesinde hayır ve şer, mahiyet itibariyle mutlak zıtlıklar olarak değil, Allah'ın yaratma fiilinin farklı yönleri olarak değerlendirilir. Hayrın yaratılması Allah'ın rahmet ve lütfunun; şerrin yaratılması ise imtihan, hikmet veya adalet yönünün bir tezahürüdür. Dolayısıyla hayır ve şer, iki bağımsız güç arasında süregelen bir kozmik mücadelenin sonucu değil, tek ve mutlak bir kudretin farklı tasarruflarının neticesidir.¹³¹

Râzî'nin bu noktadaki eleştirisi, yalnızca ontolojik düzleme değil, aynı zamanda ahlâk felsefesi açısından da derinlemesine bir itiraz içerir. İslam kelâmında iyi ve kötü olanın belirlenmesi yalnızca insan duyularına ve dışsal algılara değil, ilahî vahyin beyanına ve aklın rehberliğine bağlıdır.¹³² Oysa Maniheizm, iyilik ve kötülüğü metafizik renklere ve duyusal algılara bağlayarak nesnel bir değer yargısı üretmeye çalışmaktadır. Bu da etik göreceliğin bir tür ontolojik sabitlemesi olarak değerlendirilebilir ve İslam düşüncesinin merkezindeki ahlâkî sorumluluk anlayışıyla bağdaşmaz.¹³³

¹³⁰ Râzî, *Nihâyetü'l-Ukûl fî Dirâyeti'l-Uşûl*, 1/526.

¹³¹ Râzî, *Nihâyetü'l-Ukûl fî Dirâyeti'l-Uşûl*, 1/527.

¹³² Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, 22/15; Ebu Bekr İbn Arabî, *el-Avâsım ve'l-Kavâsım*, thk. Ammâr Tâlibî (Mısır: Dâru't-Turâs, 1974), 7/32.

¹³³ Râzî, *Nihâyetü'l-Ukûl fî Dirâyeti'l-Uşûl*, 1/514.

Buradan hareketle, Râzî'nin Maniheist öğretiye yönelttiği eleştiriler, yalnızca bir inanç farklılığına değil, aynı zamanda değerler sistemine ve epistemolojik güvenilirliğe yöneliktir. Renk ve duyular üzerinden iyilik-kötülük ayrımı yapmak, ahlâkı maddeye indirgemek ve böylece insanın özgür iradesini göz ardı etmektir. Oysa İslam kelâmında insan, iyiliği seçme kapasitesine sahip akıl ve irade sahibi bir varlıktır. İyilik ya da kötülük, nesnelerin rengine veya ait oldukları metafizik alana göre değil, insanın bilinçli tercihleri ve bu tercihlerin Allah katındaki karşılığına göre anlam kazanır. Bu değerlendirme ışığında, Fahreddîn er-Râzî'nin Maniheist dualizme karşı ortaya koyduğu kelâmî eleştiri, teolojik olduğu gibi ahlâkî açıdan da özgün bir bütünlük arz eder. İyilik ve kötülüğün mahiyetine dair bu derin ayrım, Râzî'nin metafizik bütünlük ve ilahî adalet anlayışını yansıttığı gibi, Maniheist düşüncenin yüzeysel ve indirgemeci yapısını da gözler önüne sermektedir.

2.2.3. Maniheizmin Ruh Tasavvuru

Maniheist inanç sisteminde, nûr ve zulmet yalnızca soyut metafizik ilkeler olarak değil, aynı zamanda her birine ait özgün bir "ruh" ile özdeşleştirilmiş varlık düzeyleri olarak tasavvur edilmiştir. Bu anlayışa göre, nûrun ruhu iyi, saf ve pasif bir mahiyete sahipken; zulmetin ruhu ise aktif, saldırgan ve yıkıcı bir güç olarak tanımlanır. Zulmetin ruhuna "hâme" adı verilir ve bu ruh çoğunlukla yılan formunda temsil edilerek karanlığın saldırgan doğasını sembolize eder. Bu modelde, zulmetin ruhunun temel amacı, nûru kuşatmak, hapsedmek ve ona galip gelmektir. Dolayısıyla Maniheizm'de kötülük yalnızca var olan bir gerçeklik değil, aynı zamanda kendi başına bilinçli, etkin ve saldırgan bir metafizik aktör olarak inşa edilmiştir.

Bu ikili yapı, Maniheist sistemin temel ontolojik çelişkilerinden birini teşkil eder: iyilik pasif, kötülük aktif olarak sunulmakta ve nûr, kendi içkin gücüyle değil, zulmetin saldırganlığı karşısındaki mağduriyetiyle tanımlanmaktadır. Fahreddîn er-Râzî, bu tür bir anlayışın gerek kelâmî gerekse metafizik açıdan temelden sorunlu olduğunu ifade eder. Zira İslâm inancında iyilik ve nûr, edilgen bir alan değil; bizzat Allah'ın fiili olarak etkin, güçlü ve mutlak irade tarafından belirlenen bir düzlemdir.¹³⁴ Dolayısıyla iyilik, salt bir tepki değil; ilahi kudretin ve hikmetin bilinçli ve yönlendirici bir tezahürüdür. Râzî'ye göre, nûru pasifleştiren ve kötülüğü aktif fail olarak yücelten bir düşünce yapısı, aslında kötülüğü metafizik bir güç ve ilahî yetki ile donatma riskini taşır. Böylece şeytanî olan, yalnızca sapkın bir eğilim değil, başlı başına evrende etkili ve bağımsız bir güç olarak konumlandırılmış olur. Bu ise, tevhid inancına ciddi

¹³⁴ Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, 26/232.

biçimde zarar verir. Çünkü tevhid, bütün fiillerin ve varoluş süreçlerinin Allah'ın bilgisi, iradesi ve kudreti dahilinde cereyan ettiğini kabul eder. Varlık âleminde mutlak anlamda Allah'a rakip olabilecek herhangi bir failin varlığı, İslam'ın ilah tasavvuruyla bağdaşmaz.¹³⁵

Bu çerçevede Râzî, kötülüğün aktif bir varlık ve nûrun pasif bir özne olarak sunulmasını, ahlâkî düzenin ve yaratılış sisteminin ters yüz edilmesi olarak görür. İyilik, yaratılışın asli yönüdür; kötülük ise hayrın yokluğu, ilahi nurun engellenmesi veya kulun yanlış tercihiyle ortaya çıkan geçici bir durumdur. Dolayısıyla kötülüğün amacı olan “nûru esir almak” fikri, yalnızca metafizik olarak değil, teolojik olarak da kabul edilemezdir. Çünkü nûr, Allah'tan kaynaklanan bir lütuf ve irade tezahürüdür; asla esir alınamaz, köleleştirilemez.¹³⁶

Bu değerlendirmeler ışığında Râzî'nin Maniheist ruh anlayışına yönelttiği itiraz, yalnızca kozmolojik bir düzeyde değil, aynı zamanda ahlâkî failiyet, metafizik adalet ve ilahî kudret açısından da derin bir eleştiridir. İyilik ve kötülüğü iki ayrı ruhun savaşı olarak görmek, ahlâkî sorumluluğun yanı sıra ilahî mutlaklığı da gölgede bırakır. Râzî'ye göre, insanın karşı karşıya olduğu iyilik ve kötülük olguları, iki bağımsız gücün değil, tek bir ilahî iradenin sınav ve imtihan düzeni içinde var ettiği imkânlardır. Bu yüzden pasif bir iyilik ve aktif bir kötülük anlayışı, yaratılış amacını ve insanın özgürlük alanını yanlış temsil eder.

2.2.4. Maniheizm'in Kozmik Düzen Tasavvur

Maniheist kozmolojide, evrendeki tüm hareket ve ilişkiler, nûr (iyilik) ve zulmet (kötülük) adlı iki ezeli prensibin kendi içsel doğalarına göre yönelimiyle açıklanır. Bu anlayışa göre nûr, tabiatı gereği hafif olduğu için yukarıya, ulvî âleme doğru yükselme eğilimindedir; zulmet ise ağır ve karanlık olduğundan aşağıya, süflî âleme yönelir. Söz konusu eğilimler, sadece fiziksel yönelimler değil, aynı zamanda hüsün ve kubuhun metafizik düzeyde birbirinden uzaklaşma çabasının sembolü olarak anlaşılır.¹³⁷ Ancak bu iki unsurun bir dönem boyunca karışmış olması, evrendeki dengenin gecikerek oluşmasına neden olmuştur. Maniheistler, bu kozmik çelişkiyi evrende gözlemlenen karmaşa, acı ve kötülüğün varlığına dair bir açıklama olarak sunar.

Fahreddîn er-Râzî, Maniheistlerin bu yaklaşımını kozmolojik düzen anlayışıyla birlikte ahlâkî-metafizik ilkeler bakımından da köklü bir şekilde sorgular. İslâm düşüncesinde, evrende var olan her şeyin kaynağı Allah'tır ve her oluş, mutlak bir ilim, hikmet ve irade ile vücut bulur. Kozmik düzen, zıt kutupların çatışmasıyla değil, tek bir ilahî iradenin hâkimiyetiyle şekillenir.

¹³⁵ Râzî, *Nihâyetü'l-Ukûl fî Dirâyeti'l-Uşûl*, 1/514.

¹³⁶ Râzî, *el-Mahsûl fî İlmi Usûli'l-Fıkıh*, 1/107.

¹³⁷ Hüsün ve Kubuh: İyilikle kötülüğün mahiyetine ve ölçüsüne ilişkin tartışmalara konu olan kelâm, ahlâk ve fıkıh usulü terimidir. İlyas Çelebi, “Hüsün ve Kubuh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/59.

Râzî'ye göre, evrenin dengesini açıklamak için maddî bir hafiflik ve ağırlık anlayışına dayalı metafizik temellendirme yapmak, yaratılışı fiziksel eğilimlere indirgemek anlamına gelir. Bu ise Allah'ın mutlak yaratıcı kudretini gölgeleyen bir yaklaşımdır. Nûrun yukarı çıkma, zulmetin aşağı inme eğilimi gibi ifadeler, Râzî'ye göre ancak fiziksel dünya açısından geçici bir metafor olarak düşünülebilir; ancak bu tür bir açıklama, evrendeki iyilik ve kötülüğün kaynağını metafizik olarak ikiye bölme gibi ciddi bir hatayı da içinde taşır. İyilik ve kötülüğün ontolojik temellerini sadece doğal eğilimlere bağlamak ahlâkî sorumluluğu ve ilâhî adaletin aşkın boyutunu göz ardı eder. Çünkü bu durumda, kötülük kendi başına kaçınılmaz bir eğilim olarak var olur ve insan fiilleriyle ilişkisi ikincil hâle gelir. Oysa İslâm kelâmında kötülük, insanın tercihiyle ortaya çıkan, sınırlı ve Allah'ın ilmi ve hikmetiyle kuşatılmış bir varlık biçimidir.¹³⁸

Bu noktada Râzî'nin ortaya koyduğu teolojik duruş, her türlü zıtlığın ve çatışmanın Allah'ın iradesi dâhilinde anlam kazandığını vurgular. Yaratılmışlar arasındaki farklılık ve zıtlıklar, evrendeki denge ve hikmetin göstergesi olarak kabul edilir; ancak bu zıtlıklar, eşit ve bağımsız metafizik güçlerin çatışması şeklinde değil, Allah'ın birliği içinde açıklanır. Bu çerçevede, evrenin düzeni bir süreliğine bozulmuş ve zamanla yeniden şekillenmiş gibi bir düşünce, yaratılışın sürekliliği ve istikrarına aykırıdır. Râzî, bu tür bir yaklaşımı, Allah'ın kâinatta mutlak tasarruf sahibi olduğu ilkesine ters düşen bir sapma olarak değerlendirir. İyilik ve kötülüğü kendi doğalarına göre yönelen iki töz gibi sunmak, aynı zamanda zaman ve mekân içindeki varlıkların kendi başına bir hareket mantığına sahip olduğu varsayımına dayanır.¹³⁹ Oysa İslâm düşüncesinde her şey, yalnızca Allah'ın takdiri ve iradesiyle hareket eder. Varlıkların doğaları bir yönelim içerebilir; ancak bu yönelim, Allah'tan bağımsız bir metafizik eğilim değil, O'nun kudretinin bir sonucudur. Dolayısıyla iyiliğin “hafif” ve kötülüğün “ağır” oluşu, ancak sembolik düzeyde anlamlı olabilir; mutlak gerçeklik düzeyinde bu ayrımın metafizik bir zemini bulunmamaktadır.

Bu bağlamda değerlendirildiğinde, Fahreddîn er-Râzî'nin Maniheist kozmik eğilim anlayışına yönelik eleştirisi, evrenin düzenini metafizik dualizm değil, ilahî birliğin esası üzerine kuran bir kelâmî duruşu temsil eder. Râzî, sadece evrendeki fiziki yapıyı değil, ahlâkî düzlemi de hikmet ve tevhid ilkesi temelinde anlamlandırır. Bu, İslâm'ın bütünsel yaratılış anlayışı ile Maniheizm'in ikili güçler çatışmasına dayanan felsefesi arasındaki derin ayrımı ortaya koyar.

¹³⁸ Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, 157.

¹³⁹ Râzî, *el-Mahsûl fî İlmi Usûli'l-Fıkıh*, 1/105.

2.2.5. Maniheizm’de Nihai Ayrışma ve Kozmik Denge

Maniheist öğreti, evrenin sonunu mutlak bir ayrışma ilkesi üzerine inşa eder. Bu anlayışa göre nûr ve zulmet, başlangıçta birbirinden bağımsız iki öz olarak var olmuş, kozmik bir temas neticesinde geçici olarak karışmış; ancak zamanla her biri kendi doğal mekânına dönecektir. Nûr yeniden yukarıya, ulvî âleme; zulmet ise aşağıya, süflî karanlıklar diyarına çekilecektir. Böylece evrenin nihai formu, bu iki zıt prensibin ebedî ayrılığı ile tamamlanacak; denge, bu mutlak ayrışma ile sağlanacaktır. Bu yapı, Maniheizmin evreni açıklarken başvurduğu dualist sistemin eschatolojik yansımasıdır: başlangıçta iki öz, karışma, çatışma ve nihayet ayrışma. Bu yaklaşım, İslam düşüncesinde kabul edilen kıyamet ve âhiret tasavvuruyla temelden çelişir. Zira İslam kozmolojisinde evrenin sonu, Allah’ın mutlak takdiri, hikmeti ve adaleti doğrultusunda gerçekleşecek bütüncül bir ilahî planın parçasıdır. Kıyamet, rastgele bir ayrışma süreci değil; kulluğun, adaletin, hesap ve cezanın tecelli edeceği, ahiret nizamının kurulacağı ilahî bir düzenlemeyi temsil eder. Bu nedenle Maniheist anlayışta olduğu gibi, ontolojik olarak birbirine zıt iki varlık ilkesinin ayrışmasıyla değil, tek bir yaratıcı kudretin mutlak hâkimiyetiyle evren sonlanır.¹⁴⁰

Fahreddîn er-Râzî, Maniheist düşüncenin bu ayrışma temelli nihai düzen fikrini teolojik, felsefî ve mantıksal açılardan problemli bulur. Zira bu anlayış, evrendeki düzenin sürekliliğini ve kozmik planın ilahî birlik içinde olduğunu inkâr eder. Nûr ve zulmetin evrende önce karışıp sonra yeniden ayrılacağı fikri, bir tür metafizik döngüsellığe dayanır; bu ise yaratılışı, amaca yönelmiş ilahî bir fiil değil, döngüsel bir doğa yasası gibi yorumlamaya yol açar. Oysa İslam kelâmında evren, başlangıcı ve sonu Allah tarafından belirlenmiş olan teleolojik (amaçlı) bir sistemdir; ne başı ezelî çoğullukla başlar ne de sonu tesadüfî ayrışma ile biter. Râzî’nin bu yaklaşımı, yalnızca teolojik bir ret değil, aynı zamanda ontolojik bir itirazdır. Zira Maniheist sistem, iyiliği ve kötülüğü eşit düzlemde var kılarak, evrendeki çatışmayı ontolojik bir gereklilik olarak takdim eder. Bu ise, kötülüğün Allah’a nispet edilemeyeceği düşüncesiyle birlikte, kötülüğü bağımsızlaştırmak ve ilahî kudretten ayırmak anlamına gelir. İyilik ve kötülük, iki eşdeğer ve ezelî güç olarak sunulduğunda, Allah’ın mutlak iradesi gölgelenmiş olur. Râzî’ye göre bu durum, tevhid inancını zedeleyen en temel çarpıtmalardan biridir.¹⁴¹

Bu bağlamda değerlendirildiğinde, Râzî’nin Maniheist eschatolojiye yönelttiği eleştiri, İslam’ın evren anlayışının tevhid eksenli bütünlüğünü savunma gayretinin bir parçası olarak okunmalıdır. Nûr ve zulmetin metafizik ayrışmasıyla denge bulunduğu fikri, yaratılışın maksadını ve ilahî adaletin hâkimiyetini göz ardı etmektedir. Râzî, böyle bir sistemi reddederek, evrenin

¹⁴⁰ Râzî, *Mefâtîhu’l-Ğayb*, 1/210; Mâtürîdî, *Kitâbu’t-Tevhîd*, 157; Râzî, *İ’tikâdatü Firaki’l-Müslimîne ve’l-Müşrikîn*, 1/526.

¹⁴¹ Mâtürîdî, *Kitâbu’t-Tevhîd*, 157.

başlangıcında ve nihayetinde tek bir yaratıcı iradenin hâkim olduğunu ve evrensel düzenin bu birlik temelinde anlam kazandığını vurgular. Râzî'nin bu eleştirisi, onun yalnızca polemik amaçlı değil, aynı zamanda sistematik ve tutarlı bir teolojik savunma anlayışı içinde hareket ettiğini de ortaya koyar. Dualist sistemlerin reddi, onun kelâmî bütünlük içerisinde geliştirdiği Allah tasavvurunun bir parçası olarak değerlendirilmelidir.

2.2.6. Maniheizm'e Yönelttiği Eleştiriler

Fahreddin er-Râzî'nin Maniheistlere yönelik eleştirileri, akılcı bir çerçevede beş temel makam üzerine inşa edilmiştir. Bu eleştiriler, Maniheist kozmoloji ve metafizik anlayışını detaylı bir şekilde analiz ederek, bu inancın teolojik, felsefi ve mantıksal eksikliklerini ortaya koymayı amaçlar.¹⁴²

2.2.6.1. Nûr ve Zulmetin Hakikati

Râzî, bu iki kavramın mutlak varlıklar olup olmadığını sorgular. etmektedir. Ona göre, karanlık (zulmet), bağımsız bir varlık ya da mevcut bir unsur değildir; aksine, aydınlığın (nûr) yokluğundan ibarettir. Bu yaklaşım, zulmetin kendine özgü bir varlığa sahip olduğunu iddia eden Maniheist görüşlere doğrudan bir reddiyedir. Râzî, aydınlık ve karanlık arasındaki ilişkinin bir tür zıtlık değil, varlık ve yokluk ilişkisi olduğunu savunur.¹⁴³

Bu bağlamda, aydınlığın bir nitelik olarak var olduğu, ancak karanlığın yalnızca aydınlığın bulunmadığı yerlerde bir sonuç olarak ortaya çıktığı vurgulanır. Râzî'nin bu yaklaşımı, özellikle dualist kozmolojilerin temel iddialarından biri olan nûr ve zulmetin birbirine eşit, zıt güçler olduğu düşüncesini çürütmeye yöneliktir. Ayrıca, zulmetin bir varlık olarak tanımlanamayacağını, dolayısıyla onun bir etkiye ya da hükme sahip olamayacağını belirtir. Râzî'nin bu açıklaması, İslam kelimasında "kötülüğün" bağımsız bir varlık değil, iyiliğin (hayır) yokluğu olduğu anlayışıyla paralellik gösterir. Nûr, Allah'ın yaratıcı kudretini ve tecellisini temsil ederken, zulmet ise bu tecellinin eksikliğini ifade eder. Bu yorum, Râzî'nin, Maniheistlerin dualist yaklaşımlarını tevhid inancına uygun bir şekilde eleştirme çabasının önemli bir parçasıdır.¹⁴⁴

Fahreddin er-Râzî, nûrun (ışığın) a'raz (cevhere bağlı bir nitelik) olduğunu dört delille temellendirmiştir. Bu deliller, ışığın mahiyetini açıklamak ve onun bağımsız bir varlık olmadığını göstermek için sunulmuştur. İşte bu dört delilin özeti: Aydınlık (müstenir) ve karanlık (müslim) cisimlerin ortak noktası, her ikisinin de cisim olmasıdır. Ancak bu cisimler,

¹⁴² Râzî, *Nihâyetü'l-Ukûl fî Dirâyeti'l-Uşûl*, 1/514.

¹⁴³ Râzî, *İ'tikâdatü Firaki'l-Müslimîne ve'l-Müşrikîn*, 88; Râzî, *Nihâyetü'l-Ukûl fî Dirâyeti'l-Uşûl*, 1/526.

¹⁴⁴ Râzî, *Nihâyetü'l-Ukûl fî Dirâyeti'l-Uşûl*, 1/526.

ışık ve karanlık özellikleri bakımından farklıdır. Dolayısıyla, cisimlik (cevhervari varlık) ile ışık ve karanlık arasındaki fark, bunların birbirine özdeş olmadığını kanıtlar. Cisimlik, ışık ve karanlıktan bağımsız bir özdür. Bir cisim, başlangıçta karanlık (ışık taşımayan) iken sonradan aydınlanabilir. Cisim olma niteliği ise değişmeden aynı kalır. Bu durum, ışığın cisimden bağımsız ve sonradan kazanılan bir nitelik (a'raz) olduğunu gösterir. Çünkü cisimlik, kalıcıdır; ışık ve karanlık ise geçici ve değişkendir. Güneş doğduğunda, yeryüzü bir anda aydınlanır. Eğer ışık, bir cisim olsaydı, bu aydınlanmanın yavaş yavaş ve kademeli olarak gerçekleşmesi gerekirdi. Çünkü cisimlerin bir yerden başka bir yere hareketi zaman alır. Ancak ışığın aniden ortaya çıkması, onun bir cisim değil, bir a'raz olduğunu kanıtlar.¹⁴⁵

Bir odada ışık varken, güneşle odanın arasındaki açıklık kapatıldığında oda hemen karanlığa bürünür. Eğer ışık bir cisim olsaydı, bu kapatma işlemi sırasında ışığın odada kalması ve karanlığın meydana gelmemesi gerekirdi. Ancak ışık aniden kaybolduğuna göre, onun bağımsız bir cevher değil, bir a'raz olduğu ortaya çıkar. Râzî, bu dört delille ışığın bağımsız bir cevher (cisim) olmadığını, aksine bir a'raz, yani cisimlere bağlı bir nitelik olduğunu ortaya koymuştur. Bu yaklaşım, ışığın mahiyetini metafiziksel bir zeminde açıklamayı ve Maniheistlerin nûru bağımsız bir varlık olarak kabul etme anlayışını reddetmeyi amaçlamaktadır. Râzî'nin bu akılcı temellendirmesi, onun felsefi ve kelimî derinliğini göstermektedir.

Fahreddin er-Râzî, karanlığın (zulmet) bir yokluk hali, yani ışığın bulunmadığı bir durum olduğunu iki delille açıklamaktadır: Râzî, insanın karanlık bir ortamda görme durumunu, tamamen kör bir kişinin haline benzetir. Karanlıkta, göz hiçbir şeyi algılayamaz; bu durum, kör bir insanın görme yetisinin yokluğu ile aynıdır. Kör bir insanın ışığın nasıl bir şey olduğunu bilmemesi gibi, karanlık da ışığın tamamen yok olduğu bir durumdur. Bu nedenle karanlık, bağımsız bir varlık değil, ışığın bulunmadığı bir eksiklik, yani yokluk halidir. Râzî, bir kişinin karanlık bir gecede bir ateşe yakın oturduğunu ve bir diğer kişinin ise bu ateşten uzak bir mesafede bulunduğunu hayal ettirir. Ateşe yakın olan kişi, aydınlıktan dolayı çevresini görebilirken, ateşe uzak olan kişi karanlıkta kalır ve hiçbir şey göremez. Burada karanlık, ışığın ulaşmadığı bir durum olarak ortaya çıkar. Bu durum, karanlığın bağımsız bir varlık olmadığını, aksine ışığın bulunmadığı bir durum olduğunu kanıtlar. Bu iki delil, karanlığın metafiziksel bir yokluk hali olduğunu, bağımsız bir varlık olmadığını açıkça ortaya koyar. Râzî'nin bu açıklamaları, Maniheistlerin karanlığı bağımsız bir varlık olarak tanımlayan dualist anlayışını reddetmekte ve İslam düşüncesinin tevhid merkezli kozmolojik anlayışıyla uyumlu bir argüman

¹⁴⁵ Râzî, *Mefâtiḥu'l-Ğayb*, 13/78.

sunmaktadır. Bu yaklaşım, İslam kelimasında ışık ve karanlık gibi kavramların felsefi temellerini tartışmak için önemli bir örnek teşkil eder.

Fahreddin er-Râzî, karanlığın (zulmet) bağımsız bir gerçeklik değil, ışığın yokluğundan kaynaklanan bir durum olduğunu açıklamasını, ateş ve mesafe üzerinden verdiği örnekle detaylandırmaktadır. Ona göre: Bir ateşe yakın olan kişi, ateşin ışığı sayesinde çevresini net bir şekilde görebilirken, uzak bir noktada bulunan kişi, ışığın ulaşmadığı karanlık bir ortamda kalır. Ancak burada dikkat çeken nokta, ateşe yakın olan kişinin, uzakta bulunan kişiyi görememesi ve bu mesafenin karanlık (zulmet) olarak algılanmasıdır. Buna karşılık, uzak kişi ateşe yakın olan kişiyi görebilir ve aradaki hava onun açısından aydınlık gibi algılanır. Râzî, bu örnekten hareketle şu çıkarımı yapar: Eğer karanlık, bağımsız bir nitelik (keyfiyet) olsaydı, aynı hava aydınlık ve karanlık gibi algılanamazdı. Ancak, iki farklı gözlemci açısından havanın durumu değişkenlik gösterdiğine göre, karanlık bağımsız bir varlık ya da gerçeklik değil, ışığın yokluğu olarak tanımlanabilir.¹⁴⁶

Râzî, bu analizle nûr (ışık) ve zulmet (karanlık) kavramlarının hakikatini açık bir şekilde ortaya koyar. Ona göre, karanlık, metafiziksel bir yokluk halidir ve bağımsız bir varlık değildir. Bu yaklaşım, Maniheiztlerin karanlığı bağımsız bir unsur olarak tanımlayan dualist anlayışını reddetmekte ve İslam'ın tevhid merkezli metafizik anlayışını savunmaktadır. Râzî, bu argümanı ile karanlık ve aydınlık arasındaki ilişkiyi akılcı bir temelde açıklamış ve kelamın ışık ve karanlık kavramlarına dair felsefi derinliğini göstermiştir.

2.2.6.2. Nûr ve Zulmetin Hükümleri

Fahreddin er-Râzî, nûr (ışık) ve zulmetin (karanlık) hükümlerini dört madde hâlinde izah ederek, bu kavramların metafiziksel durumunu ve varlık yapısını açıklamaktadır.¹⁴⁷ Ona göre, nûr ve zulmetin hükmüne ilişkin ilk maddede, dualistlerin bu iki unsuru cisimlerin özüne (zât) dayandırdıkları inancını eleştirir. Dualistlere göre, nûr ve zulmet, cisimlerin zatî özellikleridir. Ancak Râzî, bu görüşü reddederek, cisimlerin yaratılmış (muhtes) olduğunu ortaya koyar. Eğer dualistlerin iddiası doğru olsaydı, nûr ve zulmetin de yaratılmış olması gerekirdi. Çünkü yaratılmış bir cisim, kendisine ait bir sıfatı (nûr veya zulmeti) yaratıcı olmaksızın taşımaya başlayamaz. Bu bağlamda, bir sıfatın, taşıyıcısı olan cisimden önce var olması mantıksal olarak imkânsızdır. Bu nedenle, nûr ve zulmetin yaratılmış birer "a'raz" (cevhere bağlı durum) olduğu sonucuna ulaşılır. Râzî, nûrun bir a'raz olarak, cisimlerin cevherine bağımlı olduğunu ve bu a'razın varlığının, bir yaratıcıya (fa'il-i muhtar) bağlı olarak

¹⁴⁶ Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, 12/479.

¹⁴⁷ Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, 2/314.

açıklanabileceğini belirtir. Nûrun cisimlerde bulunması, cisimlerin varlığından ayrı düşünülemez ve bu durum, nûrun yaratılmış (muhtes) olduğunu açıkça gösterir. Zulmet ise, daha önce belirttiği gibi, eğer bir yokluk (adem) durumuysa, zaten bir varlık olarak tartışılmaz. Ancak zulmetin sabit bir sıfat (keyfiyet-i sübutiye) olduğu düşünülse bile, bu da onun yaratılmış bir varlık olduğunu kanıtlar. Çünkü sabit bir sıfatın da bir yaratıcı tarafından var edilmesi gerekir. Bu bağlamda Râzî, nûr ve zulmet, cisimlerin zatî bir özelliği değil, sonradan yaratılmış birer niteliktir. Bu yaklaşım, dualistlerin evreni zıt güçlerin ezeli bir çatışması olarak gören anlayışını reddeder ve nûr ile zulmetin yalnızca yaratıcı iradenin bir sonucu olarak var olduğunu ortaya koyar. Bu, İslam kelimasında tevhid ilkesine uygun bir argüman sunar ve dualist inanç sistemlerinin metafizik dayanaklarını çürütür.

Fahreddin er-Râzî, birinci maddeye yönelik bu itirazı ele alırken, dualistlerin evrenin sınırlandırılmaz ve sonsuz olduğuna dair argümanlarını detaylı bir şekilde değerlendirir. Dualistler, evrenin bir sınırı olduğunu kabul etmenin mantıksal bir çelişki doğuracağını iddia ederler. Bu bağlamda, bir kişi evrenin son noktasında durduğunda, ya bu sınırın ötesine geçebilme ihtimali vardır ya da böyle bir ihtimal mümkün değildir. Râzî, bu iki olasılığı ayrı ayrı ele alır: ¹⁴⁸ Eğer bir kişi evrenin sınır noktasında durup bu sınırın ötesine geçebilirse, bu durum, evrenin sınırının ötesinde bir boşluk ya da alanın varlığını gerektirir. Dualistlere göre, bu alan bir "cisim" veya "mekân" olarak düşünülebilir. Ancak bu mekânın varlığı kabul edilirse, o da evrenin bir parçası olur ve böylece evrenin sınırsız olduğu sonucuna ulaşılır. Eğer bu alan da sınırlandırılabilirse, tekrar aynı tartışma başlar ve bu bir kısır döngüye yol açar. Eğer sınırın ötesine geçmek mümkün değilse, bu durum, sınırın bir "cisim" veya "maddî bir engel" tarafından kapatıldığı anlamına gelir. Çünkü "yokluk" (adem-i sırf) bir engel teşkil edemez. Dolayısıyla, bu durumda da evrenin sınırlarının ötesinde bir cisim veya alan olduğu sonucuna varılır ve bu alanın varlığı evrenin sonsuz olduğu fikrini destekler. Râzî, dualistlerin bu argümanını eleştirmek için evrenin sınırlandırılabilir olduğu fikrini akılcı bir temel üzerine oturtur. Ona göre, bu tür argümanlar, cisimlerin ve mekânın yaratılışına ilişkin İslami metafiziği anlamaktan uzak bir yaklaşımı temsil eder. Sonsuzluk yalnızca Allah'a ait bir sıfattır ve yaratılmış varlıkların doğasında sonsuzluk barındırması mümkün değildir. Bu nedenle, evrenin sınırlandırılabilir olduğunu ve nûr ile zulmetin yaratılmış bir düzenin parçaları olduğunu savunur. Dolayısıyla Râzî, dualistlerin evrenin sonsuz olduğu iddiasını mantıksal bir çerçevede sorgulamakta ve onların gerekçelerini çürütmektedir. Bu, İslam kelimasında tevhid inancını savunmaya yönelik önemli bir yaklaşımı temsil eder.

¹⁴⁸ Râzî, *Nihâyetü'l-Ukûl fî Dirâyeti'l-Uşûl*, 1/529.

Fahreddin er-Râzî, nûr ve zulmetin hükmüne ilişkin ikinci maddede, dualistlerin nûr ve zulmetin sonsuz olduğunu iddia eden görüşlerini eleştirir. Dualistlere göre, nûr ve zulmet, evrenin iki zıt unsuru olarak tüm yönlerde sonsuz bir şekilde uzanır. Ancak bu sonsuzluk, her bir unsurun diğerine ulaştığı noktada sona erer. Buna göre, nûr, sadece alt yönde (tehâ) sınırlandırılmıştır; zulmet ise yalnızca üst yönde (fevk) sınırlandırılmıştır. Dualistler, bu görüşlerini iki temel argümana dayandırırılar:¹⁴⁹

Birinci argüman, cisimlerin mutlak anlamda sınırlandırılmayacağını ve dolayısıyla cisimlerin sonsuz olduğunu öne sürer. Buna göre, nûr ve zulmetin de birer cisim olduğuna inanıldığından, bu unsurların da sonsuz olması gerektiği sonucuna ulaşılır. İkinci argüman ise, özellikle nûr ve zulmetin yapısal özelliklerinin sınırlı olamayacağını ve bu iki unsurun kendi özel doğalarından kaynaklanan bir zorunlulukla sonsuz olduklarını savunur. Râzî, bu iddiaları, mantıksal ve metafiziksel temelleriyle sorgular. Ona göre, cisimlerin ve niteliklerin sonsuz olduğu varsayımı, İslam'ın yaratılış anlayışıyla bağdaşmamaktadır. Sonsuzluk, yalnızca Allah'ın zatına ait bir sıfat olup, yaratılmış hiçbir varlık ya da nitelik bu sıfatı taşıyamaz. Ayrıca, nûr ve zulmet gibi birbirine zıt unsurların herhangi bir yönde sonsuz oldukları iddiası, onların aynı anda sonsuz ve de sınırlandırılmış olmasını gerektirdiği için bir çelişki barındırır.

Râzî'nin eleştirisi, dualistlerin metafiziksel çerçevesini reddederek, nûr ve zulmetin yaratılmış, sonlu ve geçici nitelikler olduğunu vurgular. Bu yaklaşım, nûr ve zulmetin varlık sebebini Allah'ın iradesine bağlayarak tevhid ilkesini destekler ve dualist öğretilerin akıl dışı unsurlarını çürütmeye yönelik bir argüman sunar. Fahreddin er-Râzî, nûr ve zulmetin hükmüne ilişkin ikinci maddeye yönelik itirazları ele alırken, dualistlerin ileri sürdüğü argümanların mantıksal ve metafiziksel zayıflıklarını ortaya koymaktadır. Dualistler, nûr ve zulmetin hareketlerine dayanarak, bu unsurların sonsuz olduğunu savunmuşlardır. Onlara göre, nûrun doğal olarak yukarı doğru yükseldiği, zulmetin ise aşağıya doğru hareket ettiği gözlemlenmektedir. Bu durum, nûr ve zulmetin sınırlarının olmadığına işaret eder. Ancak Râzî, bu argümanları sistematik bir şekilde çürütür.¹⁵⁰

Dualistler, nûr ve zulmetin sınırlı olduğunu varsaydıklarında, bu unsurların hareketlerinin neden durmadığını ve daha ileri bir noktaya ulaşmadığını sorgularlar. Eğer nûr yukarı doğru hareket etmeye devam edebilseydi, sonsuz bir şekilde yükselmesi gerekirdi. Aynı şekilde, zulmetin aşağı doğru sınırsız bir şekilde inmesi gerekirdi. Bu nedenle, onların iddiasına göre, nûr ve zulmetin sınırı olmadığı sonucuna ulaşılır. Ancak Râzî, bu argümana mantıksal bir çerçevede cevap verir. Öncelikle, Râzî, nûr ve zulmetin hareketlerinin sonsuz olduğu

¹⁴⁹ Râzî, *Nihâyetü'l-Ukûl fî Dirâyeti'l-Uşûl*, 1/529.

¹⁵⁰ Râzî, *Nihâyetü'l-Ukûl fî Dirâyeti'l-Uşûl*, 1/530.

varsayımını reddeder. Ona göre, hareket eden bir cismin sınırı vardır ve bu sınır, hareketin başlangıç ve bitiş noktalarıyla belirlenir. Bu bağlamda, nûrun yukarı hareketi veya zulmetin aşağı inişi, sonsuz bir süreç değil, sınırlı bir hareket olarak kabul edilmelidir. Ayrıca, Râzî'ye göre, filozoflar açısından hareket, belirli bir yörüngeye veya düzene bağlıdır. Dolayısıyla, nûr ve zulmet gibi unsurların doğrudan bir "yukarı" veya "aşağı" hareket etmesi zorunlu değildir. İslam'ın metafizik anlayışına göre, hiçbir cismin doğasına hareket zorunluluğu atfedilemez. Nûrun yükselmesi veya zulmetin alçalması, doğal bir gereklilik değil, Allah'ın iradesine bağlıdır. Bu, dualistlerin iddialarını geçersiz kılan temel bir prensiptir. Râzî, hareketin doğal zorunluluk değil, ilahi bir düzenin parçası olduğunu vurgular.¹⁵¹

Bu çerçevede Râzî, nûr ve zulmetin sonsuz olduğu iddiasını bir taraftan mantıksal bir taraftan da teolojik temellerle çürütmektedir. Ona göre, nûr ve zulmetin hareketleri, onların doğasında var olan bir zorunluluk değil, yaratıcı iradenin bir sonucudur. Bu yaklaşım, dualistlerin metafizik sistemine karşı İslam'ın tevhid esasını savunan güçlü bir argüman sunmaktadır.

Fahreddin er-Râzî, nûr (ışık) ve zulmetin (karanlık) hükmüne ilişkin üçüncü maddede, dualistlerin nûru mutlak iyilik, zulmeti ise mutlak kötülük olarak tanımlama anlayışını eleştirir. Dualistlerin bu yaklaşımı, evrendeki her türlü iyiliği nûra, her türlü kötülüğü ise zulmete atfeder. Ancak Râzî, bu görüşü akıl ve gözlem yoluyla de geçersiz kılar. Dualistler, evrendeki iyilik ve kötülük olgusuna dayanarak, iyiliğin nûrdan, kötülüğün ise zulmetten kaynaklandığını iddia ederler. Onlara göre, nûr özünde iyilikle, zulmet ise kötülükle özdeşleşmiştir. Râzî, bu iddiayı reddeder ve zulmetin tamamen kötü, nûrun ise tamamen iyi olamayacağını şu örneklerle açıklar: Zulmet, adalet ve huzur sağlayabilir. Örneğin, bir kimse zulmet sayesinde zulümden kaçabilir ve gizlenebilir. Ayrıca, karanlık, insanların dinlenmesi ve uyuması için gereklidir; bu, insan sağlığı ve iyiliği için vazgeçilmez bir unsurdur. Nûr her zaman fayda sağlamaz. Aşırı parlaklık, gözleri yorabilir ve zarar verebilir. Parlak cisimlere sürekli bakmak, görme yetisini bozabilir. Buna karşılık, siyah renkli şeyler bazen rahatlatıcı olabilir ve göz sağlığı açısından fayda sağlayabilir. Estetik açıdan, siyah renk (örneğin, genç bir kadının saçlarının veya gözlerinin siyahlığı) güzellik ve çekicilik ifade edebilir. Buna karşılık, yaşlı bir kimsenin beyaz saçları veya yüzü her zaman aynı etkiyi yaratmayabilir. Bu durum, zulmetin bile bazı bağlamlarda olumlu bir anlam taşıyabileceğini gösterir. Görme duyusunun nûru olumlu değerlendirmesi, diğer duyuların değerlendirmesiyle aynı değildir. Örneğin, dokunma duyusu, sıcaklık veya serinlik gibi unsurları algılayarak farklı bir bakış açısı sunar. Dolayısıyla, iyilik

¹⁵¹ Râzî, *Nihâyetü'l-Ukûl fî Dirâyeti'l-Uşûl*, 1/530.

ve kötülük kavramlarının nûr ve zulmet üzerinden mutlaklaştırılması doğru bir yaklaşım değildir.

Râzî, dualistlerin iddialarının, evrenin nûr ve zulmetten oluştuğu varsayımına dayandığını belirtir. Ancak bu varsayımın kendisi yanlış bir temele dayanır. Râzî'ye göre, nûr ve zulmetin evrenin yapı taşları olduğu iddiası çürütülecektir. Ayrıca, iyilik ve kötülük olgusunun ilahi hikmet ve yaratıcı iradeye bağlı olduğunu vurgular. İslam kelamında iyilik ve kötülük, yalnızca Allah'ın hikmetine göre anlam kazanan kavramlardır ve nûr ile zulmet gibi fiziksel fenomenlere indirgenemez. Râzî, dualistlerin nûru mutlak iyilik, zulmeti ise mutlak kötülük olarak tanımlama girişimlerini teolojik ve akılcı temellerle reddeder. Ona göre, nûr ve zulmet, yaratılışın hikmetli unsurlarıdır ve her biri bağlama göre faydalı veya zararlı olabilir. Bu yaklaşım, tevhid inancına dayalı bir iyilik ve kötülük anlayışını savunan İslam metafiziği ile uyumludur.¹⁵²

Fahreddin er-Râzî, dualistlerin nûr (ışık) ve zulmet (karanlık) hakkında ileri sürdükleri sıfatları ve bu sıfatlara ilişkin farklılıklarını analiz etmektedir. Dualist inanç sistemine göre, nûr ve zulmetin doğaları belirli sıfatlarla tanımlanmakta, ancak bu sıfatların niteliği ve işlevleri üzerinde görüş ayrılıkları bulunmaktadır.

2.2.6.3. Dünyanın Nûr ve Zulmetten Oluşumu

Dualistler, nûrun şu sıfatlara sahip olduğu konusunda ittifak etmişlerdir: hayat (canlılık), ilim (bilgi), kudret (güç), işitme, görme ve kendi özünden hareket etme. Ancak, bu sıfatların nasıl işlediği ve idrak yetisinin kaynağı konusunda ihtilafa düşmüşlerdir. Maniheistler ise idrak gücünü beş ayrı kuvvet olarak kabul ederler. Onlara göre, görme kuvveti işitme kuvvetinden, işitme ise diğer algılardan farklıdır. Bu ayrım, her duyunun kendine özgü bir güçle işlediği fikrine dayanır. Zulmetin sıfatları konusunda ise dualistler arasında daha fazla farklılık bulunmaktadır. Maniheistler, zulmetin nûr gibi tüm sıfatlara sahip olduğunu kabul eder. Ancak, zulmetin bu sıfatları "kötülük" amacıyla kullandığını, nûrun ise "iyilik" için kullandığını belirtirler. Örneğin, zulmetin hayatı ve bilgisi kötülüğü desteklerken, nûrun bu sıfatları iyilik için kullandığına inanırlar.¹⁵³

Râzî, bu görüş ayrılıklarını özetledikten sonra, bu tür ayrıntılara dalmanın faydasız olduğunu ifade eder. Ona göre, dualistlerin bu sıfatlara ilişkin görüşleri, temel bir teolojik ve metafizik yanlış üzerine inşa edilmiştir. Nûr ve zulmetin sıfatlarını tanımlamaya yönelik bu tür çabalar, gerçekte onların birer yaratılmış fenomen olduklarını göz ardı etmektedir. Bu nedenle,

¹⁵² Râzî, *Nihâyetü'l-Ukûl fî Dirâyeti'l-Uşûl*, 1/531.

¹⁵³ Râzî, *Nihâyetü'l-Ukûl fî Dirâyeti'l-Uşûl*, 1/532.

Râzî, nûr ve zulmetin yalnızca Allah'ın iradesiyle var olan geçici nitelikler olduğunu vurgulayarak, dualistlerin bu konudaki iddialarını reddeder. Fahreddin er-Râzî, dualistlerin evrenin nûr (ışık) ve zulmetin (karanlık) karışımından meydana geldiği iddiasına yönelik eleştirilerini daha da derinleştirerek, bu anlayışın içerdiği çelişkilere dikkat çekmektedir. Dualistlerin, nûrun yalnızca iyiliği, zulmetin ise yalnızca kötülüğü gerçekleştirebileceği iddiasını temel alan kozmolojik yaklaşımları, Râzî'ye göre bir dizi mantıksal ve metafiziksel sorun doğurmaktadır. Bu eleştiriler dört ana başlık altında toplanabilir:

Dualistler, nûrun yalnızca iyilik, zulmetin ise yalnızca kötülük yaptığı bir evrende, bu iki unsurun karışımının ya iyilik ya da kötülük olması gerektiğini savunurlar. Eğer bu karışım iyilikse, nûrun bu iyiliği daha önce gerçekleştirmemiş olması ya kendi tercihi ya da acizliği sebebiyledir. Ancak, nûrun iyiliği terk etmesi, onu bir anlamda kötülük yapan bir unsur haline getirir. Öte yandan, eğer nûr bu iyiliği gerçekleştiremeyecek kadar acizse, bu da onun eksik bir varlık olduğunu gösterir ki bu eksiklik de bir tür kötülüktür. Aynı mantık, zulmet için de geçerlidir. Bu çelişkiler, dualistlerin varsayımlarını geçersiz kılar. Dualistlere göre, bir kişi "Ben zulmetim" dediğinde, bu ifadenin doğruluğu tartışmalıdır. Eğer zulmet gerçekten böyle bir beyanı gerçekleştirebiliyorsa, bu onun iyilik yapma kapasitesine sahip olduğunu gösterir. Bu durumda zulmetin yalnızca kötülüğü gerçekleştirdiği iddiası çürütülmüş olur. Eğer kişi nûr olduğunu iddia ediyor ve bu iddia yanlışsa, nûrun kötülük yapma kapasitesine sahip olduğu ortaya çıkar. Bu durumda, dualistlerin nûr ve zulmetin özelliklerine dair iddiaları bir kez daha geçersiz hale gelir. İnsan Doğasının Çelişkisi Eğer insan, nûr ve zulmetin bir karışımından oluşuyorsa, nûrun yalnızca iyilik yapabildiği ve zulmetin yalnızca kötülük yapabildiği bir evrende, insanların ahlaki sorumlulukları anlamsızlaşır. Emirler, yasaklar, teşvikler ve uyarılar, tamamen deterministik bir evrende geçerli olamaz. Bu, dualist kozmolojinin insanın özgürlüğü ve ahlaki sorumluluğu gibi temel kavramlarla bağdaşmadığını gösterir.¹⁵⁴

Dualistler, gölgeye sahip cisimlerin zulmetten, ışık yayan cisimlerin ise nûrdan oluştuğunu iddia ederler. Ancak Râzî, gölge oluşturmamayan havanın da ışık yaymadığını belirterek, bu iddianın evrendeki gözlemlerle çeliştiğini ifade eder. Dahası, gölgeli veya ışıklı cisimlerin varlığı, onların mutlaka nûr ve zulmetten karışarak oluştuğunu kanıtlamaz. Bazı cisimlerin tamamen nûrdan, bazılarının ise tamamen zulmetten oluşmuş olma ihtimali, dualistlerin tezini geçersiz kılar. Râzî, dualistlerin nûr ve zulmetin karışımına dayalı evren anlayışını mantıksal bir zeminde deneysel gözlemlerle eleştirerek, bu yaklaşımın içerdiği çelişkileri açıkça ortaya koyar. Ona göre, nûr ve zulmet, dualistlerin iddia ettiği gibi evrenin

¹⁵⁴ Râzî, *Nihâyetü'l-Ukûl fî Dirâyeti'l-Uşûl*, 1/532.

temel yapı taşları değil, yaratıcı iradeye bağlı geçici niteliklerdir. Bu yaklaşım, tevhid inancını temellendiren bir argüman olarak, dualist kozmolojinin yanlışlarını çürütmeye yöneliktir.

Fahreddin er-Râzî, dualistlerin nûr ve zulmetin karışımından evrenin oluştuğu görüşünü eleştirirken, bu düşüncenin temelinde yatan felsefi yanlışlara dikkat çeker. Râzî, dualistlerin evrenin oluşumunu açıklamak için benimsedikleri iki temel görüşü açıklayarak, bu görüşlerin mantıksal çelişkilerini ortaya koyar:

Birinci görüşe göre nûr ve zulmetin karışımı "Heyûlâ ve Sûret" olarak tanımlanır.¹⁵⁵ Bu görüş, dualistlerin evreni, filozofların "Heyûlâ" (potansiyel durum) ve "Sûret" (şekil) kavramlarıyla açıklamalarına dayanır. Bu görüşte, evrenin varlığı, nûr ve zulmetin birleşiminden meydana gelir. Nûr, şekil (suret) olarak, zulmet ise potansiyel durum (Heyûlâ) olarak tanımlanır. Râzî, bu bakış açısını eleştirir çünkü filozofların "Heyûlâ" ve "Sûret" kavramları, bir şeyin hem var hem de yok olabileceği bir durumu ima eder ki bu da mantıksal bir çelişkidir. "Heyûlâ" yalnızca bir potansiyel durumdur, mevcut bir varlık değildir, bu da nûr ve zulmetin karışımının gerçek bir varlık meydana getiremeyeceğini gösterir.

İkinci görüş ise her cismin kendi varlığını kabul edebilen ve diğer cisimlerle ilişkili olarak var olan bir doğaya sahip olduğuna dayanır. Bu görüşe göre, zulmet bir "olabilirlik" (imkan) durumu iken, nûr bir "mevcut olma" (vücut) durumudur. Zulmetin, gerçek bir varlık yerine, potansiyel bir durum olarak tanımlanması, ona hiçbir somut gerçeklik kazandırmaz. Nûr ise aktif ve mevcut bir varlık olarak kabul edilir. Bu iki kavramın böylece birbiriyle ilişkilendirilmesi, varlık ile yokluk arasında bir geçiş durumu yaratır ki, bu da doğru bir metafizik anlayışla çelişir. Râzî, bu görüşleri eleştirirken, bir varlık ile potansiyel durum arasındaki farkı net bir şekilde tanımlar. Bir şeyin var olması, yalnızca potansiyel bir durumdan daha fazlasını gerektirir; bu da nûr ve zulmetin birbirine karışmasının mantıksal olarak mümkün olmadığını ortaya koyar. Zulmet, aslında bir yokluk olduğu için ona ait bir varlık anlamı yoktur ve dolayısıyla nûrla birleşmesi imkânsızdır.¹⁵⁶

Râzî, dualistlerin nûr ve zulmetin karışımından oluşan evren anlayışını mantıksal çelişkiler ve metafiziksel hatalarla çürütür. Ona göre, nûr ve zulmet, birbirleriyle karışabilecek unsurlar değildir. Nûr bir varlık, zulmet ise bir yokluk durumudur ve bu nedenle evrenin temel yapı taşları olarak bir araya gelmeleri, mantıksal ve felsefi olarak mümkün değildir. Râzî'nin eleştirisi, evrenin tek bir yaratıcı iradeye dayalı olarak düzenlendiği tevhidci anlayışı savunur.

¹⁵⁵ Heyûlâ: Âlemin ilk maddesi anlamında felsefe ve kelâm terimidir. Osman Karadeniz, "Heyûlâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/294.

¹⁵⁶ Râzî, *Nihâyetü'l-Ukûl fî Dirâyeti'l-Uşûl*, 1/536.

2.2.6.4. Nûr ve Zulmetin Karışımının Hâdis Oluşu

Fahreddin er-Râzî, dualistlerin nûr (ışık) ve zulmetin (karanlık) karışımından evrenin oluştuğu yönündeki iddialarını iki temel açıdan eleştirmektedir. Bu eleştiriler mantıksal ve metafiziksel dayanaklara sahiptir ve dualist kozmolojiyi çürütmeyi hedefler. Fahreddin er-Râzî, dualistlerin evrenin nûr ve zulmetin birleşiminden meydana geldiği iddiasını bu kez "karışımın başlangıcı" meselesi üzerinden eleştirir. Dualistlere göre, evrendeki bu karışım sonradan meydana gelmiştir. Ancak, Râzî bu görüşü iki temel argüman üzerinden çürütmeye çalışır ve dualistlerin iddialarındaki mantıksal tutarsızlıklara işaret eder. Dualistlerin savunusu şu iki temel iddiaya dayanır:

Biricisi nûrun zulmetten kurtulma çabasıdır. Dualistlere göre, nûr her zaman zulmetten kurtulma çabası içindedir. Eğer nûr ve zulmet başlangıçta birbirine karışmış olsaydı, nûrun bu "ebedi kurtuluş isteği" mantıksız hale gelirdi. Çünkü nûrun, başlangıçtan itibaren zulmetle karışmış bir durumda bulunması, bu durumun doğal ve ebedi olduğunu ima ederdi. Ancak, nûrun zulmetten kurtulmak istemesi, bu durumun ezeli olmadığını ve sonradan meydana geldiğini gösterir.

İkincisi ise nûr ve zulmetin doğaları gereği ayrışma eğilimidir. Dualistler, nûrun hafif olduğu ve doğal olarak yukarıya doğru hareket ettiği, zulmetin ise ağır olduğu ve aşağıya doğru hareket ettiği argümanını öne sürerler. Bu iki zıt tabiat, nûr ve zulmetin birleşik bir durumda bulunamayacağını ve karışımın ancak sonradan meydana geldiğini gösterir.

Râzî, birinci iddia için; nûr ve zulmetin ezelde birbirinden ayrı olduğu kabul edilirse, nûrun zulmetle birleşme talebinin mantıksız olacağını ifade eder. Karışımın ezelde gerçekleşmediği kabul edilse bile, aynı mantıkla karışımın sonradan meydana gelmesi de açıklanamaz. Eğer nûr ve zulmet ezelden beri birbirinden bağımsız ve zıt tabiatlara sahip iki unsur olarak kabul ediliyorsa, birinin diğerine yönelmesi, doğal yapısıyla çelişir. Râzî, bu çelişkiye dikkat çekerek, eğer bir şey zıddından kurtulma isteğinde bulunuyorsa, aynı şekilde zıddıyla birleşme isteğinde de bulunabileceğini söyler. Bu durum, dualistlerin argümanını geçersiz kılar.

İkinci iddia için ise Râzî, nûrun hafifliği nedeniyle yükselme, zulmetin ise ağırlığı nedeniyle aşağıya inme eğiliminde olduğu iddiasını kabul etse bile, bu durumun karışımı tamamen imkânsız hale getirdiği sonucuna varılamayacağını ifade eder. Çünkü bir unsurun tabiatına uygun hareket etmesi, her zaman aynı sonucu doğurmaz. Eğer bir zamanda nûr ve zulmetin karışması mümkün oluyorsa, bu durumun başka bir zamanda imkânsız olduğunu

söylemek mantıksızdır. Râzî'ye göre, bir şeyin hükmü zamanın değişmesiyle farklılık göstermemelidir. Bu, dualistlerin iddiasının süreklilik ilkesine aykırı olduğunu ortaya koyar.¹⁵⁷

Râzî, dualistlerin nûr ve zulmetin karışımına dair ileri sürdükleri görüşlerin içerdiği çelişkileri ortaya koyarak, bu iddiaların geçersizliğini vurgular. Ona göre, nûr ve zulmet, zıt tabiatlara sahip olsalar bile, bunların bir karışım oluşturduğunu söylemek mantıksal olarak temelsizdir. Ayrıca, bu karışımın sonradan meydana geldiği iddiası, dualistlerin kendi savundukları ezililik ve zıtlık ilkeleriyle çelişmektedir. Râzî, bu eleştirilerle, dualist evren anlayışını çürüterek, evrenin birliğine ve tevhid esasına dayalı bir yaratılış modelini savunmaktadır.

2.2.6.5. Nûr ve Zulmetin Karışım Sebebi ve Ayrışması

Fahreddin er-Râzî, dualistlerin nûr (ışık) ve zulmetin (karanlık) karışımına dair ileri sürdükleri açıklamaların arkasındaki sebep ve bu karışımdan kurtuluş (خلاص) düşüncelerini beşinci makamda eleştirel bir şekilde analiz etmektedir. Dualistlere göre, bu karışımın meydana gelmesi ve nihai kurtuluşun gerçekleşmesi belirli mekanizmalar üzerinden açıklanmaktadır. Ancak Râzî, bu yaklaşımların temelinde yatan çelişkileri ve mantıksal sorunları ortaya koyar.

Dualistler, nûr ve zulmetin karışımının nedenini açıklamak için "adl" (denge unsuru) adını verdikleri üçüncü bir aracının varlığını ileri sürerler. Bu unsur, nûr ve zulmet arasındaki karışımı mümkün kılan bir aracı olarak görülmektedir. Ancak bu görüş, Maniheiztler ve Beyzaniyye gibi diğer dualist gruplar tarafından reddedilir. Onlara göre, karışımın sebebi nûr ve zulmetin doğalarının birbirini etkilediği bir süreçtir. Şöyle ki: Nûr ve zulmet, varlık sahnesinde birbirleriyle etkileşim halindedir. Bu etkileşim, zulmetin nûr ile temas etmesi ve bazı parçalarının nûra bağlanmasıyla başlamıştır. Bu süreçte, nûr ve zulmet arasında bir "muhalefet" (çatışma) ortaya çıkar ve zulmet, nûr ile karışarak bir birleşim meydana getirir. Dualistlere göre, nûr büyük bir çaba göstererek kendi parçalarını zulmetten ayırmaya çalışmaktadır. Bu ayrışma, evrendeki "aydınlık cisimlerin" (güneş, ay, yıldızlar gibi) varlığıyla mümkün olmaktadır. Bu cisimler, nûr parçalarını toplayarak "büyük nûr" alemine geri göndermektedir. Bu süreç tamamlandığında, tüm nûr unsurları zulmetten ayrılmış olacak ve "hissedilen evren" (bu dünya) sona erecektir. Râzî'ye göre dualistlerin adl (denge unsuru) gibi bir aracıya başvurmaları, varlık ve olaylar arasındaki bağı açıklamakta yetersizdir. Eğer bu aracı unsur gerçekten var olsaydı, nûr ve zulmetin karışımını önceden engelleyebilmesi gerekirdi. Ayrıca, bu üçüncü unsurun kendisi de açıklanmaya muhtaç bir yapıdadır, bu da geriye doğru sonsuz bir zincir (teselsül) problemine yol açar. Râzî, nûrun doğası gereği iyilik, zulmetin ise

¹⁵⁷ Râzî, *Nihâyetü'l-Ukûl fî Dirâyeti'l-Uşûl*, 1/536.

kötülük yaptığını savunan dualist görüşün, bu iki zıt unsurun karışımını açıklayamadığını belirtir. Eğer nûr sadece iyilik yapıyorsa, zulmetle karışmayı neden kabul etmiştir? Bu, nûrun eksik veya zayıf olduğu anlamına gelir ki, bu durum dualistlerin nûr ile ilgili mükemmellik iddialarını çürütmektedir.

Dualistlere göre, nûr parçalarının büyük nûr alemine geri dönmesi evrenin sonlanmasıyla sonuçlanacaktır. Ancak bu süreç, karışımın ezeli olmadığı ve zulmetin nûr karşısında pasif kaldığı anlamına gelir. Râzî'ye göre, bu iddialar, evrendeki düzenin tevhid anlayışına dayalı bir yaratıcı iradeyle açıklandığı İslam metafiziğiyle çelişmektedir. Nûr ve zulmetin tamamen ayrılmasıyla evrenin sona ereceği fikri, dualistlerin evrenin varlığını açıklama çabalarını anlamsızlaştırır. Eğer evren geçici bir karışımdan ibaretse, onun varlık sebebi de tutarsız bir mantığa dayanır.¹⁵⁸

Fahreddin er-Râzî, dualistlerin nûr ve zulmetin karışımına dair görüşlerini, bu karışımın sebebi ve kurtuluş mekanizmaları bağlamında detaylı bir şekilde eleştirir. Ona göre, bu görüşler, akıl ve mantık çerçevesinde derin çelişkiler içermektedir. Râzî'nin yaklaşımı, evrenin tek bir yaratıcı iradenin eseri olduğunu vurgulayan tevhid anlayışına dayalı bir kozmolojiyle, dualist kozmolojinin yanlışlarını açıkça ortaya koyar. Bu eleştiriler, İslam düşüncesinin metafiziksel tutarlılığını destekler niteliktedir.

¹⁵⁸ Râzî, *Nihâyetü'l-Ukûl fî Dirâyeti'l-Uşûl*, 1/537.

SONUÇ

Bu çalışma, Fahreddîn er-Râzî'nin klasik İslam düşüncesi içerisindeki eleştirel metodunu ortaya koymak amacıyla gerçekleştirilmiştir. Özellikle putperestlik, Maniheizm ve natüralizm gibi İslam düşüncesine aykırı kabul edilen sistemlere yönelik eleştirileri, Râzî'nin teolojik, felsefî ve mantıksal yaklaşımlarını ortaya koymasından önem arz etmektedir. Araştırma sürecinde ulaşılan en temel sonuç, Râzî'nin yalnızca bir kelâm âlimi değil, aynı zamanda döneminin entelektüel atmosferini çok iyi okuyan, farklı inanç sistemlerini derinlemesine analiz eden bir düşünür olduğudur. Putperestliğe karşı geliştirdiği eleştirilerde aklî delillere, özellikle de kozmolojik ve teleolojik argümanlara yer vererek tevhid inancını savunmuştur. Maniheizm'in dualist yapısını ise metafizik ve mantıksal düzlemde eleştirerek tek tanrılı bir inanç sisteminin zorunluluğunu ortaya koymuştur. Natüralist düşünceye karşı ise evrenin kendi kendine var olamayacağını, her varlığın bir yaratıcıya ihtiyaç duyduğunu vurgulayan ontolojik ve nedensellik merkezli itirazlar geliştirmiştir.

Râzî'nin eleştirilerinde öne çıkan en belirgin yöntemsel özelliklerden biri, düşünsel olasılıkları tek tek analiz ederek sonuçlara ulaşma yöntemidir. “es-Sebr ve't-Taksîm” olarak bilinen bu yöntem, onun kelam ve mantık geleneği içindeki yetkinliğini göstermektedir.¹⁵⁹ Bunun yanında, akıl ve nakil arasında kurduğu denge, Râzî'nin İslam düşünce tarihindeki özgün yerini pekiştirmiştir. Araştırmanın bir diğer önemli sonucu ise Râzî'nin sadece dönemine değil, çağdaş düşünce tartışmalarına da ışık tutabilecek evrensel argümanlar geliştirmiş olmasıdır. Onun inanç sistemlerini ele alırken izlediği felsefî derinlik ve eleştirel yöntem, günümüz din-bilim-felsefe ilişkilerinde de dikkate alınması gereken bir yaklaşım sunmaktadır. Araştırma Fahreddîn er-Râzî'nin eleştirel düşünce geleneği içindeki yerini belirlemiş, onun kullandığı yöntemleri analiz etmiş ve İslam düşüncesine kazandırdığı epistemolojik katkıları ortaya koymuştur.

Çalışmada Fahreddîn er-Râzî'nin putperestlik ve Maniheizm gibi iki önemli inanç sistemine yönelik eleştirileri sistematik olarak analiz edilmiş; eserlerinde yer alan eleştirilerden elde edilen temel bulgular sunulmuştur. Elde edilen bulgular, Râzî'nin akıl, mantık ve kelâmî yöntem üzerinden inşa ettiği düşünsel çerçeveyi ortaya koymaktadır. Râzî, putperestliği bir taraftan aklî diğer taraftan da zaruri bilgi açısından temelsiz bulur. Ona göre, insanların kendi elleriyle yaptığı ve şekillendirdiği putlara ilahî özellikler atfetmesi, açık bir mantıksal çelişkidir. Bu inancı, “yaratılmış olanın yaratıcı olamayacağı” ilkesiyle reddeder. Ayrıca Râzî, kozmolojik

¹⁵⁹ Başoğlu, “Sebr ve Taksim”, 36/255.

ve teleolojik delillerle, evrenin yaratıcı bir ilah tarafından düzenlendiğini ve bu düzenin cansız varlıklara atfedilemeyeceğini savunur. Râzî, putperest inançların tarihte nasıl ortaya çıktığını da açıklamaya çalışır. Özellikle Sâbiilik gibi geleneklerde yıldızlara ve gök cisimlerine yöneltilen ibadetleri, zamanla metafizik bir boyuta taşınan yanlış anlamaların sonucu olarak değerlendirir. Ona göre, bu tür pratikler aklın ve vahyin ışığında geçerliliği olmayan geleneksel sapmalardır.

Maniheist inanç sisteminin temeli olan ışık ve karanlık düalizmi, Râzî tarafından çok yönlü biçimde eleştirilmiştir. Ona göre, evrende birden fazla mutlak güç bulunduğu iddiası, düzenin varlığına ve ilahî birliğe aykırıdır. Eğer iki eşit ve zıt tanrı söz konusu olsaydı, bu durum evrendeki düzenin bozulmasına yol açardı. Bu nedenle Râzî, kozmolojik (düzen, nizam) ontolojik (varlık anlayışı) düzlemde Maniheist dualizmin geçersiz olduğunu savunur. Ayrıca Râzî, Maniheizmin evrenin yapısına dair ileri sürdüğü metafizik iddiaları akıl ve zaruri bilgi açısından yetersiz bulur. Özellikle "ışık ve karanlık" gibi sembollerin mutlak varlıklar gibi algılanmasının felsefî temelden yoksun olduğunu ifade eder. Eleştirilerde kullanılan yöntemsel yaklaşım dikkat çekicidir. Râzî, özellikle "el-sebr ve't-taksîm" (olasılıkların sabırla ayrıştırılması) yöntemini uygulayarak her inancı kendi içinde değerlendirmekte ve muhtemel yorumları analiz ederek sistematik olarak çürütmektedir. Bu yöntem, onun düşünce sisteminde mantık ve analiz becerisinin öne çıktığını göstermektedir.

Râzî'nin eleştirileri yalnızca felsefî değil, aynı zamanda kelâmî bir duruşa dayanmaktadır. Aklın ilkelerine, zaruri bilgiye ve tevhid inancına dayanan bu eleştiriler, onun düşünce sisteminde akıl ve naklin birlikte kullanıldığını göstermektedir. Bu durum, İslam düşünce tarihinde ve çağdaş teoloji-felsefe tartışmaları bağlamında Râzî'nin eleştirilerini güncel kılmaktadır.

Çalışma, üç ana düşünce sistemine odaklanmıştır. Ancak Râzî'nin Zerdüştlük, Brahmanizm, Yahudilik, Hristiyanlık gibi farklı din ve mezheplere dair değerlendirmeleri de incelenmeye değerdir. Bu tür karşılaştırmalı analizler, Râzî'nin teolojik eleştirilerinin kapsamını daha da genişletebilir. Râzî'nin kullandığı aklî yöntemler, özellikle çağdaş epistemoloji, din felsefesi ve ahlak felsefesi bağlamında yeniden değerlendirilebilir. Râzî'nin "el-sebr ve't-taksîm" yöntemi ile modern analitik felsefe arasında yöntemsel benzerlikler araştırılabilir.

Natüralist düşüncenin günümüzde özellikle bilimsel determinizm bağlamında yeniden tartışıldığı düşünüldüğünde, Râzî'nin argümanları bu tartışmalara teolojik bir perspektif kazandırabilir. Bu çerçevede, Râzî'nin natüralizm eleştirileri, bilimsel materyalizm veya pozitivizm gibi çağdaş görüşlerle mukayeseli olarak ele alınabilir. Râzî'nin çağdaşı veya

öncesinde yaşamış olan Gazâlî ,Cüveynî (v.478/1085), Bâkıllânî (v. 403/1013) gibi diğer kelâm âlimleri ile benzer düşünce sistemlerine karşı kullandıkları argümanlar karşılaştırmalı olarak incelenebilir. Bu sayede Râzî'nin kelam geleneği içindeki özgünlüğü daha net ortaya konabilir. Bu çalışma büyük ölçüde Nihâyetü'l-Ukûl, el-Muhassal ve Tefsîr-i Kebîr gibi eserleri temel almıştır. Gelecek çalışmalarda bu eserlerdeki pasajların Arapça metin analizi yapılabilir; orijinal kelime tercihleri, terminolojik vurgular ve mantıksal yapılar detaylıca incelenebilir. Râzî'nin eleştirel yaklaşımı, özellikle modern Müslüman düşünürler üzerindeki etkisi açısından analiz edilebilir. Bu bağlamda çağdaş kelamcılarının eserlerinde Râzî'ye yapılan atıflar ve benimsedikleri yöntemler üzerine odaklanan bir literatür taraması yapılabilir.

Bu öneriler doğrultusunda gerçekleştirilecek araştırmalar, Fahreddîn er-Râzî'nin daha derinlemesine anlaşılmasına katkı sağlayacağı gibi İslam düşünce geleneğinin modern bilimsel ve felsefî bağlamlarla irtibatlandırılmasına da zemin hazırlayacaktır.

KAYNAKÇA

- Altuntaş, Halil - Şahin, Muzaffer. *Kur'an-ı Kerim Meâli*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2011.
- Âlûsî, Hüsâmüddin. *ez-Zemen fi'l-Fikri'd-Dînî ve'l-Felsefiyyi'l-Kadîm*. Beyrut: el-Müessesetü'l-Arabiyye, 1980.
- Âtî, İbrâhîm el-. *ez-Zemen fi'l-Fikri'l-İslâmî*. Beyrut: Dâru'l-Müntehabî'l-Arabî, 1993.
- Başoğlu, Tuncay. "Sebr ve Taksim". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/255-256. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Cevizci, Ahmet. *Paradigma Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma Yayınları, 1999.
- Çelebi, İlyas. "Hüsün ve Kubuh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/59-63. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Demirci, Kürşat. "Hulûl". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/340-341. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Demirel, Cumhuri. "Kur'an-I Kerîm'de Peygamberlerin Putperestlikle Mücadele Metodu". *Kırkkale İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 1/1 (15 Nisan 2016), 9-24.
- Fehrî, İbn Tilmisânî. *Şerhu'l-Meâlim fi Usûli'l-Fıkh*. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1999.
- Güç, Ahmet. "Kıble". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/364-365. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Güç, Ahmet. "Putperestlik". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/365-368. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Gündüz, Şinasi. "Maniheizm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/575-577. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Gündüz, Şinasi. "Mecûsîlik". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/279-284. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Gündüz, Şinasi. "Sâbiîlik". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/341-344. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Hikemî, Hâfız b. Ahmed. *Me'âricu'l-Kabûl bi Şerhi Sülleminî'l-Vusûl*. thk. Ömer b. Mahmûd Ebû Ömer. Dammâm: Dâru İbni'l-Îzzî, 1990.
- Huleyf, Fethullah. *Fahrüddîn er-Râzî*. Kahire: Dâru'l-Câmiâtü'l-Mısriyye, 1976.
- İbn Arabî, Ebu Bekr. *el-Avâsım ve'l-Kavâsım*. thk. Ammâr Tâlibî. Mısır: Dâru't-Turâs, 1974.
- İbn Ebî Uşaybi'a, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. el-Kâsım. *Uyûnu'l-Enbâ' fi Tabakâti'l-Eṭṭibâ'*. thk. Nizâr Rıdâ. Beyrut: y.y., ts.

- İbn Ebî Uşaybi'a, Ebû'l-'Abbâs Ahmed b. el-Kâsım. *'Uyûnu'l-Enbâ fî Tabakâti'l-Eṭṭibbâ'*. thk. Nizâr Rıdâ. Beyrut: Dâru Mektebetü'l-Hayât, ts.
- İbn Ebî'l-'İzz, Muhammed b. 'Alâ'iddîn 'Alî b. Muhammed ed-Dimeşkî. *Şerhu'l-'Akîdetu't-Taḥâviyye*. thk. Ahmed Şâkir. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1997.
- İbn Faḍlillâh el-'Umerî, Ahmed b. Yahyâ b. Faḍlullâh el-Kureşî el-'Adevî Şihâbuddîn. *Mesâliku'l-'Ebşâr fî Memâliki'l-'Emşâr*. 27 Cilt. Abu Dabi: el-Mecme'u's-Şekâfî, 1423.
- İbn Hallikân, el-İrbilî. *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zemân*. thk. İhsân Abbas. Beyrut: Dâru Sâdır, 1994.
- Karadeniz, Osman. "Heyûlâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17/294-295. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Kıfî, Ebû'l-Hasan 'Alî b. Yûsuf el-Kıfî el-. *İḥbâru'l-'Ulemâ' bi Aḥbâru'l-Hukemâ'*. thk. İbrâhîm Şemsuddîn. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1426/2005.
- Kureşî, İbn Ebî'l-Vefâ - Hulv, Abdulfettah Muhammed. *el-Cevâhiru'l-Mudiyye fî Tabakâti'l-Hanefiyye*. Kahire: Hecr Li't-Tibâa, 1993.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr. *Kitâbu't-Tevhîd*. thk. Fethullah Huleyf. İskenderiye: Dâru'l-Câmiâtü'l-Misriyye, 1970.
- Özgüdenli, Osman Gazi. "Taberistan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/322-323. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Palabıyık, Hanefî. "Araplarda Putperestlik Ve Hicaz Putlarından/ Beytlerinden Biri Olarak 'Zülhalesa'". *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/1 (01 Mayıs 2017), 7-38.
- Râzî. *Esâsü't-Takdîs*. thk. Ahmet Hicâzî Sekkâ. Kahire: Mektebetu Külliyyâtü'l-Ezheriyye, 1986.
- Râzî, Ebû 'Abdillâh Faḥrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyn er-. *Levâmi'u'l-beyyinât şerhu esmâ'illâhi te'âlâ ve's-şifât*. thk. Tâḥâ 'Abdurra'ûf Sa'd. Kahire: Mektebetu Külliyyetu'l-Ezher, 1396/1976.
- Râzî, Ebû 'Abdillâh Faḥrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyn er-. *Mefâtîḥu'l-Ğayb*. Beyrut: Dâru İḥyâi't-Turâşi'l-'Arabî, 1999.
- Râzî, Fahreddîn. *Allah'ın Aşkınlığı*. çev. İbrahim Coşkun. İstanbul: İz Yayıncılık, 2021.
- Râzî, Fahreddîn. *Ana Meseleleriyle Kelâm ve Felsefe (el-Muhassal)*. çev. Eşref Altaş. İstanbul: Klasik, 2023.
- Râzî, Fahreddîn. *el-Erbâin fî Usûli'd-Dîn*. thk. Ahmet Hicâzî Sekkâ. Kahire: Mektebetu Külliyyâtü'l-Ezheriyye, 1986.

- Râzî, Fahreddîn. *el-İşâre fî Usûli'l-Kelâm*. thk. Muhammed Subhî Ayidî - Rebî Subhî Ayidî. Fas: Merkezû Nûri'l-Ulûm li'l-Buhûsi ve'd-Dirâsât, 2007.
- Râzî, Fahreddîn. *el-Mahsûl fî İlmi Usûli'l-Fıkh*. thk. Taha Câbir Feyyaz Alvânî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1997.
- Râzî, Fahreddîn. *el-Mesâilü'l-Hamsûn fî Usûli'd-Dîn*. thk. Ahmed Hicâzî Sekkâ. Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1990.
- Râzî, Fahreddîn. *el-Metâlibü'l-Âliye mine'l-İlmi'l-İlâhî*. thk. Ahmed Hicâzî es-Sekkâ. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1987.
- Râzî, Fahreddîn. *en-Nübüvvât ve mâ Yetealleku bihâ*. thk. Ahmet Hicâzî Sekkâ. Beyrut: Dâru İbn Zeydûn, 1986.
- Râzî, Fahreddîn. *İslâm İnancının Ana Konuları: Meâlimu Usûli'd-Dîn*. çev. Nâdim Macit. Erzurum: İhtar Yayınları, 1996.
- Râzî, Fahreddîn. *İsmetü'l-Enbiyâ*. thk. Muhammed Hicâzî. Kahire,: Mektebetü's-Sekâfetü'd-Dîniyye, 1986.
- Râzî, Fahreddîn. *İ'tikâdatü Firaki'l-Müslimîne ve'l-Müşrikîn*. thk. Mutasım Billah Bağdâdî. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1986.
- Râzî, Fahreddîn. *Kur'an'ın İ'cazı ve Belagat*. çev. Zekeriya Çelik. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2022.
- Râzî, Fahreddîn. *Levâmiu'l-Beyyinât Şerhi Esmâillahi ve's-Sıfât*. thk. Muhammed Bedrüddîn Ebû Firâs en-Neâsî Halebî. Mısır: Matba'atu's-Şarkıyye, 1. Basım, 1905.
- Râzî, Fahreddîn. *Meâlimu Usûli'd-Dîn*. thk. Tâhâ Abdurraûf Sâd. Lübnan: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 2004.
- Râzî, Fahreddîn. *Metafizik (el-Metalibü'l-Âliye)*. ed. Ekrem Demirli - Eşref Altaş. çev. Osman Demir vd. İstanbul: Fikriyat, 2022.
- Râzî, Fahreddîn. *Nihâyetü'l-İcâz fî Dirâyeti'l-İ'câz*. thk. Nasrullah Hacımuftüoğlu. Beyrut: Dâru Sâdır, 2004.
- Râzî, Fahreddîn. *Nihâyetü'l-Ukûl fî Dirâyeti'l-Uşûl*. thk. Sa'îd Abdullaîf Fûda. Beyrut: Dâru'z-Zehâir, 2015.
- Râzî, Fahreddîn. *el-Kadâu ve'l-Kader*. thk. Mustasım Billâh Bağdâdî. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1994.
- Râzî, Fahreddîn. *el-Münâzarât*. thk. Ârif Tâmir. Beyrut: Müessesetu İzzuddîn, 1992.
- Râzî, Fahreddîn. *er-Risâletü'l-Kemâliyye fî'l-Hakâiki'l-İlâhiyye*. thk. Alî Muhyiddîn - Hâlid Abdulkerîm Tırâzî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2022.

Râzî, Fahredîn. *eş-Şefâatu'l-Uzmâ fî Yevmi'l-Kıyâme*. thk. Ahmet Hicâzî Sekkâ. Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Turâs, 1988.

Râzî, Fahredîn. *Felsefî Kelamın Temel Meseleleri*. thk. Ulvi Murat Kılavuz. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2018.

Râzî, Fahredîn. *Munâzarâ fî'r-Reddi ala'n-Nasârâ*. thk. Abdulmecîd Neccâr. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1986.

Şafedî, Şalâhuddîn Hâlîl b. Aybek b. 'Abdullâh eş-. *el-Vâfî bi'l-Vefeyât*. thk. Aḥmed el-Arnâ'ût, Turkî Muştafâ. 29 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâu't-Turâs, 2000.

Sâî, Tacüddîn. *ed-Dürrü's-Semîn fî Esmâi'l-Musannaḥîn*. Tunus: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2009.

Sem'ânî, Ebû Sa'd 'Abdulkerîm b. Muḥammed b. Manşûr el-Mervezî es-. *el-Ensâb*. thk. 'Abdurrahman b. Yahyâ. 13 Cilt. Haydarabad: Dâiratü'l-Me'ârifî'l-Osmâniyye, 1382/1962.

Söylemez, Mehmet Mahfuz. "Cahiliye Arap İnancında Putların Yeri". *Milel ve Nihal* 11/1 (12 Nisan 2016), 9-50. <https://doi.org/10.17131/milelnihal.10321>

Süyûtî, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn 'Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muḥammed el-Ḥudayrî es-. *Tabakâtu'l-Mufessirîn*. thk. 'Alî Muḥammed 'Umar. Kahire: Mektebetü Vehbe, 1976.

Şehristânî, Ebu'l-Feth. *el-Milel ve'n-Nihal*. Kahire: Müessesetü'l-Halebî, 2010.

Tâcuddîn es-Subkî, Tâcuddîn 'Abdulvehhâb b. Taḳıyyuddîn es-Subkî. *Tabakâtu's-Şâfi'iyyeti'l-Kubrâ*. thk. Maḥmûd Muḥammed et-Ṭenâhî, 'Abdulfettâḥ Muḥammed el-Hulv. 10 Cilt. Beyrut: Hicru li't-Tıbbâ'ati ve'n-Neşri ve't-Tevzî'i, 2. Basım, 1992.

Tayyyib Bâ Maḥreme, Ebû Muḥammed et-Tayyib b. 'Abdullâh el-Hicrânî et-. *Ḳılâdetu'n-Nahr fî Vefâyâti A'yâni'd-Dehr*. thk. Bu Cum'a Mekrî, Ḥâlid Zevvârî. 6 Cilt. Cidde: Dâru'l-Minhâc, 1428/2008.

Yâkût el-Ḥamevî, Ebû 'Abdullâh Yâkût b. 'Abdullâh er-Rûmî. *Mu'cemu'l-'Udebâ = İrşâdu'l-Erîb ilâ Ma'rifeti'l-Edîb*. thk. İḥsân 'Abbâs. 7 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1414/1993.

Yemânî, Abdurrahmân. *et-Tenkîl bimâ fî Te'nîbi'l-Kevserî mine'l-Ebâtîl*. thk. Alî İmrân - Muhammed Islâhî. Mekke: Dâru Alemü'l-Fevâid, 2013.

Zekân, Muhammed Sâlih. *Fahreddin er-Râzî Ârâuhu'l-Kelâmiyyeti ve'l-Felsefiyye*. Kahire: Dâru'l-Fikr, 1963.

'Almevî, 'Abdulbâsıt b. Mûsâ b. Muḥammed b. İsmâîl eş-Şâfi'î el-. *el-'İḳdu't-Telîd fîḥtişâri'd-Durru'n-Naḍîd = el-Mu'îd fî 'Edebi'l-Mufîd ve'l-Mustefîd*. thk. Mervân el-'Atıyye. Mısır: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 1424/2004.

ÖZGEÇMİŞ

Adı ve SOYADI	Hülya Naz DOĞAN
EĞİTİM DURUMU	
Lise	İncirlik Anadolu Lisesi
Lisans	Pamukkale Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, (2014-2019)
Yüksek Lisans	Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri
Tez Konusu	Fahreddin er -Razi ve Putperest ve Maniheistlere Yönelik Eleştirileri
Doktora	Üniversite, Enstitü, Bölüm (yıl aralığı); belirtilmesi gereklidir.
Tez Konusu	Doktora tez başlığı; belirtilmesi gereklidir.
Yabancı Dil / Diller	Arapça, İngilizce
İŞ DENEYİMİ	
2020-...	Aksu Vali Ertokuş Bey Anadolu İmam Hatip Lisesi, Öğretmen (Antalya)
2022-2024	Çalışılan kurum, Pozisyon (Şehir)
2021	Çalışılan kurum, Pozisyon (Şehir)